

**ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

**ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЄЩЕНКО ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 343.2+342.8

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Галузь знань 081 «Право»
Спеціальність 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. В. Єщенко

Науковий керівник:
заслужений працівник освіти
України, доктор юридичних наук,
професор
Швець Дмитро Володимирович

Одеса – 2025

Анотація

Ещенко О. В. Доступ до правосуддя в Україні: історико-правове дослідження. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2025.

Дисертацію присвячено комплексному історико-правовому аналізу концептуальних засад становлення і розвитку доступу до правосуддя в Україні в різні історичні періоди та рецепції його ключових положень у сучасних умовах вітчизняного державо- і правотворення.

Аналіз історико-теоретичних та філософських передумов доступу до правосуддя свідчить про таке.

Пов'язуючи правосуддя з такими поняттями, як мистецтво, краса, суспільне благо, держава, політика, а також із ідеями божественного походження правосуддя, правди, справедливості, народного правосуддя, досягнення суспільної гармонії шляхом урівноваження протилежних інтересів, античні й давньосхідні мислителі створили ідейні підвалини для всебічного, насамперед філософського, осмислення природи правосуддя.

Завдяки християнському світогляду, через призму релігійних уявлень та розвиток візантійського канонічного права в суспільній правосвідомості різних народів світу формуються онтологічні та аксіологічні передумови правосуддя, його релігійно-моральне розуміння, основою якого є покаяння і відплата, милосердя і співчуття, а злочин трактується як гріх. При цьому справедливість набуває релігійно-етичного наповнення і визнається єдиним моральним джерелом закону. У період Середньовіччя правосуддя стає основою монархічної ідеології, що підкреслює сакральну природу правителя. Важливість західноєвропейського і східного впливу полягає у сприйнятті основних ідей і духу права, заснованих на християнських цінностях, які відповідали православному світогляду.

Показано, що завдяки європейським ідеям Просвітництва у XVIII ст. розпочинається процес переоцінки ролі людини як особистості, утвердження в суспільстві віри в людський розум і справедливі закони. У цей період набувають поширення ідеї незалежності суду, захисту прав людини й публічних інтересів, гуманізму, правової держави, презумпції невинуватості, процесуальної змагальності.

На цьому тлі виявлено та охарактеризовано передумови обґрунтування правосуддя як прагнення до врегулювання конфлікту.

Ще на ранніх етапах формування мислення та творчої активності людина, спираючись на природне розуміння справедливості, виношує ідею засудження собі подібних, покарання своїх одноплемінників – спочатку на основі сакральних уявлень, а згодом – закону. У цьому контексті в різних культурах по-різному формується уявлення про правосуддя. У багатьох народів і цивілізацій простежується ідея його божественного походження.

Наголошено, що в сучасних юридичних і наукових розробках дедалі більше акцентується увага на тому, що доступ до правосуддя є не лише самостійним правом, а й важливим інструментом для реалізації інших прав. Він є вагомим чинником у забезпеченні верховенства права й пронизує різні галузі правової системи.

У цьому контексті підкреслено, що забезпечення доступу до правосуддя розглядається як створення умов, необхідних для досягнення справедливості та вирішення правових конфліктів відповідно до чинного законодавства. Це охоплює надання правової допомоги, проведення судових процедур і забезпечення виконання судових рішень. Серед спільних аспектів доступу до правосуддя виокремлюються: 1) спільність принципів судового процесу; 2) необхідність звернення до компетентного суду для реалізації права на доступ до правосуддя; 3) спільність послідовності етапів судового процесу, таких як відкриття провадження, підготовчий етап, розгляд справи по суті та ухвалення рішення.

Аналізуючи особливості доступу до правосуддя на теренах України – від часів Давньоруської держави до моменту проголошення незалежності (кінець XX ст.), – слід зазначити таке.

За часів Київської Русі функціонував общинний суд, до складу якого входили представники громади, відомі як «добрі люди». Він розглядав кримінальні та цивільні справи, що виникали з договорів. Ці «добрі люди» встановлювали факт скоєння злочину або подачі позову, вислуховували свідчення сторін і приймали відповідні рішення. Водночас, поряд з общинним судом, існували практики саморозправи, що виявлялися у формах самосуду та кровної помсти.

Подальший розвиток судочинства пов'язаний із посиленням ролі князівської влади. Встановлено, що наприкінці XI ст. князі почали перетворювати судову функцію на власну прерогативу. Спочатку у віданні княжої адміністрації перебували лише найтяжчі злочини й складні цивільно-правові спори. Згодом сфера княжої юрисдикції поступово розширювалася, охоплюючи також побутові вбивства, тілесні ушкодження, образи, прості крадіжки і навіть порушення межового кордону.

Доведено, що в Київській державі судовими повноваженнями були наділені не лише князі, а й церковні ієрархи. Суддями також могли бути інші особи, які призначалися церковною владою.

Аналіз доступу до правосуддя в українських землях у Литовсько-польський період (XIV – кінець XVIII ст.) вказує на те, що право верховного суду перебувало в руках великого князя – господаря, тоді як на місцях правосуддя здійснювали його призначенці – намісники.

Наголошено, що у Великому князівстві Литовському одним із найважливіших обов'язків князя вважалося саме здійснення правосуддя. Кожна вільна людина мала право звернутися до великого князя з позовом у будь-якій справі. Така практика закономірно призводила до накопичення справ у великокнязівському суді та спричиняла значну судову тяганину.

Всебічно показано, що в Руському воєводстві Польського Королівства існували два варіанти відкриття судового провадження. В одному випадку обидві сторони процесу одночасно з'являлися до суду для вирішення суперечки. У другому – провадження розпочиналося за заявою позивача, після чого спеціальний службовець суду вручав позов відповідачеві. У XIII ст. цю функцію виконував коморник, у XIV ст. вона перейшла до возного, а згодом – до судового писаря.

Подання позову мало усний характер. Проте вже наприкінці XIV ст. шляхту зобов'язали подавати позови в письмовій формі. Шляхтич, який позивався до іншого шляхтича в усній формі, ризикував бути покараним, а суд часто відмовляв у його вимогах по суті справи.

Аналіз норм «Повного зібрання статутів Казимира Великого» 1420 р. засвідчує формування інституту підсудності. Критерієм підсудності був статус особи-відповідача, тобто саме від нього залежало, до якого суду звертався позивач. У статутах зазначалося, що позивач або відповідач міг доручити ведення справи в суді уповноваженим чи повіреним особам – прокураторам і адвокатам.

Доведено, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. російський імперський вплив на гетьмана та козацьку старшину, зокрема, здійснювався через Малоросійську колегію. Колегія виконувала судову функцію, розглядаючи скарги на генеральний військовий, полкові й ратушні суди, а також на військові, полкові та інші канцелярії.

У подальшому Малоросійську колегію замінив Генеральний військовий суд, сформований на паритетних засадах із рівної кількості російських та українських суддів; гетьман був президентом суду. Генеральний військовий суд мав право накладати грошові штрафи на суддів нижчестоящих судів, викритих у зловживаннях під час розгляду апеляційних справ; за рахунок цих штрафів постраждалій стороні виплачувалася компенсація. Після ліквідації гетьманства Катериною II у 1764 р. і створення

другої Малоросійської колегії Генеральний військовий суд став одним із її департаментів. Нагляд за ним здійснював прокурор колегії.

Звернуто увагу, що за результатами судової реформи початку 60-х рр. XVIII ст. було створено три види судів: городські – для вирішення кримінальних справ, земські – для цивільних, підкоморські – для розгляду межових спорів. Апеляційною інстанцією для цих судів був Генеральний військовий суд та безпосередньо гетьман.

Встановлено, що відповідно до «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. система судочинства на українських землях у складі Російської імперії почала функціонувати за єдиним загальноімперським зразком. Створювалася нова судова система на становому принципі, реформувався місцевий адміністративно-поліцейський апарат (губернатори й губернські правління, капітани-справники, нижні земські суди, городничі). Водночас у процесі здійснення правосуддя зростала роль губернатора. Він отримував ключові повноваження в судовій сфері, зокрема право затверджувати вироки кримінальних палат і нижчих судових інстанцій. У виняткових випадках губернатор мав подавати вироки на затвердження до Сенату, міністра внутрішніх справ або імператора.

Зазначено, що Статут цивільного судочинства 1864 р. був унікальним тим, що вперше в історії Російської імперії відокремив цивільне судочинство від кримінального. Також ним були запроваджені нові принципи судоустрою й судочинства – змагальність процесу та забезпечення права підсудного на захист. Обвинувачений, позивач і відповідач стали активними учасниками судового процесу та були наділені самостійними правами, які суд був зобов'язаний поважати.

З'ясовано, що на західноукраїнських землях після ухвалення Конституції 1849 р. була запроваджена триступенева організація судочинства. У першій інстанції як у цивільних, так і в кримінальних справах судочинство здійснювали одноосібні повітові та колегіальні повітові суди.

Останні створювалися в кожному старостві й називалися «колегіальними», оскільки важливіші кримінальні справи, не підсудні звичайним колегіальним судам, розглядалися за участю не менш як трьох повітових суддів. Третьою групою нижчих судів були крайові суди, юрисдикція яких поширювалася на кілька повітів. На території Галичини та Буковини було створено дев'ять таких судів. У другій інстанції діяли колегіальні вищі крайові суди, зокрема один у Львові, юрисдикція якого охоплювала всю Східну Галичину й Буковину. У третій інстанції функціонував Вищий судовий і касаційний суд у Відні. У Галичині утворено два апеляційні округи з центрами у Львові та Кракові, де діяли вищі крайові суди.

Встановлено, що специфіка доступу до правосуддя в межах радянської правової системи полягала в такому.

В УСРР 19 лютого 1919 р. було ухвалено декрет Ради народних комісарів УСРР, яким анульовано всі попередні судові інстанції, що діяли на території України до встановлення радянської влади. Цим же декретом запроваджено тимчасове положення про Народні суди й революційні трибунали УСРР, яке передбачало здійснення судочинства новоствореними судами.

Після ухвалення постанови «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р. всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем (далі – ВНК) та її губернські й повітові надзвичайні комісії отримали право позасудової розправи.

31 жовтня 1922 р. було ухвалено відповідне Положення про судоустрій. Воно передбачало таку систему судових органів: народний суд у складі одного народного судді; народний суд у складі народного судді та двох народних засідателів; губернський суд; Верховний Суд і його колегії. Губернські революційні трибунали та Верховний революційний суд було скасовано.

23 жовтня 1925 р. було ухвалено Положення про судоустрій УСРР, яке передбачало таку систему судових установ: 1) народний суд, 2) окружний суд, 3) Верховний Суд УСРР. Зазначалося, що основою системи судових установ УСРР є народний суд, який здійснює правосуддя колегіально – у складі народного судді та двох народних засідателів, або в особливих випадках – одноособово, у складі народного судді. Суд діє в межах визначеного для нього району. Окружний суд виконував такі функції: а) як орган прямого управління й контролю над усіма підлеглими судовими органами, нотаріальними установами, судовими виконавцями, судовими перекладачами та іншими урядовцями; він був безпосередньо підпорядкований Народному комісаріатові юстиції; б) як орган, що розглядав касаційні та ревізійні скарги на рішення, вироки та ухвали підлеглих народних судів; в) як суд першої інстанції у справах, віднесених законом до його компетенції.

19 листопада 1926 р. Всеросійський центральний виконавчий комітет (далі – ВЦВК) офіційно затвердив перехід до трьохступеневої системи судочинства, у межах якої функціонували народний суд, губернський суд та Верховний Суд. Однак в областях і краях, де було завершено адміністративно-територіальну реформу, замість губернських судів запроваджувалися обласні (крайові) й окружні суди.

25 вересня 1931 р. спільною постановою Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) і Ради народних комісарів УСРР було затверджено Положення про судоустрій Української Соціалістичної Радянської Республіки, яке було спрямоване на активну боротьбу з будь-якими спробами протидії соціалістичному будівництву, сприяння соціалістичній індустріалізації країни, перебудову сільського господарства на соціалістичних засадах та інші напрями.

У післявоєнний період судова система СРСР була приведена у відповідність до законодавства про судоустрій СРСР, союзних і автономних

республік, ухваленого у 1938 р. У зв'язку з цим було значно скорочено кількість військових трибуналів, відновлено лінійні суди залізничного та водного транспорту. У грудні 1948 — лютому 1949 р. у СРСР уперше було проведено вибори народних суддів і народних засідателів.

Починаючи з 1958 р. у законодавстві було встановлено, що правосуддя в СРСР здійснюється Верховним Судом СРСР, верховними судами союзних республік, верховними судами автономних республік, обласними, крайовими, міськими судами, судами автономних областей і національних округів, районними (міськими) народними судами, а також військовими трибуналами.

Судова система країни була покликана забезпечувати точне й неухильне виконання законів усіма установами, організаціями, посадовими особами та громадянами СРСР.

Загалом у 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. судова система, яка сформувалася в СРСР наприкінці 1950-х років, не зазнала суттєвих радикальних змін. Незначні зміни стосувалися передусім скорочення деяких функцій Верховного Суду СРСР у зв'язку з утворенням у 1970 р. союзно-республіканського Міністерства юстиції СРСР.

Дослідження особливостей забезпечення Україною доступу до правосуддя в сучасних умовах свідчить про таке.

Незалежно від виду судочинства, доступ до правосуддя зовнішньо виражається через сукупність загальних обов'язкових ознак: 1) гарантована доступність правової системи для всіх осіб без будь-яких форм дискримінації, що дає змогу кожному індивіду захищати свої права та інтереси; 2) забезпечення прозорості та справедливості судового процесу, зокрема незалежності суддів і рівності перед законом для всіх сторін; 3) можливість ефективного звернення до суду та інших правоохоронних органів з метою вирішення правових спорів і конфліктів; 4) забезпечення права на обґрунтований і справедливий розгляд справи, включно з правом на належну

процедуру та доказування; 5) можливість отримання правової допомоги та консультацій для всіх осіб, які потребують захисту своїх прав та інтересів.

Визначено, що в Україні наразі не конституйовано поняття «доступ до правосуддя». Водночас на рівні кодифікованих актів національні стандарти доступу до правосуддя поділяють на: а) національні стандарти щодо доступу до цивільного судочинства; б) національні стандарти щодо доступу до кримінального судочинства; в) національні стандарти щодо доступу до господарського судочинства; г) національні стандарти щодо доступу до адміністративного судочинства. Окремий блок національних стандартів доступу до судочинства становлять приписи, що стосуються суддівської етики.

Наголошено, що важливою віхою на шляху забезпечення доступу до правосуддя стало оновлення у 2001 р. системи судів загальної юрисдикції: місцевих судів, апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів і Верховного Суду України. При цьому Верховний Суд України було визнано найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. У межах здійснення правосуддя він мав забезпечувати єдине застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції.

З'ясовано, що важливим кроком на шляху забезпечення в Україні доступу до правосуддя стало ухвалення у 2006 р. Концепції вдосконалення судівництва для забезпечення справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Стрижневою ідеєю цієї Концепції були утвердження верховенства права в Україні та гарантування кожній особі права на справедливий суд. Надалі на основі європейських доктринальних підходів до розбудови системи судочинства було розроблено проекти законів «Про судову систему України» та «Про статус суддів», які містили значний обсяг положень щодо забезпечення доступу до правосуддя та права на справедливий суд.

Доведено, що помітною віхою на шляху забезпечення доступу до правосуддя в Україні стало ухвалення 7 липня 2010 р. Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Цей Закон визначив організацію судової влади та порядок здійснення правосуддя в Україні на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантування права кожного на справедливий суд. У частині здійснення правосуддя Закон установлював такі положення: правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Передача функцій судів іншим органам чи посадовим особам, а також незаконне привласнення цих функцій – заборонені; особи, які незаконно привласнюють функції суду, несуть відповідальність згідно із законом; народ бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

У Законі зберігалася звична для громадян система судів. Систему судів України становили суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції утворювали єдину систему судів, а єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні визначався Конституційний Суд України. Створення надзвичайних та особливих судів не допускалося.

Показано, що ухвалений у 2016 р. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» щодо доступу до правосуддя охоплює декілька ключових аспектів:

а) право на захист. Закон гарантує кожній особі право на захист своїх прав, свобод та інтересів перед судом, який є незалежним, безпристрасним і справедливим. Це вважається одним із основних принципів правосуддя;

б) рівність перед законом. Закон підтверджує рівність перед законом усіх осіб, включаючи іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб. Це означає, що усі мають однаковий доступ до судового захисту незалежно від національності чи правового статусу;

в) доступність правосуддя. Закон акцентує на необхідності забезпечення доступності правосуддя для кожної особи відповідно до

Конституції України та законодавства. Це підкреслює важливість вільного доступу до правової системи без перешкод і штучних бар'єрів.

Ключові слова: доступ до правосуддя, правосуддя, принципи правосуддя, система судочинства, становлення вітчизняного правосуддя, судочинство, українська державність.

SUMMARY

Yeshchenko O. V. Access to justice in Ukraine: a historical and legal study. – *Qualifying scientific work as a manuscript.*

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 – Law. Odesa State University of Internal Affairs, Odesa, 2025.

The dissertation is devoted to a comprehensive historical and legal analysis of the conceptual foundations of the formation and development of access to justice in Ukraine in different historical periods and the reception of its key provisions in the current conditions of national state and law-making.

The analysis of the historical, theoretical and philosophical prerequisites for access to justice shows the following.

By associating justice with such concepts as art, beauty, public good, state, politics, as well as with the ideas of the divine origin of justice, truth, achieving social harmony by balancing opposing interests, ancient and ancient Eastern thinkers created the ideological foundations for a comprehensive, primarily philosophical, understanding of the nature of justice.

Thanks to the Christian worldview, through the prism of religious ideas and the development of Byzantine canon law, the ontological and axiological prerequisites of justice, its religious and moral understanding, the basis of which is repentance and retribution, mercy and compassion, are formed in the social justice consciousness of different peoples of the world, and the crime is interpreted as sin. At the same time, justice acquires religious and ethical content and is recognised as the only moral source of law. In the Middle Ages, justice became the basis of

monarchical ideology, emphasising the sacred nature of the ruler. The importance of Western European and Eastern influence lies in the perception of the basic ideas and spirit of law based on Christian values that corresponded to the Orthodox worldview.

It is shown that thanks to the European ideas of the Enlightenment in the 18th century the process of reassessment of the role of man as a person, the establishment in society of faith in the human mind and just laws begins. During this period, the ideas of judicial independence, protection of individual rights and public interests, humanism, the rule of law, the presumption of innocence, and procedural adversarialism became widespread.

Against this background, the author identifies and characterises the prerequisites for justifying justice as a desire for conflict resolution.

In the early stages of thinking and creative activity, a person, based on a natural understanding of justice, comes up with the idea of condemning his or her own kind and punishing fellow tribesmen – first on the basis of sacred ideas, and later on the law. In this context, different cultures have different ideas about justice. Many peoples and civilisations have the idea of its divine origin.

The author emphasises that modern legal and scientific developments increasingly focus on the fact that access to justice is not only an independent right, but also an important tool for the exercise of other rights. It is a significant factor in ensuring the rule of law and permeates various branches of the legal system.

In this context, it is emphasised that ensuring access to justice is seen as creating the conditions necessary to achieve justice and resolve legal conflicts in accordance with the applicable law. This includes the provision of legal aid, court procedures and enforcement of court decisions. Common aspects of access to justice include: 1) common principles of the judicial process; 2) the need to apply to a competent court to exercise the right of access to justice; 3) common sequence of stages of the judicial process, such as opening of proceedings, preparatory stage, and consideration of the case on the merits and adoption of a decision.

Analysing the peculiarities of access to justice in Ukraine – from the times of the Old Rus' State to the moment of independence (late 20th century) – the following should be noted.

During the times of «Kyivan Rus», a community court was in place, consisting of community representatives known as «good people». It considered criminal and civil cases arising from contracts. These «good people» established whether a crime had been committed or a lawsuit had been filed, heard the testimony of the parties, and made the appropriate decisions. At the same time, along with the community court, there were practices of self-punishment, which manifested themselves in the forms of lynching and blood revenge.

The further development of judicial proceedings is associated with the strengthening of the role of duke's power. It is established that at the end of the 11th century, dukes began to turn the judicial function into their own prerogative. Initially, only the most serious crimes and complex civil law disputes were under the jurisdiction of the princely administration. Later, the scope of duke's jurisdiction gradually expanded to include domestic murder, bodily harm, insults, simple theft, and even border violations.

It is proved that in «Kyivan Rus» not only princes but also church hierarchs were vested with judicial powers. Judges could also be other persons appointed by the church authorities.

The analysis of access to justice in the Ukrainian lands in the Lithuanian-Polish period (14th - late 18th centuries) indicates that the right of the supreme court was in the hands of the grand duke – the master, while justice was administered by his appointees – governors.

The author emphasises that in the Grand Duchy of Lithuania, administration of justice was considered to be one of the most important duties of the duke. Every free person had the right to file a lawsuit with the Grand Duke in any case. This practice naturally led to the accumulation of cases in the Grand Duchy Court and caused considerable litigation.

It is comprehensively shown that there were two options for opening court proceedings in the Ruthenian Voivodeship of the Kingdom of Poland. In one case, both parties to the proceedings simultaneously appeared in court to resolve the dispute. In the second case, the proceedings were initiated at the request of the plaintiff, after which a special court officer served the claim on the defendant. In the 13th century, this function was performed by a storekeeper, in the 14th century it was transferred to a charioteer, and later to a court clerk.

The filing of a lawsuit was oral. However, at the end of the 14th century, the nobility was obliged to file lawsuits in writing. A nobleman who sued another nobleman orally risked punishment, and the court often rejected his claims on the merits.

The analysis of the provisions of the Statutes of Casimir the Great of 1420 shows the formation of the institute of jurisdiction. The criterion of jurisdiction was the status of the defendant, i.e. it depended on the status of the defendant, which court the plaintiff applied to. The Statutes stated that the plaintiff or defendant could entrust the case to authorised or trusted persons – prosecutors and lawyers.

It is proved that in the late 17th and early 18th centuries, Russian imperial influence on Hetman and Cossack, in particular, was exercised through the Collegium of Little Russia. The Collegium performed a judicial function, considering complaints against the general military, regimental and township courts, as well as military, regimental and other offices.

Later, the Collegium of Little Russia was replaced by the General Military Court, formed on a parity basis from an equal number of Russian and Ukrainian judges; Hetman was the president of the court. The General Military Court had the right to impose monetary fines on judges of lower courts found guilty of abusing their powers in appeal cases. The fines were used to pay compensation to the injured party. After the abolition of the Cossack Hetmanate by Catherine II in 1764 and the creation of the Second Collegium of Little Russia, the General Military

Court became one of its departments. It was supervised by the Collegium's prosecutor.

It is noted that as a result of the judicial reform of the early 1760s, three types of courts were established: grodsky courts – for criminal cases, zemstvo courts – for civil cases, and podkomorski courts – for resolving of boundary disputes. The appellate authority for these courts was the General Military Court and the Hetman himself.

It is established that in accordance with the «Statute for the Administration of the Provinces of the All-Russian Empire» of 1775, the judicial system in the Ukrainian territories within the Russian Empire began to operate according to a unified imperial model. A new court system was established based on the estate principle, and the local administrative and police apparatus was reformed (governors and provincial administrations, captains-supervisors, lower zemstvo courts, and town governors). At the same time, the role of the governor in the administration of justice was growing. He was given key powers in the judicial sphere, including the right to approve the verdicts of criminal chambers and lower courts. In exceptional cases, the governor was required to submit verdicts for approval to the Senate, the Minister of Internal Affairs, or the Emperor.

It was noted that the Statute of Civil Procedure of 1864 was unique in that, for the first time in the history of the Russian Empire, it separated civil proceedings from criminal proceedings. It also introduced new principles of judicial organization and procedure – the adversarial process and the guarantee of the defendant's right to defense. The accused, the plaintiff, and the defendant became active participants in the trial and were granted independent rights, which the court was obligated to respect.

It was found that in the Western Ukrainian lands, following the adoption of the Constitution of 1849, a three-tier judicial system was introduced. In the first instance, both civil and criminal cases were handled by individual powiat courts and collegial powiat courts. The latter were established in each administrative

district (starostwo) and were called «collegial» because more serious criminal cases, which were not under the jurisdiction of regular collegial courts, were considered with the participation of at least three powiat judges. The third group of lower courts were the regional courts, whose jurisdiction extended over several powiats. Nine such courts were established in Galicia and Bukovina. In the second instance, there were collegial higher regional courts, including one in Lviv, whose jurisdiction covered all of eastern Galicia and Bukovina. At the third instance, the Supreme Judicial and Cassation Court in Vienna functioned. Additionally, in Galicia, two appellate districts were formed with centers in Lviv and Kraków, where the higher regional courts were located.

It is established that the specificity of access to justice within the Soviet legal system was as follows.

On 19 February 1919, the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR adopted a decree that annulled all previous judicial instances that had operated in the territory of Ukraine prior to the establishment of Soviet power. This same decree introduced the Provisional Regulation on People's Courts and Revolutionary Tribunals of the Ukrainian SSR, which provided for the administration of justice by these newly established courts.

After the adoption of the Decree «On the Red Terror» on 5 September, 1918, the All-Russian Extraordinary Commission and its provincial and district extraordinary commissions were granted the right to extrajudicial reprisals.

On 31 October, 1922, the relevant Regulation on the Judiciary was adopted. It established the following system of judicial bodies: a people's court composed of a single people's judge; a people's court composed of a people's judge and two people's assessors; Provincial (gubernia) courts; and The Supreme Court and its colleges (divisions). At the same time, provincial revolutionary tribunals and the Supreme Revolutionary Court were abolished.

On 23 October, 1925, the Regulation on the Judicial System of the Ukrainian SSR was adopted, which provided for the following system of judicial

institutions: 1) People's Court, 2) District Court, 3) Supreme Court of the Ukrainian SSR. It was stated that the People's Court formed the foundation of the judicial system of the Ukrainian SSR. It administered justice collegially – consisting of a people's judge and two people's assessors, or, in special cases, individually by a single people's judge. The court operated within a district assigned to it. The District Court performed the following functions: a) as a body of direct management and oversight over all subordinate judicial bodies, notarial offices, judicial executors, court translators, and other officials; it was directly subordinate to the People's Commissariat of Justice; b) as a body for reviewing cassation and revision complaints against decisions, sentences, and rulings of subordinate people's courts; c) a court of first instance in cases assigned to its jurisdiction by law.

On November 19, 1926, the All-Russian Central Executive Committee officially approved the transition to a three-tier judicial system, which included the People's Court, the Gubernia (Provincial) Court, and the Supreme Court. However, in regions where the administrative-territorial reform had been completed, gubernia courts were replaced by regional (oblast or krai) and district (okrug) courts.

On September 25, 1931, a joint resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR approved the Regulation on the Judicial System of the Ukrainian Socialist Soviet Republic. This regulation was aimed at actively combating any resistance to socialist construction, promoting socialist industrialization, restructuring agriculture on socialist principles, and supporting other key directions of Soviet policy.

In the postwar period, the judicial system of the USSR was brought into conformity with the legislation on the judiciary of the USSR, as well as that of the union and autonomous republics, which had been adopted in 1938. As part of this reform, the number of military tribunals was significantly reduced, and the line

courts of railway and water transport were reinstated. In December 1948 – February 1949, the USSR held the first elections of people's judges and people's assessors.

The 1958 Law established that justice in the USSR was administered by the Supreme Court of the USSR, supreme courts of the Union republics, supreme courts of the autonomous republics, Regional (oblast), territorial (krai), and city courts, courts of autonomous regions and national districts, District (city) people's courts, and military tribunals.

The judicial system of the country was intended to ensure the precise and strict enforcement of laws by all institutions, organizations, officials, and citizens of the USSR.

Overall, during the 1960s to the first half of the 1980s, the judicial system that had taken shape in the USSR by the late 1950s did not undergo any significant radical changes. Minor changes primarily involved the reduction of certain functions of the Supreme Court of the USSR in connection with the establishment in 1970 of the Union-Republican Ministry of Justice of the USSR.

The study of the peculiarities of ensuring access to justice in Ukraine in modern conditions shows the following.

Regardless of the type of court proceedings, access to justice is externally expressed through a set of general mandatory features: 1) guaranteed accessibility of the legal system for all persons without any form of discrimination, enabling each individual to protect his/her rights and interests; 2) ensuring transparency and fairness of the judicial process, including independence of judges and equality before the law for all parties; 3) the possibility of effective recourse to courts and other law enforcement agencies to resolve legal disputes and conflicts; 4) ensuring the right to a reasonable and fair hearing, including the right to due process and evidence; 5) the possibility of receiving legal assistance and consultations for all persons who need protection of their rights and interests.

It is determined that the concept of «access to justice» has not yet been constitutionally defined in Ukraine. At the same time, at the level of codified acts, national standards of access to justice are divided into: a) national standards of access to civil proceedings; b) national standards of access to criminal proceedings; c) national standards of access to commercial proceedings; d) national standards of access to administrative proceedings. A separate block of national standards of access to justice is made up of provisions relating to judicial ethics.

The author emphasises that an important milestone on the way to ensuring access to justice was the renewal in 2001 of the system of general jurisdiction courts. This reform included local courts, courts of appeal, higher specialized courts, and the Supreme Court of Ukraine. The Supreme Court of Ukraine was recognised as the highest judicial body in the system of general courts. In the exercise of justice, it was responsible for ensuring the uniform application of legislation by all courts of general jurisdiction.

It has been established that an important step towards ensuring access to justice in Ukraine was the adoption in 2006 of the Concept for the Improvement of the Judiciary to Ensure a Fair Trial in Ukraine in Accordance with European Standard. The core idea of this Concept was to establish the rule of law in Ukraine and guarantee everyone the right to a fair trial. Subsequently, based on European doctrinal approaches to the development of the judicial system, the draft laws «On the Judicial System of Ukraine» and «On the Status of Judges» were developed, which included a substantial number of provisions regarding the assurance of access to justice and the right to a fair trial.

It has been demonstrated that a significant milestone in the path to ensuring access to justice in Ukraine was the adoption, on July 7, 2010, of the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges». This Law defined the organization of judicial power and the procedure for administering justice in Ukraine on the principles of the rule of law, in accordance with European standards, and the guarantee of everyone's right to a fair trial. In terms of the

administration of justice, the Law established the following provisions: justice in Ukraine is administered exclusively by courts; the transfer of court functions to other bodies or officials, as well as the misappropriation of these functions, is prohibited; persons who unlawfully assume court functions are held accountable under the law; the people participate in the administration of justice through people's assessors and jurors.

The Law preserved the court system familiar to citizens. The system of courts in Ukraine consisted of courts of general jurisdiction and a court of constitutional jurisdiction. The courts of general jurisdiction formed a unified system of courts, while the only body of constitutional jurisdiction in Ukraine was defined as the Constitutional Court of Ukraine. The creation of extraordinary or special courts was not permitted.

It has been shown that the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges», adopted in 2016, encompasses several key aspects regarding access to justice:

a) the right to defence. The law guarantees everyone the right to defend their rights, freedoms and interests before a court that is independent, impartial and fair. This is considered one of the basic principles of justice;

b) equality before the law. The law affirms the equality before the law of all persons, including foreigners, stateless persons and foreign legal entities. This means that everyone has equal access to judicial protection regardless of nationality or legal status;

c) accessibility of justice. The Law emphasises the need to ensure that justice is accessible to everyone in accordance with the Constitution of Ukraine and the law. This emphasises the importance of free access to the legal system without obstacles and artificial barriers.

Keywords: access to justice, justice, principles of justice, judicial system, development of national justice, legal proceedings, Ukrainian statehood.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях України:

1. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя: ретроспектива філософського обґрунтування. *Правові новели*. 2023. № 21. С. 229–237. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2023.21.32>.
2. Єщенко О. В. Теоретико-порівняльний аспект концепту доступу до правосуддя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 100–105. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/16>.
3. Єщенко О. В. Особливості доступу до правосуддя в часи Київської Русі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 5. С. 122–129. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.5/22>.
4. Єщенко О. В. Нормативно-правове регулювання принципу доступу до правосуддя. *Право і суспільство*. 2023. № 2, т. 2. С. 368–375. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.54>.

Статті в іноземних періодичних виданнях:

1. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя у різних видах судового процесу. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2023. № 3. С. 295–303. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.48>.

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру:

1. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя: феноменологія змісту. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кременчук, 22–23 груд. 2023 р.) Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 441–444. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-351-7-119>.
2. Єщенко О. В. Ідея доступу до правосуддя в різних видах судочинства. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали Міжнар.

наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 лют. 2024 р.) Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 182–185. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-374-6-51>.

3. Єщенко О. В. Правосуддя в Україні в добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рієка, 12–13 трав. 2025 р.). Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2025. С. 91–94.

ЗМІСТ

ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКИ ПЕРЕДУМОВИ	35
1.1. Доступ до правосуддя в контексті світової філософсько-правової думки: онтологічні та історичні аспекти	35
1.2. Розуміння поняття «доступ до правосуддя» в сучасній світовій та вітчизняній юриспруденції.....	49
Висновки до розділу 1	58
РОЗДІЛ 2. ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ВІД ЧАСІВ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДО ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (ІХ – кінець ХХ ст.)	60
2.1. Доступ до правосуддя в період існування Давньоруської держави (ІХ – ХІV ст.).....	60
2.2. Доступ до правосуддя на українських землях у литовсько-польський період (ХІV – кінець ХVІІІ ст.).....	74
2.3. Практика доступу до правосуддя на теренах України в період ХVІІІ – на початку ХХ ст.	94
2.4. Специфіка доступу до правосуддя в межах радянської правової системи.....	149
Висновки до розділу 2	173
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНОЮ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ	180
3.1. Досвід і значення судово-правової реформи в Україні для забезпечення доступу до правосуддя (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)	180
3.2. Роль основних засад судочинства у забезпеченні доступу до правосуддя.....	202
3.3. Особливості формалізації доступу до правосуддя в межах позитивного права України.....	222
Висновки до розділу 3	254
ВИСНОВКИ	258
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	263
ДОДАТОК	297

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Рівень захищеності людини судовою владою визначає ступінь гуманності, толерантності та правосвідомості суспільства. Проголошені в країні реформи спрямовані на утвердження ключових принципів доступу до правосуддя, адже становлення правової держави та громадянського суспільства неможливе без ефективного й справедливого правосуддя. Можливість звернення до суду для захисту від будь-яких незаконних посягань на права і свободи громадян є найважливішою умовою розвитку сучасного демократичного суспільства.

Доступ до правосуддя передбачає можливість кожної особи безперешкодно звертатися до судових та інших органів здійснення правосуддя й брати участь у розгляді спору на всіх його стадіях. Нині це поняття дедалі активніше входить як у міжнародну, так і в національну практику, посідаючи чільне місце в організації та функціонуванні вітчизняної судової влади.

В Україні триває процес удосконалення законодавчої бази, покликаної забезпечити ефективність доступу до правосуддя. Інноваційні трансформації, що впроваджуються у цій сфері, можуть стати результативнішими за умови врахування історичного досвіду, зокрема у формуванні судових інституцій та відповідного законодавства. Адже ще з періоду зародження української державності й до сьогодні було апробовано та запроваджено в практику різні підходи й принципи щодо забезпечення правосуддя, що дозволило накопичити значний позитивний досвід у цій сфері.

Вищезазначені обставини актуалізують обрану для дослідження тему, оскільки історико-правовий аналіз концептуальних засад доступу до правосуддя в Україні може сприяти внесенню конструктивних змін у процес реформування сучасної судової системи. Це дозволить уникнути помилок, допущених у минулому, та врахувати накопичений досвід для регулювання вітчизняних суспільних відносин у сфері судочинства на сучасному етапі.

Станом на сьогодні науковцями детально досліджено основні аспекти становлення судочинства на українських землях, проаналізовано окремі історичні періоди розвитку вітчизняного державотворення та систему права відповідних епох. Водночас слід констатувати, що спеціального комплексного дослідження, яке б повною мірою з історико-правових позицій висвітлювало концептуальні підвалини доступу до правосуддя в Україні, наразі не існує.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження становлять праці провідних вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: Ю. Битяка, І. Бойка, М. Булкат, А. Верещагіної, Т. Галайденко, В. Гессена, В. Гончаренка, В. Гусевої, В. Долежана, Є. Дурнова, В. Єрмолаєва, В. Єршова, О. Зайчука, О. Кістяківського, А. Ковлера, М. Козюбри, С. Колунтаєва, А. Коні, О. Копиленка, М. Коротких, А. Корпен, М. Костицького, Р. Куйбіди, П. Музиченка, О. Нестерцової-Собакар, Я. Падоха, В. Румянцева, О. Святоцького, В. Смородинського, Д. Сусла, П. Ткачука, І. Усенка, М. Чубатого, В. Шандри, О. Ярмиша та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, затверджених Указом Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722; Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526-р; Пріоритетних напрямків розвитку реформування правоохоронних органів в умовах розгортання демократичних процесів у державі на 2023–2028 роки (державний реєстраційний номер 0123U103538) Одеського державного університету внутрішніх справ; теми НДР «Забезпечення адміністративно-правовими засобами прав і свобод людини і громадянина в Україні» на 2025-230 рр. (0125U001209), що виконується кафедрою адміністративно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є неупереджений та всебічний історико-правовий аналіз доступу до правосуддя як складного та багатоаспектного явища в Україні та у світі в різні історичні періоди, а також рецепція набутого досвіду попередніх епох для розвитку сучасного вітчизняного державо- і правотворення.

Визначення стратегічної мети дисертаційної роботи зумовило постановку таких *завдань*:

- дослідити онтологічні та історичні аспекти доступу до правосуддя в контексті світової філософсько-правової думки;
- проаналізувати та систематизувати науково-концептуальні підходи до розуміння поняття «доступ до правосуддя» в сучасній світовій і вітчизняній юриспруденції;
- виявити своєрідності доступу до правосуддя в період існування Давньоруської держави (IX – XIV ст.);
- розкрити особливості доступу до правосуддя на українських землях у литовсько-польський період (XIV – кінець XVIII ст.);
- осмислити практику доступу до правосуддя на теренах України в період XVIII – на початку XX ст.;
- з’ясувати специфіку доступу до правосуддя в межах радянської правової системи;
- вивчити й переосмислити досвід і значення судово-правової реформи в Україні (кінець XX – початок XXI ст.) для забезпечення доступу до правосуддя;
- дослідити роль основних засад судочинства у забезпеченні доступу до правосуддя;
- всебічно охарактеризувати особливості формалізації доступу до правосуддя в межах сучасного позитивного права України.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини у сфері правосуддя в їхньому історико-правовому вимірі.

Предметом дослідження є широке коло питань історико-правового та теоретичного характеру, що стосуються особливостей розвитку концепції доступу до правосуддя в Україні.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження окреслені зазначеними завданнями. Вони зумовлені конкретними обставинами і перебігом історичного процесу від IX до початку третьої декади XXI ст.

Нижню хронологічну межу роботи зумовлює виникнення державності у східних слов'ян, коли звичаєве право почало набувати правового оформлення й трансформувалося в судові повноваження відповідних органів влади й управління (з позицій сучасного праворозуміння). Верхню межу визначають трансформаційні процеси у сфері правосуддя, що відбуваються в третій декаді XXI ст.

Методи дослідження. Для досягнення окресленої мети та розв'язання сформульованих у дослідженні завдань було застосовано низку загальнонаукових, конкретно-наукових і спеціально-наукових підходів та методів пізнання правової дійсності. Дослідження особливостей доступу до правосуддя в Україні ґрунтувалося на використанні *міждисциплінарного, антропологічного, цивілізаційного, онтологічного, прaxeологічного, системного та аксіологічного підходів*. Основоположну роль відіграв *діалектичний метод*, який сприяв якісному розкриттю предмета дослідження та реалізації визначених мети й завдань. *Системний підхід* став основою для комплексного вивчення досвіду діяльності судових інституцій у сфері забезпечення доступу до правосуддя в Україні (розд. 3). Застосування прийомів і методів *формальної логіки* (дедукції, індукції, аналогії, абстракції, синтезу, класифікації) дало змогу виявити закономірності та тенденції розвитку системи доступу до правосуддя на українських землях упродовж IX – на початку XXI ст. Досягнення мети дослідження детермінувало необхідність використання також спеціальних наукових методів пізнання юридичної дійсності в її історико-правовому вимірі. Завдяки *історичному*

методу у поєднанні з *праксеологічним підходом* відстежено трансформаційні процеси, що відбувалися в судових органах, що функціонували на українських землях протягом IX ст. – на початку XXI ст. (розд. 2). *Порівняльний метод* дав змогу не лише зіставити науково-концептуальні підходи щодо розуміння сутності доступу до правосуддя, а й виявити в них елементи збігу та розбіжностей, контекстуальні й загальнотеоретичні свідчення та умовиводи (розд. 1). За допомогою *герменевтичного методу* простежено еволюцію смислового наповнення терміна «доступ до правосуддя», його рецепцію як у сучасному розумінні, так і в значенні, яке він мав у попередні історичні періоди (підрозд. 1.2). *Структурно-функціональний метод* став у пригоді для дослідження діяльності судових установ на теренах українських земель (розд. 2). Вивчення організації судових установ було ефективним завдяки *інституційному методу* (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2). *Формально-юридичний метод* слугував орієнтиром для аналізу положень правових актів у сфері судочинства та вивчення особливостей їх реалізації у забезпеченні доступу до правосуддя (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2). Залучення *онтологічного підходу* відкрило широкі можливості для осмислення сутності явищ, які стали об'єктом дослідження, та для їх порівняння з відповідними історичними періодами (розд. 2). *Юридико-технічний метод* було застосовано під час вивчення механізмів ухвалення конкретних рішень судовими установами в процесі здійснення правосуддя (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці комплексним дослідженням, у якому сформульовано цілісну наукову концепцію, що розкриває особливості доступу до правосуддя як багатоаспектного явища в його історико-правовому вимірі.

Результати проведеного дослідження знайшли відображення в таких положеннях та висновках:

у перше:

– обґрунтовано висновок про взаємозалежність і системні зв'язки між онтологічною складовою доступу до правосуддя та конкретними історичними періодами українського державотворення з урахуванням притаманних їм характерних рис;

– аргументовано наукове положення про те, що смислове наповнення концепту «доступ до правосуддя» формувалося через формалізацію таких ідей, як незалежність судової влади від законодавчої та виконавчої; пріоритет захисту прав людини; гуманізм; етатизм; правова держава; презумпція невинуватості; процесуальна змагальність тощо;

– всебічно доведено, що на теренах України перші юридичні конструкції та норми, які в контексті сучасного розуміння доступу до правосуддя можуть тлумачитися як його невід'ємні складові, були закріплені у Третньому Литовському статуті 1588 р. Зокрема, суд мав відбуватися виключно за участі судді; позивач зі шляхетського стану мав право у разі присутності на засіданні двох судових урядників, які склали присягу в цьому земському суді, обрати одного з них для розгляду справи; суд був зобов'язаний готувати та надсилати сторонам упомінкові листи із зазначенням дати засідання і заборонаю на ухилення від участі;

– встановлено, що вагоме значення для забезпечення доступу до правосуддя на західноукраїнських землях після ухвалення Конституції Габсбурзької монархії 1849 р. мало запровадження відкритості (гласності) судового процесу, який здійснювали виключно державні суди, а також інституту присяжних, покликано розглядати кримінальні справи про вчинення тяжких злочинів;

– обґрунтовано положення про те, що одним із найбільш значущих досягнень сучасності у сфері забезпечення доступу до правосуддя стало

впровадження можливості подання позовної заяви через Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему. Ця система є комплексним інформаційно-комунікаційним інструментом, створеним для оптимізації роботи судів, спрощення доступу до юстиції та покращення доступності правосуддя. Функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи забезпечило впровадження підсистеми «Електронний суд», яка через реєстрацію електронних кабінетів осіб надає можливість звертатися до суду та подавати документи онлайн, що значно спрощує й прискорює процедури правосуддя;

удосконалено:

– наукові підходи, згідно з якими категорії «правосуддя» і «судочинство» не є тотожними. Їх співвідношення полягає в тому, що правосуддя є метою, а судочинство – засобом досягнення цієї мети. При цьому: а) правосуддя – процес забезпечення справедливості та вирішення юридичних конфліктів відповідно до встановлених норм і законів, включно з наданням правової допомоги, розглядом судових справ та забезпеченням виконання судових рішень; б) судочинство – система організації й проведення судових процедур, яка охоплює етапи подання позовів, проведення слухань, вирішення справ і виконання судових рішень;

– наукові висновки про те, що унікальність юридичної природи доступу до правосуддя полягає в одночасному його прояві в матеріальному та процесуальному праві, адже доступ до правосуддя водночас є суб'єктивним правом, елементом юридичних процесів та кінцевою метою. Саме доступ до правосуддя має визначальне значення для осіб, які прагнуть реалізувати інші процесуальні й матеріальні права;

– наукові твердження про те, що важливою формою доступу до правосуддя з середини 90-х рр. ХХ ст. стало запровадження конституційного звернення як механізму доступу до конституційного правосуддя, який у

межах національної правової системи України було введено з ухваленням Конституції;

набули подальшого розвитку:

– наукові уявлення про те, що проблема доступу до правосуддя належить до «класичних», «вічних» проблем юриспруденції, які, попри плин часу та зміну суспільно-політичних реалій, не втрачають своєї актуальності. Недаремно дискусія античних мислителів щодо природи доступу до правосуддя, що розпочалася ще за доби античності, зберігала свою значущість упродовж усіх подальших історичних епох, збагачуючи правовий світогляд новими підходами та смислами;

– наукові положення про те, що важливість Статуту цивільного судочинства 1864 р. для гарантування доступу до правосуддя полягала, зокрема, й у тому, що цим актом було запроваджено засіб забезпечення явки учасників процесу у вигляді повісток. Водночас у мировій юстиції досить часто використовувалися усні виклики (словесні запрошення), якщо особи, яких викликали, перебували в межах юрисдикції мирового суду;

– наукові підходи та твердження, відповідно до яких одним із найбільш значущих досягнень у сфері доступу до правосуддя в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. було запровадження апеляційних судів як результату реформи судоустрою в Україні;

– висновки, напрацьовані у вітчизняній історико-правовій науці, згідно з якими ухвалення 20 квітня 1978 р. нової Конституції УРСР не призвело до істотних змін у судовій системі країни. Відповідно до ст. 149 Конституції в республіці функціонували Верховний Суд України, Верховний Суд Автономної Республіки Крим, обласні суди, міжобласний суд, Київський і Севастопольський міські суди, міжрайонні (окружні) суди, районні (міські) суди, а також військові суди регіонів, Військово-Морських Сил і гарнізонів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані у дисертації пропозиції та висновки можуть бути використані:

– у правотворчості для підвищення ефективності заходів із підготовки нормативно-правових актів, а також для виявлення та усунення прогалин і колізій у чинному законодавстві;

– у правозастосовній діяльності в процесі реформування судової системи на сучасному етапі розвитку вітчизняного державотворення;

– у науково-дослідній роботі під час здійснення досліджень, присвячених реалізації судової;

– в освітньому процесі під час опанування навчальних курсів з історії держави і права, теорії держави та права, а також спеціальних дисциплін у закладах вищої освіти, під час підготовки підручників і навчально-методичних посібників.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень, викладені у дисертації, оприлюднені та обговорені на засіданні кафедри адміністративно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Основні результати та теоретичні положення дослідження були оприлюднені здобувачем на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях: «Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права» (м. Кременчук, 22–23 грудня 2023 р.), «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 23–24 лютого 2024 р.), «Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Суми, 12–13 травня 2025 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження відображено у восьми наукових працях, серед них: чотири наукові статті опубліковані у наукових фахових виданнях України з юридичних наук, одна – у закордонному фаховому виданні, а також у трьох тезах виступів на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, додатку. Загальний обсяг дисертації становить 303 сторінки, з яких основний текст займає 263 сторінки. Список використаних джерел налічує 286 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКИ ПЕРЕДУМОВИ

1.1. Доступ до правосуддя в контексті світової філософсько-правової думки: онтологічні та історичні аспекти

Рівень захисту, який надає людині судова влада, визначає ступінь гуманності, толерантності та правової свідомості в суспільстві. Оголошені країною реформи спрямовані на забезпечення основних принципів доступу до правосуддя, оскільки без ефективною та справедливою судовою системою неможливо створити правову державу та громадянське суспільство. Можливість звернення до суду для захисту від незаконних порушень прав і свобод громадян є однією з найважливіших передумов розвитку сучасного демократичного суспільства. З цього приводу, варто означити, що доступ до правосуддя означає, що кожна людина має право звертатися до судів та інших засобів для досягнення справедливості та участі в усіх етапах судочинства. Ці обставини роблять обрану тему дослідження актуальною, оскільки історико-правовий аналіз концептуальних засад доступу до правосуддя в Україні може сприяти конструктивним змінам у процесі реформування сучасної судової системи. Це дозволить уникнути помилок минулого та врахувати набутий досвід для регулювання внутрішніх суспільних відносин у сфері правосуддя на сучасному етапі [1].

З давніх-давен людство прагнуло створити оптимальний соціальний регулятор для вирішення конфліктів як всередині соціальних груп, так і між окремими особами. Такий регулятор був необхідний для регулювання соціальних відносин і підтримання авторитету соціальних норм – моралі, звичаїв, традицій. Крім бажання вирішувати конфлікти, з перших етапів розвитку мислення і творчої діяльності люди, керуючись природним почуттям справедливості, почали формулювати ідею судити своїх подібних і карати членів свого племені: спочатку на основі священних вірувань, а потім

на основі законів. Так поступово в різних культурах формувалася ідея справедливості. І з тих пір дискусія про сутність поняття «правосуддя» не вщухає [2].

Ідея божественного походження справедливості сягає корінням давнини. У Стародавній Греції почала розвиватися філософська концепція природи справедливості, в якій мораль і благородство мали перевагу над законом. У Римі, з моменту його заснування, суспільне життя регулювалося священним правом і справедливістю. І хоча, римське право, згодом, було розділене на божественне і людське, справедливість у могутньому Римі залишалася під впливом священного принципу. Юстиніан вірив, що справедливість полягає в пізнанні божественних і людських справ, а також у вивченні того, що є справедливим, а що несправедливим [2], Цицерон стверджував, що боги необхідні для підтримання соціального порядку; без них суспільство занурилося б у хаос, а віра, справедливість і людські спільноти розпалися б [3, с. 124]. У давнину, справедливість була еталоном чесноти та рівності, що перебувала під захистом богів: Феміди та Діке в Греції, Юстіції в Римі. Прагнення справедливості відбивалося у творах античних авторів у розповідях про героїв, які кидали виклик долі та вступали в конфлікт із богами, від яких вони походили. Філософи давнини також розглядали питання справедливості. Зокрема, Аристотель стверджував, що справедливість забезпечується не тільки державною владою, а й правовою системою поліса в цілому. Деякі уявлення про те, що таке справедливий суд, також досить чітко сформульовані в працях античних мислителів, таких як Демокріт, Платон, Цицерон та інші. [4, с. 43–44].

Перші фундаментальні дослідження природи справедливості можна знайти у філософсько-правових працях античних класиків Платона та Аристотеля, які намагалися знайти модель суспільства і права, що була б оптимальною і досконалішою за поліс. Вони заклали підвалини для розвитку фундаментальних понять справедливості, рівності, автономії та свободи [4, с.

43–44]. Так, за Платоном, метою правосуддя має бути істина і справедливість. У своїх міркуваннях про справедливість, Платон розглядає її як суспільне благо, підкреслюючи її соціальну цінність і роль у досягненні істини. Істина, за Платоном, є метою справедливості. На думку філософа, справедливість важлива не лише для покарання, але й для примирення сторін. З точки зору важливості, Платон порівнює призначення суддів з призначенням государів [5, с. 166]. Філософ, відстоює концепцію народного суду і зауважує, що правосуддя має стосуватися кожного [5, с. 244].

Аристотель продовжував досліджувати правосуддя як «питання, що стосується всіх», і стверджував, що лише ті, хто бере участь у судових процесах і публічних зборах, повинні вважатися громадянами. Він розкриває природу правосуддя через поняття «правосудність» і «неправосудність», які відповідають поняттям «справедливість» і «несправедливість». На думку Аристотеля, людина, яка порушує закон, діє несправедливо, тобто неправомірно. Він тлумачить несправедливість як привласнення чужого майна та відмову від власного зла. Філософ вважав, що людина, яка діє несправедливо, навмисно порушує закон, щоб заподіяти шкоду [6, с. 99].

Також багато творів присвячено принципам справедливого та неупередженого правосуддя. Зокрема, твори Цицерона, Ульпіана, Цельса, Марка Аврелія та інших. Римляни говорили про справедливе правосуддя як про процес, який має бути незалежним, бо немає нічого більш несправедливого, ніж корумповане право; досконалим, бо він не може залишатися незавершеним; і швидким, бо затримка є своєрідною відмовою. Цицерон розглядав справедливість як природну дію, що ґрунтувалася на справедливому та неупередженому виконанні обов'язків. У своїй праці «Державна політика» він стверджує, що право, справедливість, лояльність і рівність походять від людей, які підтвердили одне звичаями, а інше зміцнили законами [7, с. 80].

Варто зауважити, що в античний період правосуддя розглядалося індивідами незалежно від їхнього статусу та результату процесу. Справедливість в античних, давньосхідних державах викликала більший науковий інтерес у філософів, ніж у юристів: філософи намагалися обґрунтувати феномен справедливості. Наприклад, в античній китайській філософії справедливість розглядалася не як засіб досягнення рівності, а як інструмент, за допомогою якого можна було створити соціальну гармонію, узгодивши суперечливі інтереси. Водночас, на думку китайських мислителів, лише високоморальні та мудрі люди були здатні практикувати справедливість. Стародавні індійські мислителі вірили, що неупереджена справедливість вимагала застосування законів для захисту основ держави та встановлення істини [7, с. 80].

Прийняття християнства мало значний вплив на розуміння сутності правосуддя. Християнська доктрина про два порядки, «Царство Боже» і «Царство людей», була важливим чинником у формуванні нового уявлення про право. Вона вказує на існування людини у двох вимірах: у метафізичному світі та у правилах, створених самою людиною. Створене людиною право і правовий порядок («земне місто») не є самостійними, оскільки, згідно з християнським вченням, людина існує як «всередині», так і «зовні» меж усього створеного людиною правового порядку. Норми позитивного права не можуть гарантувати належний порядок. «Град земний» потребує іншої метафізичної основи для правового порядку, що простежується у «граді Божому» [8; 9].

Християнство вважало кожен текст римського права текстом розуму і, отже, текстом, який можна було скасувати, оскільки знання людини є відносним. Натомість, текст Біблії не можна було скасувати — його можна було прийняти лише в акті віри. У цьому відношенні, канонічне право почало впливати на всі сфери міжлюдських відносин, не лише духовні, а й повсякденні: жодна сфера життя не залишалася поза увагою церкви. Нові ідеї

сформували середньовічну філософію права, в якій патристика і схоластика займали центральне місце. Твори Августина Гіппонського, Іоанна Дамаскіна, Ісаака Сирійського, Макарія Великого, Томаса Аквінського та інших середньовічних мислителів розкривають їхнє уявлення про справедливість, що ґрунтувалася на покаянні та покаранні, милосерді та співчутті. У цій системі, суддя є охоронцем релігійних і правових норм, що укорінені в християнській моралі [8; 9].

У Середньовіччі правосуддя стає основою монархічної ідеології, яка підкреслювала святість правителя і поступово перетворилася на правові інновації та священні поняття. Основні положення Біблії виправдовували святість права і особливу місію монарха-судді, який, як образ Бога, здійснює правосуддя на землі і виступає посередником між небом і землею. У період середньовіччя, одним із центральних питань теології та філософії було питання добра і зла, вирішення якого значною мірою було пов'язане з правом. Оскільки справедливість діє на основі законів, у церковній та світській освіті утвердилася думка, що закони людей повинні вимірюватися за божественними законами, щоб законність держави не виключала милосердя та співчуття. З роками ця ідея була зафіксована в збірках законів, які поєднували християнський зміст і світський характер [8; 9].

У Середньовіччі поняття правосуддя пов'язувалося з загальним «миром», посланим Творцем. Мир вважався захистом життя, здоров'я та майна всіх повноправних членів суспільства і втіленням непорушного принципу верховенства права. Злочинець, який порушує права інших, також є порушником миру і ставить себе поза миром, тим самим втрачаючи свою недоторканність [8; 9].

Аврелій Августин пояснив поняття божественного закону, яке він пов'язував зі справедливістю – *justitia* – і прирівнював до чесноти, якої, на його думку, бракує позитивному праву. За Августином, *justitia* тлумачиться дещо інакше в римському праві, хоча мислитель знаходить джерело свого

поняття в сформульованих Цицероном визначеннях права. Тома Аквінський надає справедливості релігійного та етичного значення: вона виявляється у праведності. Справедливість реалізується у справедливості божественних судів і, перш за все, в останньому суді. Божественна справедливість завжди є неупередженою, оскільки ґрунтується на божественних законах, але люди не можуть зрозуміти її неупередженість в межах земного існування [10]. Наприкінці Середньовіччя, коли з'явилися «вільні міста» та незалежні від церкви сільські громади, поступово змінилося і уявлення про правосуддя. Окрім віруючих, що перебували під владою церкви, у судах тепер з'являлися також представники певних соціальних груп (міст або громад), авторитет яких у відповідній громаді брався до уваги. У свідомості народу закріпилося уявлення про інквізиційний суд, який був не тільки божественним, але й світським [10].

У своїй праці «Трактат про закон», Томас Аквінський визначає справедливість за допомогою різних правил її реалізації – юридичних, моральних та ритуальних. Для мислителя справедливість є чеснотою, а реалізація справедливості – правомірністю. На думку філософа, справжня справедливість – це милосердя Боже. Він продовжує традицію, яка поєднує закон і правосуддя: у своєму розумінні правосуддя він поєднує аристотелівське поняття правосуддя з римським поняттям. На його думку, правосуддя підпорядковується закону і керується ним, а Божа справедливість є повагою до вічного закону в його діях. На думку філософа, закон формально виражає сутність світового порядку, прототип первісного світового порядку, який спочатку був божественним. Закон не є законом сам по собі, а є його основою, його образом [10].

У середньовічній Європі, коли віра в божественну справедливість ще не втратила свого значення, Божий суд здійснювався за допомогою випробувань вогнем або кривавих битв. З точки зору сучасної правосвідомості, божественні суди ніяк не пов'язані з правосуддям, але в

уявленні людей середньовіччя вони повністю відповідали поняттям справедливості, рівності та несправедливості. Для людей того часу не було різниці між матеріальним і духовним: їх світогляд ґрунтувався на тому, що природний світ був проявом надприродних сил і що життя в ньому підпорядковувалося тим самим законам, що й життя людини. Тому результат божественних судів сприймався як справжня справедливість, що походила від вищих сил і виражала Боже правосуддя [7; 11, с. 45].

В. Бігун стверджує, що ідея справедливості посідає центральне місце в поглядах на природу правосуддя. Відтоді ідея справедливості також стала одним з найважливіших ідеологічних постулатів майже у всіх світових релігіях і, крім того, найважливішим показником в оцінці різних державних і правових інститутів [11, с. 25]. Він також вважає, що в Новий час правосуддя почало звільнятися від релігійних впливів. В результаті домінування етичної думки в судочинстві держава криміналізує багато суспільних відносин і діянь, що ускладнює судові процедури і збільшує відповідальність за вчинене правопорушення. У XVI-XVII століттях уявлення про правосуддя змінювалося і поступово відривалося від своїх релігійно-моральних коренів і духу святості [11, с. 47].

Два фактори, однозначно, можна вважати вирішальними в цьому процесі: Реформація і науковий прорив Нового часу. Періоду Реформації публічні сфери, в тому числі право і правосуддя, почали звільнятися від контролю Церкви. Новий час прискорив процес секуляризації концепції права, який запровадив раціональне розуміння правових фактів і подій на основі «просвітленого розуму», тоді як сакральна інтерпретація подій і оцінка вчинків розглядалися як виключно суб'єктивна позиція індивіда. У такому світогляді, трансцендентні сутності витісняються, а людина стає «мірою всіх речей». Наприклад, голландський мислитель Г. Гроцій вбачає основу права не в Богові, а в людині, і стверджує, що право існувало б, навіть якби Бога не існувало [12, с. 16]. Іншими словами, особистість несе

відповідальність через визначення вектору соціально-правового розвитку через наукові знання і досягнення, не покладаючись на інтелектуальні критерії, які багато в чому є перешкодою для розвитку [13, с. 7].

Концептуальні передумови сучасного розуміння правосуддя та її місця і ролі в суспільстві були значною мірою створені в Новий час в контексті раціонального обґрунтування «природних прав», теорії «суспільного договору» та поділу влади [13, с. 7]. Зазначимо, що саме в цей період, а також у добу Просвітництва, формуються ідеї, властиві й сучасному правосуддю: гуманізм, презумпція невинуватості, незалежність і змагальність судового процесу. Авторами цих ідей були, зокрема, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Ч. Беккарія. Вони розглядали правосуддя не лише як інструмент підтримання правопорядку, а й як гарантію соціальної гармонії [12].

Г. Гроцій називав правосуддям діяльність, у межах якої загальні формулювання законодавства розглядаються у значенні, що найбільше відповідає наміру законодавця [12]. Іншими словами, він стверджував: справедлива справа матиме надійнішу перспективу, якщо її розглядатиме суддя, який діє в межах законних приписів, що не мають бути порушені. Мислитель підкреслював важливу роль правосуддя не лише в покладанні відповідальності на правопорушника, а насамперед у тому, що суперечка має вирішуватися за допомогою права, а не сили. Згідно з ученням Т. Гоббса, суперечки повинні розглядатися виключно суддею, при цьому самі судді мають розуміти сутність справедливості, бути нейтральними щодо багатства та соціального становища, а також незалежними у своїх судженнях від ненависті, прихильності чи співчуття. На рівні природних законів обґрунтовуються основні юридичні поняття – право, закон, обов'язок, примус, договірні відносини, правомірний інтерес, правова поведінка, правовий делікт, правосуддя тощо. Саме вони пізніше стають підґрунтям системи позитивного законодавства [14, с. 196].

Просвітницькі ідеї принесли новий погляд на природу держави, права, суспільного розвитку та концепцію загального блага. Просвітницькі ідеї сприяли створенню оптимістичної віри в людський розум, у справедливу державу з рівними законами і правосуддям для всіх. Засновники Просвітництва безпосередньо пов'язували подальший розвиток суспільства з ідеєю верховенства права, з незалежним та неупередженим правосуддям [15].

Філософія Д. Локка та Ш. Монтеск'є щодо природи і значення правосуддя та ролі людини у підтримці справедливості через судову владу містить цінні та фундаментальні ідеї, які залишаються актуальними у межах сьогодення. Д. Локк розвиває ідею справедливості у своїх «Двох трактатах про правління», де стверджує, що інститут правосуддя необхідний суспільству для неупередженого вирішення конфліктів [15]. На його думку, судова влада має здійснювати правосуддя та визначати права особи з використанням загальноновизнаних суддів і законів, що є постійними.

Проте, за його переконанням, справжнє правосуддя існує лише в тій суспільній системі, де діє загальний усталений закон і судова система, до якої можна звернутися і яка має повноваження вирішувати конфлікти між людьми та карати злочинців. Це є характерною ознакою громадянського суспільства. Слід зазначити, що в працях Д. Локка відображені важливі ідеї правосуддя, згідно з якими правосуддя може бути неупередженим лише в тому випадку, якщо спір (конфлікт) вирішується неупередженою особою, яка не пов'язана з жодною зі сторін спору; тільки компетентний і неупереджений суддя, наділений повноваженнями вирішувати всі складнощі відповідно до чинного законодавства, має право виносити рішення [15].

Монтеск'є вважається класиком ідеї незалежного правосуддя та судової влади в системі державного і публічного управління. Категоричне утвердження цієї ідеї можна простежити в його праці «Про дух законів». Він систематично відстоював ідею незалежності судової влади від законодавчої та виконавчої. Філософ стверджував, що «дух законів» різних народів

об'єктивно зумовлений територією, ґрунтом, кліматом, релігією, чисельністю населення, формами господарської діяльності тощо. Він обстоював необхідність розмежування різних галузей права. Слід зазначити, що в епоху Просвітництва посилилася роль світського права, основним завданням якого став захист як особистих прав громадян, так і загальних інтересів. Монтеस्क'є надавав великого значення визначенню органу, відповідального за здійснення правосуддя [16]. Відкидаючи концепцію суду в особі однієї людини – монарха чи державного чиновника, він висловлює ідею народного суду: суддів слід залучати з-поміж народу відповідно до закону, тривалість повноважень суду має визначатися потребами та законом, а у разі сумнівних чи спірних питань суддям дозволено консультуватися з духовною владою [17].

Водночас основоположник філософії утилітаризму І. Бентам справив значний вплив на погляди багатьох європейських політиків. Деякі його ідеї залишаються актуальними не лише для середини ХІХ ст., а й для сучасного розвитку правосуддя. Досліджуючи сутність злочину, він наголошував на його ознаках: протиправність, суспільна небезпека, караність. У межах вивчення складу злочину І. Бентам приділяв особливу увагу суб'єктивній стороні та формам вини. Здійснюючи аналіз правосуддя, він рекомендував усім учасникам процесу враховувати психофізіологічні характеристики підсудного, гендерні та вікові особливості, матеріальне становище, а також вплив соціального середовища на протиправну поведінку. Тим самим філософ наголошував на необхідності індивідуалізації відповідальності. На його думку, правосуддя має здійснюватися оперативно. З цією метою він обстоював ідею проведення судових засідань у вечірній час та у неробочі дні [18].

Класична німецька філософія дала новий поштовх розвитку ідеї правосуддя. Згідно з Кантом, суд у всіх його формах повинен призначити винному справедливе покарання, яке перебуває в гармонії з нашою совістю.

У своїй книзі «Метафізичні начала правознавства» філософ визначає мету правосуддя як здійснення правосуддя для всіх відповідно до закону [19]. У своїй другій праці «Метафізика моралі» Кант наголошує на важливості демократичних засад у правосудді та формулює ідею про те, що правосуддя здійснюється народом - судом, який складається з присяжних, обраних народом. На його думку, судові рішення в такій демократичній правовій системі є актом соціальної справедливості [19].

Варто також згадати, що, за Г. Гегелем, правосуддя - це право, яке є правовою дією, що проявляється у прийнятті остаточного акта. Якби правосуддя не містило правових принципів, то воно зводилося б до простого права покарати злочинця. Здійснення правосуддя Г. Гегель пов'язує з існуванням громадянського суспільства [11, с. 43; 20, с. 68]. На думку мислителя, правосуддя є єдиним засобом визнання та реалізації права члена громадянського суспільства, коли в контексті суспільних відносин виникає конфлікт інтересів. Гегель відстоює ідею суду присяжних як чинника легітимності правосуддя, зазначаючи, що присяжні своїм вердиктом також легітимізують вердикт судді. Іншими словами, філософ стверджує, що важливість суду присяжних полягає в тому, що він надає легітимність суду [21].

В «Основах філософії права» Г. Гегель порушує питання феномена суду совісті, який ґрунтується на індивідуальному інтересі, притаманному конкретному випадку, і не керується потребою ухвалити загальноприйняте законне рішення. Правосуддя слід розглядати як обов'язок і водночас як право державної влади, що жодним чином не залежить від бажання суб'єктів делегувати або не делегувати ці повноваження окремому органу влади [21]. При цьому, філософ стверджував, що правосуддя має ґрунтуватися на об'єктивних поняттях незаконності та законності, а не на суб'єктивних уявленнях про добро і зло. Найважливішими етичними принципами правосуддя, які гарантують справедливість судового рішення і довіру

суспільства, Г. Гегель вважав публічність і гласність. А прерогатива судді полягає в тому, що він є єдиним учасником судового процесу, совість якого має юридичну цінність і силу закону [22, с. 5].

Так, праці Г. Гроція, Т. Гоббса, Д. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Бентама, І. Канта, Г. Гегеля присвячені правосуддю, були інтегровані в загальний контекст філософії Нового часу та Просвітництва і стали важливим підґрунтям для подальшого розвитку філософії справедливості. Пізніше їхні ідеї були інкорпоровані в практику видатних адвокатів, суддів та присяжних засідателів і не втратили своєї актуальності у сфері [22, с. 5].

До здобуття незалежності, українська юриспруденція розвивалася як невід'ємна частина правової системи росії, частково Австрії, а згодом радянського союзу. На кожному етапі розвитку, вчені визначали власні пріоритети та методологічні підходи, які значною мірою залежали від загального політико-правового статусу України у складі російської імперії, а згодом радянського союзу [22, с. 5].

Розвиток незалежної країни неможливий без відкритої, демократичної та справедливої судової системи. Така система не лише гарантує захист прав громадян, а й сприяє економічному зростанню та залученню інвестицій, створюючи стабільне правове середовище для ведення бізнесу. Національні підходи до цивільного та кримінального судочинства постійно розвиваються, враховуючи потреби суспільства, нові технології та зростаючі правові вимоги. Наприклад, впровадження цифрових технологій відкриває нові можливості для електронного документообігу та управління справами, спрощуючи процедури та полегшуючи доступ до правосуддя. Тому важливо постійно адаптувати систему правосуддя до сучасних реалій та забезпечувати її прозорість, демократичність і справедливість [22, с. 5].

Відповідно до статті 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [23], правосуддя в Україні здійснюється виключно судами в порядку, встановленому законом. Це свідчить про те, що з точки зору законодавця

терміни «судочинство» та «правосуддя» не є взаємозамінними. У своєму філософсько-правовому аналізі різниці між цими термінами В. Бугун пропонує три підходи до їх співвідношення: 1) право ототожнюється з судочинством, судочинство є частиною права; 2) право і судочинство - різні поняття; 3) право і судочинство - тотожні поняття» [24, с. 21-23]. Ми дотримуємося думки, що правосуддя та судочинство не є тотожними поняттями. Водночас вважаємо, що вони є суміжними поняттями і складають основу правової системи. Під правосуддям ми розуміємо процес забезпечення справедливості та вирішення правових спорів відповідно до встановлених норм і законів. Воно включає правову допомогу, перегляд судових процесів та виконання судових рішень. Судові процедури, у свою чергу, являють собою систему організації та ведення судових процесів, включаючи подання скарг, проведення слухань, прийняття рішень та контроль за їх виконанням. Таким чином, правосуддя є метою, а судові процедури – засобом її досягнення [25].

А. Лужанський розмірковує над природою правосуддя та судового захисту і зазначає, що їхня ефективність значно перевищує ефективність інших засобів захисту поза судом з наступних причин: 1) позасудовий правовий захист – це запит або пропозиція, метою яких є добровільне або адміністративне вирішення питання про порушення права та усунення його негативних наслідків за умови, що порушник права діє правильно та сумлінно; 2) судові процедури є єдиним остаточним і законним способом вирішення спору; 3) суд має право застосовувати превентивні заходи, виконуючи певні рішення (судові вироки), щоб запобігти новим порушенням прав; 4) вироки, які набули законної сили, є остаточними; 5) виконання вироків у справах, що стосуються фактичних або правових питань, забезпечується примусовими заходами держави [26].

М. Ясинок підкреслює, що доступ до правосуддя охоплює весь процес від початку судового розгляду до виконання судових рішень, створюючи

умови, за яких кожен, хто вважає, що його права, свободи або інтереси були порушені, може подати позов і швидко отримати справедливий судовий захист [7, с. 80]. Автор виокремлює такі складові поняття «доступ до правосуддя»:

- а) гарантувати всім особам реальну можливість подати позов відповідно до вимог закону;
- б) забезпечити швидке, справедливе та безперервне судочинство;
- в) гарантувати обов'язкове та безумовне виконання судових рішень у встановлені законом терміни [7, с. 80].

Погоджуючись з думкою автора, зазначимо, що сьогодні доступ до правосуддя являє собою процедуру, яка включає низку елементів, що надають особі можливість скористатися встановленими державою судовими механізмами для захисту своїх прав та інтересів.

Доступ до правосуддя, на думку М. Ясинка, поєднує такі елементи, як:

- особливості порушення судової справи щодо особи, включаючи форму, вимоги та строки подання заяви (прохання) або інших процесуальних документів, передбачених законом;
- особливості розгляду справи в компетентному та неупередженому суді з урахуванням права особи брати участь у прийнятті рішень;
- гарантія того, що рішення суду виконуються у встановлені законом терміни і є обов'язковими на території України;
- можливість особи оскаржити рішення суду в апеляційних та касаційних органах як гарантія реалізації права на судовий захист [7, с. 80].

Отже, ідеї стосовно доступу до правосуддя ґрунтуються на принципах, сформульованих ще в античні часи. Їх підтримували та розвивали видатні мислителі та дослідники різних епох. У процесі розробки концептуальних основ доступу до правосуддя були створені норми, що закріплюють основні принципи, такі як незалежність судової влади від законодавчої та виконавчої влади, захист прав особи та суспільних інтересів, гуманізм та етатизм,

принципи правової держави, презумпція невинуватості, судовий процес тощо. Досягнення національної юридичної науки, що базуються на зарубіжному досвіді для розвитку власних ідей та підходів до поняття «правосуддя», є важливими для формулювання поняття права в контексті сучасних процесів державотворення та правотворчої діяльності.

1.2. Розуміння поняття «доступ до правосуддя» в сучасній світовій та вітчизняній юриспруденції

У національній та міжнародній правовій науці концепція «доступ до правосуддя» визначається як ключова ідея, що відображає забезпечення реальної можливості людини звертатися до механізмів захисту своїх прав. Ця концепція пов'язана з масштабними порівняльно-правовими дослідженнями щодо надання та правового регулювання доступу до правосуддя. Принципово важливо, що доступ до правосуддя гарантує рівність усіх перед судом і забезпечує її практичну реалізацію. У сучасних умовах цей принцип дедалі активніше впроваджується як на міжнародному, так і на національному рівнях, істотно впливаючи на юридичну практику, правову політику, процеси правотворення, правові відносини та рівень правосвідомості [27, с. 106].

Наразі питання дослідження юридичної природи доступу до правосуддя є недостатньо дослідженим [28, с. 18–19; 7, с. 80]. Відсутні узгоджені підходи щодо взаємозв'язку між поняттями «право на доступ до правосуддя» та «право на міжнародний захист», а також між «правом на доступ до правосуддя» і «правом на справедливий суд». Право на доступ до правосуддя можна тлумачити вузько, тобто лише як право на порушення судової справи, або широко, відповідно до загальноприйнятого в зарубіжній літературі комплексного підходу [30, с. 27].

У зарубіжній літературі можна знайти широке тлумачення права на доступ до правосуддя. Італійський професор Ф. Франконі вважає, що право на доступ до правосуддя не слід визначати лише як можливість звернутися до суду, а й як судовий розгляд, що здійснюється судом відповідно до загальноновизнаних правових норм [31]. Крім того, іноземні автори зазначають, що теорія доступності до правосуддя розвивається від норм справедливого судочинства до норм справедливого результату [32, с. 121]. Таке широке тлумачення в іноземній літературі може бути зумовлене двома взаємодоповнюючими причинами [33, с. 60]. Перший пункт стосується відмінності в мові, яка використовується для позначення цього права. Традиційно термін «правосуддя» безпосередньо стосується суду. Основне значення цього слова — діяльність судових органів. Право і справедливість пов'язані між собою спільним коренем, але вони не є синонімами. [33, с. 61]. В англійській мові поняття правосуддя виражається словом «justice», яке також означає рівність, тому доступність правосуддя означає також доступність рівності. Рівність є потенційно універсальною характеристикою. У зарубіжній літературі цей принцип виражається фразою, яка на перший погляд здається невинною, але яка характеризується багатозначністю різних тлумачень її значення [29, с. 50-51]. Трактуючи поняття доступу до правосуддя, зарубіжні автори звертаються до поняття правосуддя та розглядають теорії правосуддя як невід'ємний елемент доступу до правосуддя. [29, с. 51].

Друга причина тісно пов'язана зі становленням міжнародних (наднаціональних) гарантій доступу до правосуддя (справедливості). Доступ до правосуддя в міжнародному праві здавна пов'язувався із захистом прав іноземних громадян. [29, с. 52].

Ще у XVII ст. міжнародні договори передбачали звернення до національних судів як спосіб врегулювання спорів у разі порушення прав іноземців. Зокрема, у Договорі про мир і дружбу між Великою Британією та

Іспанією, що був підписаний у 1667 р. країни домовилися, що в разі порушення прав громадян однієї з них репресалії не застосовуватимуться доти, доки не буде здійснено звернення до судових органів у звичайному процесуальному порядку [29, с. 52–53].

У XVIII–XIX ст. заборона заборона на відмову в правосудді стала настільки поширеною в міжнародній практиці, що на початку XX ст. вона вже розглядалася як міжнародно-правове зобов'язання, що застосовується до кожної держави в разі посягання на життя, свободу або майно іноземця на території держави, під юрисдикцією якої він перебуває [29, с. 53]. Один із провідних дослідників стандартів забезпечення правосуддя для іноземних громадян І. Борхард запропонував класифікацію цих стандартів за стадіями судового розгляду.

Він виділяє три етапи судової процедури, під час яких особі можуть відмовити у здійсненні правосуддя:

1) до початку судового розгляду (це може бути умисне перешкоджання явці особи до суду, незаконний арешт або затримання, нерозслідування злочину, в якому обвинувачується особа, необґрунтоване обмеження строку на подання апеляційної скарги тощо);

2) під час судового розгляду (надмірна тривалість судового розгляду; порушення процесуальних норм; дискримінація іноземця тощо);

3) після розгляду справи (перешкоджання в оскарженні; невиконання судового рішення; помилування таким чином, що заявник не може притягнути правопорушника до судової відповідальності тощо) [29].

Крім того, підставою для позову держави може бути не тільки порушення міжнародного права, а й явно несправедливе рішення національного суду. Правові норми, розроблені в традиційному міжнародному праві, сьогодні є основою міжнародних норм захисту прав людини [34–44]. У підготовчій роботі до прийняття Європейської конвенції з прав людини, були викладені найважливіші норми, сформульовані в

міжнародній практиці, щодо принципу заборони відмови у правосудді. У практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) право на судовий захист охоплює ті самі три етапи судового розгляду: до судового розгляду, під час судового розгляду та після судового розгляду [45, с. 49]. Норми, такі як заборона навмисно перешкоджати початку судового розгляду, дотримання розумних строків для початку судового розгляду, право на отримання інформації про розслідування, невиконання судових рішень та інші, закріпилися в практиці ЄСПЛ і були підтверджені в ній. Водночас норми принципу заборони відмови у правосудді становлять основу не тільки для права на судовий розгляд, а й, наприклад, для права на справедливий судовий розгляд та права на особисту недоторканність [29, с. 54].

Варто зазначити, що з кінця XIX ст. у юридичній літературі обговорюється питання про те, як забезпечити правовий захист вразливих груп населення, особливо тих, які не мають достатніх фінансових можливостей для судових процесів. Принципи, спрямовані на забезпечення правового захисту для всіх груп населення, ґрунтуються на принципі рівності перед законом. [29].

Водночас, продовжувалися дослідження з метою пошуку поняття, яке б відображало доступність засобів правового захисту. Принцип доступності правового захисту набув особливого значення, оскільки він гарантував усім заінтересованим особам можливість звернутися до суду відповідно до законодавства для захисту своїх прав та інтересів. Одним з найважливіших аспектів реалізації цього принципу було питання про судові витрати та надання правової допомоги. Водночас, у міжнародній практиці розрізняють право на доступ до суду. Це право закріплено в практиці Європейського суду з прав людини, а також у Конвенції про статус біженців (1951) та Конвенції про статус апатридів (1954), де воно також включає право на юридичну допомогу та звільнення від судових витрат. У своїх перших справах Міжамериканський суд з прав людини наголошував на праві на ефективний

судовий захист. Це право було закріплено в Американській конвенції з прав людини 1969 року [29].

Наголошуючи на важливості функціонування кваліфікованої, незалежної та неупередженої судової системи для захисту прав людини та основних свобод, Сьомий конгрес Організації Об'єднаних Націй з питань боротьби зі злочинністю та поведження з злочинцями у 1985 році прийняв основні принципи незалежності судової влади. Ці принципи передбачають, що вони повинні враховуватися та дотримуватися в національному законодавстві та практиці, а також доводитися до відома суддів, адвокатів, осіб, які здійснюють виконавчу та законодавчу владу, а також громадськості, як було вирішено Генеральною Асамблеєю. Принципи охоплюють, серед іншого, незалежність судової влади, свободу слова та свободу об'єднання, вимоги до кваліфікації, вибір та навчання, умови служби та тривалість терміну повноважень, а також дисциплінарні заходи, звільнення з посади та втрату посади. Ці принципи становлять основу міжнародних стандартів, які використовуються для оцінки правової системи держави [37, с. 2].

У правовій науці концепція «доступу до правосуддя» (*access to justice*) визначається як основна, що відображає можливість реального доступу до механізмів захисту своїх прав. Це поняття пов'язане з глибоким компаративістським дослідженням, проведеним італійською школою права, щодо надання, законодавчого визначення і врегульованість доступу до правосуддя. М. Каппеллетті визначив три основні етапи змін, що відбулися у розвитку правової держави та соціальної держави в західних країнах: право на безкоштовну юридичну допомогу, включення колективних судових дій та судових дій, спрямованих на захист суспільних інтересів, до національного законодавства, забезпечення доступу не тільки до судів, а й до альтернативних процедур вирішення спорів, а також спрощення судової системи [46, с. 22]. Учений зосередив увагу свого дослідження переважно на окремій особі та її реальних можливостях. Професор спрямовував зусилля на

розуміння тих конкретних перешкод, які ускладнюють доступ до судового захисту. Систематизуючи виявлені ним перешкоди, можна виокремити дві основні категорії: 1) перешкоди, що виникають через недоліки процесуального законодавства, такі як відсутність ефективних механізмів колективних позовів; 2) перешкоди, пов'язані з обмеженими ресурсами сторін, такі як фінансові обмеження, недостатня юридична підготовка, фактична нерівність з процесуальним опонентом (наприклад, державними органами) тощо [47, с. 85].

Міжнародне право розширило концепцію М. Каппеллетті, включивши до неї право на користування міжнародними механізмами захисту прав людини [46, с. 22]. Юридична основа цього права була створена ще в класичну епоху. Міжнародні механізми вирішення спорів могли використовуватися після вичерпання національних засобів правового захисту, але це обмеження не було абсолютним. Йдеться про ситуації, коли в державі відсутні інститути, здатні забезпечити правосуддя й надати адекватне відшкодування, або коли особа не має достатніх фінансових ресурсів для користування такими засобами, не обізнана з можливістю апеляції чи вважає їх неефективними. Водночас встановлювалося правило щодо обмеження строку звернення до міжнародних органів. Хоча конкретний строк не було визначено, арбітражна практика визнавала неприйнятними випадки, коли він перевищував 16 років з моменту порушення.

Однак, загальною умовою для отримання права на звернення до міжнародних органів з прав людини – як у традиційній, так і в сучасній стадії розвитку міжнародного права – є згода держави визнати повноваження такого органу. Це питання було детально розглянуто на практиці в контексті особливостей повноважень, визнаних державами, щодо окремих скарг. Таке визнання могло бути зроблено в будь-який час після ратифікації Протоколу 1998 року, яким було засновано Африканський суд з прав людини, і сам суд

визнав можливість такого визнання після подання скарги. Суд підтвердив, що прямий доступ до суду є наслідком прохання держави і залежить від її розсуду [48].

Визнання компетенції Африканського суду з прав народів є правом держави, що виникає з його суверенітету. Це правило ґрунтується на закладеному Постійною палатою міжнародного правосуддя принципі, відповідно до якого держава не може бути примушена без її згоди до будь-якого способу вирішення спорів, а така згода може бути надана як щодо всіх спорів, так і стосовно конкретної справи [48].

Історія розвитку концепції доступу до правосуддя свідчить, що ця концепція має специфічну мету правового регулювання, яка не пов'язана з гарантуванням стандартів процесуальної справедливості - а саме надати можливість кожній заінтересованій особі брати участь у гарантованому державою судочинстві для розгляду спору щодо її прав та інтересів, незважаючи на можливі економічні чи інші перешкоди [49, с. 41]. Слід зазначити, що засоби правового захисту щодо порушень антидискримінаційних норм міжнародного права активно розглядаються національною судовою системою [50].

Головним в характеристиці цієї концепції є поняття «доступ» [46, с. 22]. Право на доступ до правосуддя в такій формі закріплено на міжнародному рівні та включено до міжнародних договорів, рекомендаційних документів та практики міжнародних органів, на які покладено обов'язок захисту прав людини.

Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя [51], закріплює концепцію доступу до правосуддя та передбачає вжиття заходів, спрямованих на його полегшення. Зокрема, це інформування громадськості про процедури звернення до суду та захисту їхніх інтересів під час судового розгляду; спрощення процесу; прискорення розгляду справ; зменшення

судових витрат; встановлення спеціальних процедур для позовів щодо невеликих сум і сімейних спорів Ці принципи також були закріплені у «Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою» 1985 р. [52], у якій справедливість і доступність розглянуто як різні (але однаково необхідні) характеристики різнопланових механізмів захисту прав. Вищезазначені Рекомендації чітко наголошують на необхідності забезпечення дотримання міжнародних зобов'язань, що ґрунтуються як на доступі до правосуддя, так і на праві на справедливий та неупереджений судовий розгляд [39]. Право на доступ до правосуддя та право на справедливий суд, разом гарантують ефективний захист прав людини. Однак акцент на доступі до правосуддя показує, що існування механізмів справедливого захисту в державі не є достатнім, якщо доступ до правосуддя не гарантований [53].

Також слід розрізнити поняття «право на доступ до правосуддя» і «право на судовий захист». Відповідно до сучасного підходу, термін «правосуддя» охоплює не лише механізми відшкодування шкоди, але й альтернативні методи вирішення спорів. Наприклад, стаття 9 Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуська конвенція) гарантує право на доступ до правосуддя, що охоплює як судові, так і позасудові процедури. По-друге, право на судовий захист розуміється як право на захист і відновлення порушених прав, тоді як право на доступ до правосуддя означає можливість брати участь у процедурі врегулювання спору. Таким чином, право на доступ до правосуддя є набагато ширшим. Так, Орхуська конвенція гарантує право на доступ не лише особам, чії права порушено, а й представникам громадськості [53]. Конвенція про права осіб з інвалідністю встановлює обов'язок держав забезпечити особам з інвалідністю рівний доступ до правосуддя, що означає надання їм таких самих можливостей, як і іншим учасникам юридичного процесу – як на

прямій, так і на непрямій основі, на всіх стадіях провадження, включно з розслідуванням та іншими попередніми етапами. Однією з ключових особливостей доступу до правосуддя є принцип рівності перед судом, який гарантує можливість кожній особі звертатися до суду на рівних умовах [54]. І Комітет ООН з прав людини, і Міжамериканська комісія з прав людини вважають цей принцип фундаментальним для забезпечення доступу до правосуддя. У свою чергу Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок і Комітет ООН із захисту прав трудящих-мігрантів визнають рівність однією з основних складових цього права. Такий підхід до суб'єкта права на доступ до правосуддя знайшов відображення й в інших документах, ухвалених ООН [54].

Висновки до розділу 1

Розгляд історико-теоретичних та філософських передумов доступу до правосуддя вказує на таке.

1. Доведено, що пов'язуючи правосуддя з такими поняттями, як мистецтво, краса, суспільне благо, держава, політика, а також з ідеями божественного походження правосуддя, правди, справедливості, народного правосуддя, досягнення суспільної гармонії шляхом врівноваження протилежних інтересів, античні і давньосхідні мислителі створили тим самим ідейні підвалини для всебічного, насамперед, філософського осмислення природи правосуддя.

2. З'ясовано, що завдяки християнському світогляду, через призму релігійних уявлень та розвиток візантійського канонічного право, в суспільній правосвідомості різних народів світу формуються онтологічні та аксіологічні передумови правосуддя, його релігійно-моральне розуміння, в основі якого покаяння і відплата, милосердя і співчуття, а злочин – гріх. При цьому справедливості надається релігійно-етичне наповнення, і вона визнається єдиним моральним джерелом закону. В період Середньовіччя правосуддя стає основою монархічної ідеології, що підкреслювала сакральну природу правителя. Важливість західноєвропейського і східного впливу полягає в прийнятті основних ідей і «духу» права, заснованих на християнських цінностях, які відповідали православному світогляду.

3. Показано, що завдяки європейським ідеям Просвітництва, в XVIII столітті починається процес переоцінки людини як особистості, укорінення в суспільстві віри в людський розум і справедливі закони. Пролунали ідеї незалежності суду, захисту прав особистості і публічних інтересів, гуманізму, правової держави, презумпції невинуватості, процесуальної змагальності.

4. Виявлено та охарактеризовано передумови обґрунтування правосуддя як бажання врегулювання конфлікту.

Ще на ранніх етапах формування мислення і творчої активності, людина з власного природного розуміння справедливості виношує ідею засудження собі подібних, покарання своїх одноплемінників: спочатку на основі сакральних уявлень, а пізніше – закону. Саме тосу в різних культурах, по-різному формується ідея правосуддя. У різних народів і цивілізацій простежується ідея божественного походження правосуддя.

5. Наголошено, що в сучасних юридичних, наукових розробках все більше акцентується увага на тому, що доступ до правосуддя є не тільки правом самим по собі, він водночас забезпечує реалізацію інших прав. Доступ до правосуддя є вагомим чинником у забезпеченні верховенства права й пронизує різні галузі права.

6. Підкреслено, що забезпечення доступу до правосуддя визначається як створення умов, необхідних для забезпечення справедливості та вирішення правових конфліктів відповідно до чинного законодавства. Це охоплює надання правової допомоги, проведення судових процедур і забезпечення виконання судових рішень. Серед спільних аспектів доступу до правосуддя виділяються: 1) спільність принципів судового процесу; 2) необхідність звернення до компетентного суду для ініціації права на доступ до правосуддя; 3) спільність послідовності етапів судового процесу, таких як відкриття провадження, підготовчий етап, розгляд справи по суті та ухвалення рішення.

РОЗДІЛ 2

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ВІД ЧАСІВ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДО ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (IX – кінець XX ст.)

2.1. Доступ до правосуддя в період існування Давньоруської держави (IX – XIV ст.)

Можливість звернення до суду для захисту своїх прав від незаконних порушень є надзвичайно важливою для розвитку сучасного демократичного суспільства. Догматичне дослідження та розуміння сучасного поняття доступу до правосуддя неможливі без знання особливостей цієї ідеї в різні історичні періоди існування України [55, с. 9]. Не є винятком і період Київської Русі.

Після створення держави, серед східних слов'ян у IX столітті судова практика ґрунтувалася на нормах звичаєвого права [55, с. 9]. У процесі формування права, звичаї почали набувати юридичного характеру і перетворюватися на судові повноваження компетентних органів влади та урядових органів [56].

Слід зазначити, що в умовах, коли давньоруське право ще перебувало на початковому етапі розвитку, громада зберігала значні судові повноваження. В інтересах виживання та збереження соціального балансу громада була покликана не лише вирішувати конфлікти, які неминуче виникали час від часу, або узгоджувати інтереси різних сімей, але й консолідувати суспільство для забезпечення якомога ефективнішої взаємодії із зовнішнім світом. У цьому контексті, виник унікальний комплекс уявлень про суспільство, соціальні цінності та мораль, закріплений у традиціях місцевої громади [57, с. 249].

Організаційна роль громади в повсякденних економічних і соціально-нормативних питаннях, а також у періоди загострення конфліктів з панівним класом, була дуже чітко усвідомлена самими членами громади. Основними

соціальними характеристиками громадської системи того часу вважалися: а) мир, світська автономія; б) громадське право власності на землю або користування землею з регулярним перерозподілом земель. Однією з традиційних функцій громади було виконання ролі охоронця норм соціального співіснування. Дослідники підкреслюють, що громадський порядок і вирішення внутрішніх конфліктів у громаді ґрунтувалися на нормах звичаєвого права (традиційного права), підкріплених беззаперечною владою старійшин, знавців звичаїв і охоронців народної мудрості. До XIII століття громада на Русі охоплювала значну частину території волості; на чолі волосної громади стояв обраний староста або сотник (соцький), який діяв від імені волосного миру. Рішення приймалися не шляхом голосування або більшістю голосів, а колегіально і одностайно [57; 56, с. 123].

Волосна громада також мала повноваження щодо здійснення судочинства. Суд першої інстанції був судом суто цивільним. Цей суд розглядав цивільні справи, що стосувалися комунальних земель: спори щодо луків, територій полювання на бобрів, вуликів, пасовищ, огорож, боліт, водойм, доріг, стежок тощо, а також спори щодо прав власності на комунальній території. Громадський суд також розглядав деякі кримінальні справи – образи честі та фізичної недоторканності (образи та побої). Громадський суд відігравав провідну роль як орган народного правосуддя: всі справи, що стосувалися членів громади, спочатку розглядалися сільським судом, а потім – громадськими зборами. Громада несла колективну відповідальність за деякі злочини, скоєні на її території. Якщо на території громади було знайдено вбиту людину, громада була зобов'язана знайти вбивцю, інакше вона повинна була сплатити «штраф» або «покарання». Тісні зв'язки в громаді відображаються в колективній відповідальності членів громади за кримінальні правопорушення в рамках солідарної відповідальності [57; 56, с. 123].

Якщо розглянути судову систему Київської Русі, то можна побачити, що схожі риси чеських і польських судових систем дозволяють відтворити, принаймні в загальних рисах, усі відсутні елементи судової системи. Крім того, застосування принципу «зворотного зв'язку» при вивченні литовсько-руського законодавства, відкриває значний потенціал для реконструкції організації та діяльності громадського суду. Так, документи XIV–XVI століть містять досить детальну інформацію про діяльність «копних судів». Ці інституції можна вважати прямими наступниками громадських судів Київської Русі [57; 56, с. 123].

Копні суди застосовували в основному ті самі процедури, що й на ринковій площі за часів Руської правди. Сусіди або «окольні люди» були зобов'язані прийти на допомогу жертві з першого ж її прохання: вони мали супроводжувати її в пошуках злочинця, брати участь у судовому процесі і навіть сприяти виконанню покарання. Жителі, які збиралися на копні, в архівах називалися «копники», «сусіди», «чоловіки» та «добрі люди» [57; 56, с. 123].

Сам потерпілий або його представники повідомили сусідам про час і місце копів. У найважливіших випадках оголошення робили на торгах або біля костелів. Якщо обставини вимагали негайного вжиття заходів, потерпілий міг, не чекаючи зустрічі копи, кинутися в погоню за злочинцем за допомогою сусідів, які опинилися в цей момент поблизу. Закон розрізняв великі і малі копи. Перші скликалися тоді, коли злочинець був невідомий і на його пошуки потрібно було збирати всіх жителів навколишніх сіл і міст. Ці копи нагадували Вєрв, описаний у Руській Правді. Невеликі поліцейські загони склалися з сусідів жертви або «добрих людей», які також виступали в ролі суддів і свідків. Невеликі поліцейські сили збиралися для виконання певних процедур, таких як встановлення злочину або переслідування [56, с. 123-124].

У сільській місцевості діяли копні суди. У містах подібні судові установи називалися «аукціонними судами». Однак у випадках, коли на прохання потерпілого поліцейському доводилося йти по сліду злочинця або «перетрусити» будинок, в якому було знайдено “крадене”, суд відбувався на місці, тобто там, куди вів слід або де знаходився товар, викрадений за наказом скаржника або «сока». Що стосується здійснення правосуддя, то в усіх коптських судах, крім членів суду, були особи, спеціально призначені для виконання певних процесуальних дій: для доставки обвинуваченого до суду, присутності на слуханнях («залізо і вода»), виконання судових рішень та здійснення інших процесуальних дій [56; 57].

Руська Правда використовувала загальний термін «судді» для позначення тих, хто мав судову владу. До цієї категорії також належали представники громади, відомі як «добрі люди», які вирішували питання про винуватість обвинуваченого. Старші судді визначали характер вироку та наглядали за його виконанням. Ця правова система має певну схожість із сучасною системою судів присяжних, яка виникла пізніше і ґрунтується на схожих принципах [56; 57].

У Київській Русі общинний суд, що складався з представників громади, відомих як «добрі люди», розглядав кримінальні справи та цивільні позови, що впливали з договорів. «Добрі люди» визначали, чи було скоєно злочин або подано скаргу, і заслуховували свідчення сторін. Наприклад, у «Грамоті Климента Смолятича, митрополита Київського, до Хоми Пресвітера» згадується, що митрополит зачитував звинувачення проти нього в листі перед «багатьма добрими людьми». У княжому суді брали участь і «мужі», обрані громадою. Можна припустити, що пошук винуватця проводився за допомогою великих зборів мешканців округи. Суд за скаргою потерпілого проводили 12 чоловіків, обраних на загальних зборах [58, с. 92; 56].

Тогочасне законодавство передбачало, що громадський суд розглядав не лише цивільні справи, але й справи про злочини проти особи і власності,

коли злочинець переховувався і його треба було знайти за допомогою всієї громади, або коли на місці злочину необхідно було провести серйозне розслідування обставин злочину. Цей суд був відкритий для будь-якого члена громади (сільського чи міського), який став жертвою невідомого злочинця. Саме громада мала встановити особу злочинця, змусити його зізнатися та покарати. Таким чином, громада виконувала дві процесуальні функції: перша - суд «добрих людей», скликаний для того, щоб судити, засудити і виконати вирок, а друга - здійснення необхідних слідчих заходів [57; 56].

У такому випадку, якщо особа, яка має ознаки фізичного насильства, подає скаргу до суду громади без надання відповідних свідків, скаргу може бути відхилено. Якщо ж свідки правопорушення з'являлися, Суд громади накладав і стягував штраф на користь жертви за «неповагу до суду». В іншому випадку слідчі заходи («по гарячих слідах») проводилися або самим потерпілим, або потерпілим разом з іншими особами чи особами, найнятими для цієї мети. Жертва повинна була повідомити про втечу на рибний ринок і чекати два дні, поки схованка передасть втікача членам громади, щоб вони могли повернути його власнику. Якщо цього не відбувалося, жертва могла взяти чоловіка в свої руки і вимагати компенсацію за «неповагу» від людини, яка її переховувала. Це робилося тільки в тих випадках, коли злочинець залишав видимий слід на місці злочину. Жертви крадіжки, виявивши крадіжку, негайно обдзвонювали найближчих сусідів і «робили копа», з яким йшли по сліду в надії знайти злочинця. «Слідами» вважалося все, що вказувало на напрямок, в якому втік злочинець [57; 56].

Прикладом «сліду» можуть бути сліди ніг злочинця (босоніж, у туфлях або черевиках), сліди воза, копита коня, що перевозив крадене, сліди худоби, загублені злодієм шматки краденого, розсипане зерно, що зачепилося за гілки дерев або кущів, одяг і т.д. Поліцейський повинен був переконатися, що сліди можна вважати доказом злочину і що за ними можна визначити напрямок, в якому слід шукати злочинця. Поліцейський повинен був

переконатися, що сліди можна вважати доказом злочину і що можна визначити напрямок, в якому слід шукати злочинця. Якщо слід вів на околицю села або до ізольованого будинку, поліцейський дзвонив мешканцям і просив «відволікаючий маневр», тобто доказ того, що слід не закінчується на цьому місці, а продовжується далі. Якщо поліцейський був переконаний у правдивості інформації, він переслідував слід. Якщо слід не вдавалося знайти, або якщо не було наміру йти по ньому, поліцейська вирішувала, що люди, які «не знайшли сліду», винні і повинні відшкодувати вартість вкраденого [57; 56].

Доказами вважаються всі показання про те, що люди бачили, чули або знають про інцидент. Громада об'єднувала зусилля, щоб знайти злодія, який скоїв крадіжку на його території. Вона мала розпочати розслідування на вимогу потерпілого, власника або його представника. Основою судових повноважень громади була кругова порука. Цей дуже давній інститут, який передбачав систему колективної відповідальності та взаємодопомоги, безумовно, можна вважати невід'ємною частиною родоплемінної організації всіх слов'янських племен. Общинний суд використовувався насамперед тоді, коли злочинець переховувався і його потрібно було шукати всією громадою, або коли на місці злочину потрібно було провести ретельне розслідування злочину [59, с. 92; 56].

Слід зауважити, що за часів Київської Русі, до органів, які чинили правосуддя, можна віднести віче, яке, згідно з літописами, брало активну участь у княжому суді та управлінні і часто виносило незалежні рішення [59, с. 92; 56]. Переважно, віче розглядало справи про державні та адміністративні правопорушення. Також до його компетенції було віднесено розгляд і інших справ. Функціонування віче сягає своїм корінням періоду існування східних слов'ян. Звертаючи увагу на літописи, ми можемо констатувати, що віче являло собою найперший орган, що був наділений функціями державної влади, що був створений за часів становлення держави

у східних слов'ян. Зважаючи на те, що до компетенції віча входило обрання князів, до повноважень яких входило здійснення судової та військової функції, то можемо стверджувати, що народне віче виступало основою для функціонування князівської влади за часів створення державності у східних слов'ян [57; 56].

Водночас віче було «вищим органом демократичної влади», який розвивався паралельно з князівською владою, особливо в XI столітті. Воно вирішувало питання війни і миру, санкціонувало збір коштів на військові потреби та проводило вибори князів. Тобто, віче завжди залишалося інститутом державності в Русі, співіснуючи з князівською владою і відіграючи активну роль у традиційному порядку престолонаслідування на княжому столі, запрошуючи князів на збори віче. У випадку, коли помирав князь, городяни у обов'язковому порядку збиралися на засідання віче і шляхом голосування вирішували, кого з князів призначити на його місце, якщо їм не подобався старший і якщо місто не могло допустити його до влади. Віче вирішувало багато політичних та економічних питань, але чіткого поділу влади між вічем і князем у давнину не існувало. Безперечним є те, що віче було колективним носієм звичаїв, у тому числі правових, які виникли в різних країнах Русі і які воно втілювало в життя через судову діяльність. Вічовий суд розглядав справи проти князів, членів їхніх родин, державних службовців та інших посадових осіб [60, с. 12; 56].

З плином часу повноваження князя в галузі соціального регулювання значно розширилися; одна з найважливіших інституцій племінного суспільства зникла: рада старійшин, «старійшини міста» та «старійшини міста», які жили в комунальних та надкомунальних центрах і з якими князь обговорював найважливіші питання управління. До їхніх обов'язків входило цивільне управління, тоді як князь займався переважно військовими та політичними справами. Очевидно, що саме старійшини виконували роль арбітрів або суддів, оскільки були експертами в юридичних питаннях. Таким

чином, інститут старійшин міг функціонувати як орган, що санкціонував правові норми. З занепадом цієї інституції ці функції були передані князю [57; 56].

У той же час, позиція князя в законодавчій і судовій сферах зміцнилася. І якщо наприкінці X століття і на початку XI століття державна влада слугувала інструментом для збору данини з підкорених племен, гарантування перебування при владі, то у подальшому, позиція князя була спрямована на укріплення влади князя не лише на підкорених територіях, а й у середині держави [57; 56].

Хроніки повідомляють, що « ... щозими київський князь вирушав на «полюддя» - збір данини на землях під його владою, де він проводив суд перед представниками громади («людей») [57; 56]. Інформація про характер цього суду є недостатньою. Очевидно, що ті, хто був незадоволений рішенням муніципального суду або ті, хто розраховував виключно на захист князя, подавали апеляцію до князівського суду під час полудії. Можна припустити, що князівський суд мав статус арбітражного суду під час полудії. На думку дослідників, різниця між княжим судом і арбітражним судом полягала в тому, що перший був постійною інституцією, а не виборним органом, створеним для розгляду конкретної справи. Щодо процедури, то інформація, що міститься в літописі, дозволяє припустити, що князь вершив правосуддя за звичаями своїх предків [59; 56].

З давніх часів, процедура зазвичай складалася з трьох етапів: 1) визначення сторін, 2) провадження у справі та 3) приведення в дію рішення. У Києві князь вершив правосуддя у своїй резиденції, «князівському дворі». У князівських містах правосуддя здійснювали інші князі, представники династії Рюриковичів, які фактично заклали основи єдиної системи влади Київської держави. Її суть полягала в тому, що в столиці держави, Києві, правив старший у родині, а «молодші» — його брати, племінники та сини — отримували інші землі Русі для тимчасового управління. Тимчасовий

характер цього управління визначався традиційним порядком спадкування престолу за віком, тобто відбувався постійний рух князів від одного престолу до іншого. Коли старший з Рюриковичів, великий князь київський, помирив, то на його посаду призначався найстарший член родини [59; 56].

Слід зазначити, що до XI століття княжий суд не був постійно діючим органом. У договорах, укладених між Руссю та Візантією на початку X століття, а також у «Руській правді», яка визначала загальні принципи найдавнішої правової системи, не згадується про вірність та продаж на користь князя. Більше того, сам княжий суд не згадувався в цих джерелах як окрема судова інституція. Однак з кінця XI століття князі почали перетворювати судову функцію на особливу прерогативу і різними способами намагалися забезпечити це право виключно князівській владі [59; 56].

Впровадження християнства відіграло важливу роль у становленні князівської юрисдикції. Церква надавала князівській владі важливу ідеологічну підтримку і визначала правосуддя як головну і виключну прерогативу князя. Слід зазначити, що основні принципи князівської юрисдикції були повністю сформовані до XII століття. Так, з метою здійснення правосуддя, князь призначав відповідних посадовців, які здійснювали цю функцію [61, с. 13; 56]. У залежності від місцевості, ці посадовці мали різне найменування. У містах вони йменувалися як «намісники» та «посадники». Стосовно сільської місцевості, то там вони йменувалися як «тіуни» [62, с. 23; 56]. За виконання своїх функцій зі здійснення правосуддя, ці посадовці отримували винагороду. Винагорода розраховувалася як частина судових витрат. Так з цього часу княжий суд почав розвиватися на особистій основі, на відміну від публічного та колективного характеру муніципальних судів та судів вічів [63; 56].

Інформація, що міститься в юридичних пам'ятках, надає прямі докази юрисдикції князівського суду Київської Русі того часу, зокрема щодо складу

та статусу осіб, які мали право вершити правосуддя від імені князя або виконувати інші функції в судовій сфері. Статут Ярослава розглядає бояр насамперед як суддів: у майбутньому покарання за порушення юрисдикції митрополита загрожуватиме не тільки князям, а й будь-якій особі, «що походить із роду бояр». Таким чином, за правління князів Володимира та Ярослава, ще до появи «Правді Ярославичів», в судовій системі існували цілком помітні категорії осіб: волостелі, посадники та верники. Ці особи, ймовірно, не потребували помічників, але джерела практично не містять інформації про них. Завдяки поширенню «продажів» у «Правді Ярославичів» (ст. 41) згадується створення посад Мечник та Емец (ст. 41). Наприкінці XI століття наймолодші члени дружини — отроки — почали займати важливе місце при дворі, що пояснюється розширенням кордонів княжого двору. Вперше отрок з'являється разом із верником у «Короткій Правді» (ст. 42). У документах кінця XI – початку XII століття отрок вже діє самостійно як судовий пристав для стягнення боргів, а його послуги також оплачувалися [63; 56].

Поступово представники нижчих і середніх класів почали займати все більш важливе місце в судовій сфері. Деякі джерела пов'язують певні зміни в оточенні князя, безпосередньо пов'язані з судовою сферою, з ім'ям Всеволода Ярославича. При дворі місце знаті поступово займала нова еліта, що складалася з людей, які походили з того ж середовища, що й воїни та діти, і право судити більше не було пов'язане виключно з високим походженням. Тому вже в XII з'являються дитячі суддів та тіуни [57; 56].

Багато джерел вказують на те, що на перших етапах формування держави, коли центральна влада була слабкою і не забезпечувала населенню, особливо в сільській місцевості, надійного захисту від злочинів, то захист здійснювався безпосередньо населенням. Представники громад, які сумісно проживали на одній території, самостійно чинили правосуддя. Ця діяльність включала у себе розшук злочинців, їх затримання та здійснення над ними

суду. Також до повноважень громади входило завдання стосовно вирішення цивільних суперечок. Відповідно до давніх традицій, сусіди та родичі негайно збиралися за першим покликом жертви, щоб зафіксувати факти, допомогти в пошуку винуватця злочину і, після виявлення винного, захистити інтереси жертви [57; 56].

Спочатку до компетенції князівських властей належали лише найтяжчі злочини та складні цивільні спори. Згодом сфера компетенції князів розширилася і включала вбивства в сім'ї, побої та тілесні ушкодження, образи, крадіжки та навіть порушення кордонів. Злочини проти держави, злочини, вчинені під час виконання службових обов'язків, та злочини проти державного ладу залишалися у виключній компетенції князя. Аналіз статей «Руської Правди» показує, що судовий процес був приватним і суперечливим, що в науковій літературі часто називають «приватним позовом» або «обвинувальним» судовим процесом [64, с. 110; 56]. Це визначення є виправданим, оскільки, з одного боку, головною передумовою для цієї процедури було звинувачення, без якого не могла бути розпочата жодна процедура, а з іншого боку, процедура була суперечливою, тобто йшлося про суперечку між рівними сторонами перед незалежним судом. Цей тип приватного суперечливого судочинства є характерним для початкової фази розвитку давньоруського процесуального права, суть якого полягала в перевазі приватного принципу над публічним [65, с. 11; 56].

Суспільна небезпека, яку становила злочинність, стала основою для захисту людей і переслідування злочинців, що перетворилося на спільну справу, реалізація якої залежала від сильно централізованої держави, якою була Київська Русь у період свого розквіту. У цьому контексті доступ до правосуддя в суспільстві того часу розумівся як пошук істини, досягнення якої проголошувалося питанням національного інтересу. З урахуванням запровадження принципів гласності судових процесів, розвитку звичайних слідчих процедур і створення спеціалізованих слідчих органів, а також

загального суперечливого характеру, судові процеси на українських землях поступово набували певних рис слідчого процесу [64, с. 111; 56].

Слід зазначити, що в світських судах правосуддя здійснювалося у формі суперечливого процесу, тоді як у церковних судах стародавньої Росії спостерігався інквізиційний процес, тобто слідчий процес, в якому суд відігравав активну роль, застосовуючи тортури, таємні та письмові процедури. Слід зазначити, що виклик до суду, конституція та переслідування є формами попереднього визначення відносин між жертвою (майбутнім позивачем, обвинувачем) та передбачуваним відповідачем (майбутнім обвинуваченим). Дійсно, як виклик до суду, так і переслідування в минулому були засобами колективної взаємодопомоги між сусідніми громадами, що вимагало участі значної кількості осіб з оточення жертви. Питання про характер виклику до суду неодноразово було предметом наукових дискусій. Серед найважливіших підходів можна назвати тлумачення як процедуру відновлення порушеного права власності, як перший етап судового процесу, як збір доказів або як спеціальну процедуру кримінального розслідування. Отже, це була процедура, спрямована на виявлення осіб, які привласнили чуже майно або рабів, з метою повернення цього майна законному власнику. Термін «Звід» позначав різні юридичні явища. Очевидно, що Звід виконував функцію засобу захисту особи, звинуваченої в крадіжці або привласненні чужого майна, тобто служив формою виправдання – зняття підозри у скоєнні злочину. Водночас для потерпілого він був засобом пошуку винуватця злочину. Виходячи з вищесказаного, можна припустити, що звід став засобом пошуку обвинуваченого за допомогою звернення. Очевидно, що ні звід, ні гоніння сліду не вважалися судовими доказами. Вони були лише підставами для притягнення особи до відповідальності за крадіжку. Це скоріше збірка фактів, які потім могли бути використані як докази в суді [65, с. 40–43; 56].

Щоб зрозуміти особливості розвитку правосуддя в епоху стародавньої Русі, спочатку необхідно з'ясувати правовий статус сторін у судовому процесі. Обидві сторони називалися «позивачами» або «супротивниками» (пізніше «сторонами у судовому процесі», що походить від слова «процес» — судовий спір). Цікаво, що держава ще не виступала в якості позивача: навіть у кримінальних справах вона обмежувалася допомогою приватним особам у переслідуванні обвинувачених. У той час практично не було різниці між кримінальним і цивільним судочинством, що призвело до виникнення змішаної процедури, в якій сторони були рівноправними [65, с. 40; 56]. Справи, що розглядалися в суді Вече, вирішувалися між приватними особами, такими як сім'ї, громади або жертви, які на рівних умовах змагалися за збір і подання доказів. У випадках, коли докази були обмеженими, суперечки вирішувалися за допомогою присяги або божественного суду. Іноді, коли доказів було недостатньо для винесення остаточного рішення, проводився судовий поєдинок, хоча інформація про це дійшла до нас лише з пізніших періодів [58, с. 92; 56].

У сфері князівського правосуддя «діти», «отроки», «метельники», «ємці» та «вірники», згадані в джерелах, виконували різні функції. Вони стежили за тим, щоб обвинувачені з'являлися в суді, були присутні під час випробувань вогнем і залізом, виконували різні розпорядження суддів і забезпечували виконання судових рішень [65, с. 45; 56].

Судовий процес був публічним і відкритим. Публічний характер правосуддя в часи Київської Русі означав, що вся процедура могла відбуватися лише за участю «народу», тобто членів громади, необхідних для гарантування, дотримання та збереження рішення суду в пам'яті. Слід зазначити, що в Давній Русі ще не існувало спеціальної виконавчої системи: її функції виконували чиновники княжого двору або посадник як представники державної адміністрації, а також дружина в разі необхідності застосування сили [65, с. 45; 56].

Рішення суду було визнавалося остаточним і підлягало негайному виконанню. Паралельно з цим, окрім державних судів, продовжувала існувати народна юстиція у вигляді лінчувань і вендети. Право на помсту бере свій початок у стародавніх слов'ян і ґрунтується на ідеї, що будь-який акт, який завдає шкоди, повинен розглядатися з точки зору особистої відповідальності однієї особи перед іншою. Однак з X століття ці традиції поступово зникли. Вендети стали рідкісним явищем. Щодо форми помсти та пов'язаних з нею технік і методів, стало очевидним, що законодавець лише кодифікував те, що раніше було дозволено звичаєвим правом. Адже не законодавці винайшли різні форми простої та кваліфікованої смертної кари, а сам народ – творець звичаєвого права, який під впливом гніву та злої ненависті розробив жорстокі методи страти як форму помсти. Ефект ланцюгової реакції вендети призвів до її передачі з покоління в покоління. На думку дослідників, характер страт був продуктом епохи помсти і лише пізніше був перейнятий і легалізований державними органами [66, с. 28; 56].

Ці традиції правосуддя, покарнали початок до змін суспільної свідомості, що почала проявлятися у заміні покарання від більш суворого (смертна кара), до м'якшого (система компенсацій). Водночас, ці зміни не відбулися миттєво. Їх сприйняття і прийняття населенням відбулося протягом тривалого часу [66, с. 28; 56]. Важливі факти для ґрунтовного опрацювання принципів доступу до правосуддя за часів Київської Русі містяться в дослідженнях що присвячено функціонуванню церковного суду. Цей вид судового органу з'явився на Русі після прийняття християнства. Князівські статути та законодавчі акти: статут князя Володимира Святославича «Про десятину, суди та духовенство», статут князя Ярослава Мудрого про церковні суди, а також норм візантійського канонічного права на нормативному рівні регулювали роботу церковних судів. Ці статути є важливою історичною пам'яткою. Однак вони збереглися у численних виданнях, що дещо ускладнює їх аналіз [58, с. 87; 56].

Згодом, із консолідацією єпархій та створенням нових єпархій, усі справи були поділені на дві категорії. До першої категорії належали церковні справи – злочини, скоєні церковними діячами проти свого служіння та обов'язків, злочини проти віри (порушення різних церковних правил і положень). До другої категорії входили всі цивільні та кримінальні справи, що належали до компетенції єпископа. У рамках вищезазначеного розподілу вищі церковні діячі та духовенство зберігали за собою лише першу категорію справ, тоді як друга категорія передавалася світським єпископським чиновникам, таким як губернатори, податківці, тіуни тощо. Однак останні не могли приймати жодних рішень без попереднього узгодження з єпископом. Остаточне рішення щодо всіх судових процедур завжди належало єпископу, який затверджував текст, складений чиновниками, лише після отримання від усіх сторін підтвердження, що всі події відбулися так, як вони були зафіксовані в судових справах.

2.2. Доступ до правосуддя в українських землях у литовсько-польський період (XIV – кінець XVIII ст.)

Досліджуючи особливості доступу до правосуддя у Великому князівстві Литовському, слід зауважити, що основною метою правосуддя були відшкодування збитків потерпілій стороні, а також поповнення державної скарбниці за рахунок сплати судових зборів.

У процесі розвитку правосуддя на території руських князівств, які увійшли до складу Великого князівства Литовського, дослідники виокремлюють три етапи. Перший охоплює період з другої половини XIV ст. до 80-х рр. XV ст. У цей час відбувалося входження західних і південних руських земель до складу Великого князівства Литовського. Громадське й державне життя цих земель мало чим відрізнялося від життя в Київській Русі, а достатньої кількості документальних свідчень про судочинство цього періоду не збереглося. До 1386 р. на руських землях, що входили до складу

Великого князівства Литовського, зберігалося старе місцеве право, а судові установи існували з незначними змінами [61, с. 13]. У князівствах верховним суддею був удільний князь, а на землях, що перебували під безпосередньою владою великого князя, судочинство здійснювалося через його намісника. Продовжували існувати суди княжих посадників, церковні суди, вотчинні суди та суди верві (общинні суди).

Другий етап – з 80-х рр. XV ст. до 60-х рр. XVI ст. – пов'язаний зі зміцненням централізованої держави [58, с. 105], хоча станово-представницька монархія ще не набула остаточної форми. Водночас відбувався процес консолідації станів. Хоча суд у Великому князівстві Литовському взяв за основу здобутки давньоруського суду, проте у його діяльності простежувалися і певні відмінності, що були викликані особливостями соціально-політичного устрою цього князівства. Зокрема, було звужено коло осіб, підсудних державним судам: з їхньої юрисдикції виключалися приватновласницькі, монастирські селяни та міщани міст, які отримали магдебурзьке право.

Третій етап розвитку пов'язаний із проведенням судової реформи 1564–1566 рр. і появою принципово нових видів судів, які замінили суди намісників – земські, міські та підкоморські. Ця реформа слугувала зміні судової системи Литовсько-Руської держави, що знайшло свій вираз у створенні судової гілки влади. Також варто наголосити, що у Литовському князівстві систему судоустрою розглядали як масив усіх судів. Спроби проведенн класифікації цієї системи судів були відсутні. Щоправда, звертали увагу на існування державних судів – суду Великого князя, судів воєвод, старост і намісників, а також станових і приватних судів – міських, копних, панських або вотчинних, полюбовних.

Поступово науковці розробляли класифікацію судів, ураховуючи ступінь втручання влади в їхню роботу та принципи їхньої юрисдикції. Вони виокремили суди, які перебували під контролем адміністрації, а також

незалежні від державної влади. Наприклад, «до державних судів Великого князівства Литовського відносилися: 1) центральний суд (суд великого князя; суди, призначені ним: суд панів-ради, суд маршалка, маршалковський суд, комісарський суд); 2) регіональні суди (суди воєвод, старост, намісників; суди, призначені ними: суди намісників воєвод і старост); 3) доменіальні суди. До недержавних судів відносилися церковні суди, суди у містах, що користувалися магдебурзьким правом, третейські та полюбовні суди, суди копців та суди для іновірців» [67, с. 42].

Зауважимо, що між державними та недержавними судами не було чіткої межі, оскільки в усіх судах судили не професіонали, а ті, хто отримував повноваження, на здійснення цієї діяльності, безпосередньо від князя. Варто зважати також на те, що суди діяли не на постійній основі, а відправляли правосуддя лише у тих випадках, коли це було потрібно. У своїй діяльності вони керувалися насамперед звичаєвим правом, і тільки згодом з'явилося писане право. Також особливістю судового процесу було ще й те, що сторони, під час будь-якого етапу розгляду справ, мали право перенести розгляд справи з недержавного суду до великокнязівського суду, за винятком селян і жителів міст із магдебурзьким правом.

Відмінною рисою було те, що в державних судах головували посадові особи – представники місцевої адміністрації. Ці особи, за свої дії, несли відповідальність перед владою, яка їх призначила. Державний суд, який розглядав спір, діяв за територіальним принципом. Недержавний суд – розглядав справи, зважаючи від належності до того чи іншого стану [67, с. 42]. Проте держава прагнула контролювати недержавні суди. Так, у ролі апеляційної інстанції для магдебурзьких, третейських і духовних судів виступали центральні державні суди.

Великокнязівський суд був вищим судовим органом у державі. І оскільки суд не був відокремлений від адміністрації, Великий князь вважався верховним суддею. Склад великокнязівського суду не був чітко визначений,

однак у його роботі могли брати участь сам Великий князь і пани-ради. Про їхню звичну участь згадують багато законодавчих пам'яток. Причому кількість панів не була точно визначена [68, с. 130]. На підставі збережених документів (декретів, судових рішень) можна припустити, що їх було від одного до двадцяти осіб і більше [69, с. 74]. Все це залежало від виду справи, яка розглядалася. Також, під час судового засідання були присутні особи, які на той момент перебував із Великим князем. Це пояснюється тим, що до видання Першого Литовського статуту 1529 р. загальнодержавне право було відсутнє, а судочинство здійснювалося на підставі місцевого права тієї землі, де відбувався судовий процес. Великий князь не завжди міг знати особливості місцевого правового звичаю, тому були потрібні відповідні знавці місцевого права.

Аналіз судових актів та інших документів дає підстави стверджувати, що склад присутніх панів на суді не був стабільним, а цей орган не обмежував судову владу Великого князя. Роль цих осіб полягала у тому, що вони були присутні – безпосередньої участі в розгляді справи вони не брали, хоча іноді виступали як представники дорадчого органу [70, с. 181]. Якщо ж Великий князь доручав їм вести справу самостійно, то в такому разі суд відбувався за дорученням і з відома Великого князя.

Варто зазначити, що у великокнязівського суду не було спеціального місця. Він відбувався там, де на той момент перебував князь. Сесія суду починалася щорічно 11 листопада – у День святого Мартіна.

Підсудність справ великокнязівського суду не була чітко визначена. Спочатку будь-яка справа могла бути розглянута в цьому суді як у першій, так і в другій інстанції. У той час одним із найголовніших завдань діяльності князя вважалося здійснення правосуддя. Коли піддані бачили у Великому князеві приклад беззастережного суду, вони прагнули, щоб їхня справа потрапила саме до нього. Своєю чергою, Великий князь у цій діяльності вбачав не лише свій головний священний обов'язок, а й один із способів

утвердження та зміцнення своєї влади. Унаслідок цього кожна вільна людина могла звернутися до Великого князя з позовом у будь-якій справі, адже попереднє звернення до місцевого суду не було обов'язковим. Цілком закономірно, що це призвело до скупчення справ у великокнязівському суді й до тяганини. Варто зазначити, що касаційний порядок розгляду справ був запроваджений лише після прийняття Першого Литовського статуту 1529 р.

Забезпечення правосуддя та об'єктивного розгляду справ було більш повно визначено у Третньому Литовському статуті 1588 р., де були введені такі норми процесуального права:

- 1) суд обов'язково проводився виключно суддею, а не будь-ким іншим; залучення інших осіб спричиняло відповідальність за незаконну заміну судді;
- 2) право позивача-шляхтича полягало в тому, що в разі присутності на судовому засіданні двох судових урядників, які склали присягу в цьому суді, він міг обирати обрати одного з них, щоб той розглядав його справу;
- 3) якщо під час судового засідання тимчасово обирався інший писар для ведення записів, його підпис мав таку саму юридичну силу, як і підпис офіційного писаря;
- 4) суд був зобов'язаний готувати та розсилати сторонам упомінкові листи, у яких заборонялося ухилення від участі в суді та зазначалася дата проведення судового засідання [71, с. 124].

У виключній юрисдикції великокнязівського суду як суду першої інстанції перебували справи про державні злочини, а також злочини, вчинені проти панів-ради, воєвод, каштелянів, старост тощо. Місцеві суди, своєю чергою, не могли виконати вирок, винесений шляхтичу у справах, пов'язаних із тяжкими кримінальними злочинами, без затвердження Великого князя. Під час здійснення правосуддя Великий князь мав дотримуватися правових звичаїв, а після прийняття Литовських статутів – їхніх норм [68, с. 162]. Очевидно, що у Литовсько-Руській державі принцип верховенства закону й традиції над державною владою набував особливого значення.

Важливе значення для здійснення судочинства в цей період мали також суди, що діяли за дорученням Великого князя: суд маршалка, маршалківський суд і комісарський суд.

Маршалок великий литовський – найвища посадова особа у Великому князівстві Литовському. Він керував двором Великого князя, відповідав за порядок, зустрічав іноземних послів, очолював наради Ради і Сейму, оголошував їхні рішення та укази Великого князя, організовував прийом депутатів Сейму та інших осіб, які прибували до Великого князя, керував придворною охороною й гвардією, забезпечував безпеку Великого князя та призначав дворян.

Маршалківський суд скликався, коли Великий князь надавав маршалкові право на здійснення судових повноважень на невизначений термін [60, с. 19]. Він розглядав інциденти, що відбувалися при дворі або в місці перебування Великого князя. Під його юрисдикцію здебільшого підпадали справи бояр і шляхти, які мешкали в маєтках Великого князя [72, с. 106]. Очевидно, що суд маршалка призначався Великим князем для вирішення конкретної справи, а маршалківський суд згодом набув рис постійної судової установи [73; 74].

Для вирішення окремих земельних і цивільних справ за волею Великого князя скликався комісарський суд. Комісари діяли колегіально: вони здійснювали попереднє слідство, допитували свідків, розглядали подані сторонами документи. Як правило, доручення Великого князя стосувалися земельних питань, установлення меж та спадщини [68, с. 163]. Те, що стосувалося кримінальних справ на місцях (убивства, особисті образи), Великий князь розглядав самотійно, без направлення туди комісарів.

Таким чином, центральний державний суд складався із суду Великого князя та низки інших судів, які діяли за його наказом. Поступово намітилися умови для появи спеціальних судових установ, але цей потенціал так і не був реалізований, оскільки в умовах подальшого польського панування та

поширення відповідних традицій судочинства здійснення таких ініціатив виявилось неможливим.

Наступною ланкою державних судів були регіональні суди. Із часів Давньої Русі судова влада на місцях належала призначеним великими князями намісникам і тіунам. Починаючи з XV ст., у Великому князівстві Литовському переважати стали центристські тенденції, і поступово удільна система була ліквідована. Замість удільних князів почали призначати намісників. Так, у Волинських і Бельських землях під польським впливом їх почали називати старостами. Намісники, які очолювали Київську, Віленську, Троцьку, Полоцьку, Вітебську землі, називалися воєводами. Попри різницю в повноваженнях, у судовій сфері вони мали однакові права: у межах своєї землі здійснювали найвищу адміністративну та судову владу. Однак, варто зауважити, що шляхта і міщани, до середини XV ст., підлягали дії цього суду. Водночас, щодо селян діяли певні обмеження [68, с. 161]. Шляхтичів намісники могли судити лише спільно з князями й боярами, а міщан – разом зі своїми слугами, тіунам. У другій половині XV ст. деякі категорії населення перейшли під юрисдикцію центральних судів, інші – під юрисдикцію недержавних. При цьому залишалася можливість перенесення справи з центральних судів до регіональних. Крім того, регіональні суди виступали як апеляційна інстанція для копних судів, а також здійснювали нагляд за відправленням правосуддя в доменіальних судах.

Суд воєвод, намісників і старост був одноосібним. Зазвичай воєводи та намісники поєднували кілька посад, виконуючи певні служби при дворі князя, тому не завжди мали змогу здійснювати правосуддя. Через це виникла потреба у призначенні помічників на період їхньої відсутності, так званих служебників [68, с. 161]. У документах серед них згадувалися тіуни, осьмники, намісники. До їхньої компетенції належав розгляд дрібних кримінальних справ, однак вони не були наділені повноваженнями щодо здійснення судочинства відносно шляхти та бояр. Період їхніх повноважень

не був чітко визначений. Іноді, служебники могли вирішувати справи за умови інформування про це воєводу або старосту.

Подібна практика передоручення функцій регіонального суду служебникам призводила до численних зловживань. Наприклад, київські міщани неодноразово скаржилися Великому князю Олександру на утиски своїх прав з боку місцевих тиунів, а тому просили перейти під безпосередню юрисдикцію самого князя [69, с. 78]. Варто зауважити, що подібні зловживання були притаманні й самим намісникам. Оскільки ці особи не завжди мали належну підготовку до здійснення судочинства, вони часто необ'єктивно підходили до вирішення судових спорів. Через це численні зловживання та високе судове мито стали однією з головних причин скарг шляхти Великому князю.

Доменіальні суди – це одноосібні суди магнатів, шляхти й духовенства над підвладними їм селянами. Феодали мали на своїх землях право суду над населенням, що там проживало. Очевидно, суд пана над залежним населенням був однією з форм державного суду.

Юридичне оформлення доменіального суду було пов'язане з ухваленням низки правових актів, серед яких важливе місце посідав Привілей 1447 р., виданий Великим князем Казимиром IV. Цей документ значно розширив права і привілеї шляхти та започаткував юридичне оформлення залежності селян, зокрема права суду над ними. Це право було підтверджено в Судебнику Казимира IV 1468 р. «Судебник» став першою спробою кодифікації. В ньому було 25 статей, у яких відображалися норми земельного, кримінального і судового права [75, с. 34]. Хоча документ і не був повноцінною кодифікацією кримінального та кримінального процесуального законодавства, його можна вважати першим кодексом Великого князівства Литовського, який застосовували в судах для розгляду кримінальних справ [76, с. 54]. Надалі права доменіального суду

підтверджувалися та розвивалися завдяки Київському (1507) і Волинському (1509) привілеям.

Спочатку доменіальний суд застосовувався лише у справах, що виникали між селянами, які проживали на землях однієї вотчини. Однак із середини XVI ст., у разі виникнення суперечок між селянами, суд мав передавати обвинуваченого панові, навіть якщо потерпілий належав Великому князю.

Державна влада намагалася контролювати доменіальні суди. Юрисдикція цього виду судів була обмежена [60, с. 21]. Так, з підсудності вилучалися кримінальні справи, однак ці правила часто порушувалися. Зокрема, з-під їхньої підсудності вилучалися кримінальні справи. Проте ці обмеження часто порушувалися. Так, в актах панських судів 1501–1569 рр. зафіксовані розгляди справ про вбивства, грабежі тощо. У судових справах пан повинен був дотримуватися тих самих правових норм, що й державні суди: спочатку звичаєвого права, а потім статутів Великого князівства Литовського. Судовий процес у феодальних судах був подібний до державного. Відповідно до Волинського привілею, покарання (штраф) за вбивство належало феодалу. Те саме стосувалося крадіжки: штраф отримував не староста, а феодал, якому підпорядковувався злочинець [68, с. 167].

Важливою в контексті забезпечення судочинства була діяльність церковного суду. Установлення юрисдикції православного духовенства над населенням їхніх володінь бере початок ще з часів Київської Русі та було закріплене в Статуті князя Володимира Святославича. У цьому документі визначено коло осіб, які підпадали під церковну юрисдикцію. До них належали так звані «церковні люди». У разі виникнення конфліктів між зазначеними особами та іншими жителями збирався «обчий» суд – суд князя та єпископа. Також було окреслено коло справ, що перебували у віданні церковного суду. До таких справ належали злочини проти віри, сім'ї та

моральності. У справах цієї категорії під церковну юрисдикцію підпадало фактично все населення [69, с. 81].

Зазначимо, що хоча литовські князі й продовжували підтверджувати права православного духовенства та церковних судів, однак поступово вносили певні корективи. Відбувалася еволюція церковних судів, яка йшла шляхом обмеження судових повноважень церкви [60, с. 21]. Із-під церковної юрисдикції було вилучено й передано світським судам цілу низку справ. Земський привілей 1492 р., виданий литовським князем Олександром, проголосив, що світський суд не змішується з духовним. На Сеймі 1565 р. було ухвалене рішення, згодом закріплене у Другому Литовському статуті 1566 р., про те, що світські справи передаються на розгляд світських судів, а церкві залишаються лише спори, пов'язані з релігійними питаннями.

Із кінця XIV – початку XV ст. починає поширюватися магдебурзьке право, яке було однією з найвідоміших систем середньовічного міського права [77]. Воно сформувалося в XIII ст. в німецькому місті Магдебурзі та було запозичене кількома десятками інших європейських міст. Магдебурзьке право юридично закріплювало права й свободи міщан, їхнє право на самоврядування та власний суд, а також звільнення від деяких державних податків і повинностей та від підсудності державним чиновникам – за винятком особливо небезпечних кримінальних злочинів.

Отрмання магдебурзького права містом означало запровадження німецького права замість руського. Також місто позбавлялося таких місцевих урядовців як старости, воєводи. Натомість, місто отримувало право на місцеве самоврядування [67, с. 21]. На чолі таких міст стояв вїйт, який мав широкі імунітетні права і привілеї. Його влада в місті, зокрема й судова, була практично необмеженою. На початку цих реформ, посада вїйта передавалася у спадок, однак із часом поширилися випадки, коли ці посади дарувалися, продавалися або передавалися в оренду. У деяких містах посада вїйта стала виборною. Під час надання містам магдебурзького права в усіх князівських

привілеях зазначалося про переведення міст і населення з юрисдикції державних, спільних і спеціальних судів у підпорядкування судам магдебурзького права. Наприклад, у привілеї Сигізмунда I для Києва від 1516 р. прямо вказувалося на це [78, с. 51].

Судовим органом міст, які отримали магдебурзьке право, була лава [60, с. 19]. Її формували вїйт та присяжні лавники, які обиралися вїйтом та міщанами. Лавників мало бути одинадцятро, а вїйт був дванадцятим. Проте, як правило, їх було менше – семеро, шестеро, а іноді лише троє присяжних. Лава розглядала кримінальні справи та виносила вирок. У разі розгляду незвичних судових справ лава об'єднувалася з радою. У Полоцьку, Могильові та Орші існували постійні такі об'єднання [69, с. 85].

Варто зазначити, що державні суди могли втручатися в діяльність судів магдебурзького права. Так, коло справ, підсудних лавному суду, варіювалося в різних містах і визначалося великокнязівськими магдебурзькими грамотами. Імовірно, причиною такого втручання у справи недержавних судів було прагнення зберегти за собою частину судових мит і штрафів.

Окрім лави та ради, судовими повноваженнями були наділені й цехи – об'єднання середньовічних майстрів однієї професії. До їх повноважен входило розв'язання дрібних справ, що виникали під час виконання професійних обов'язків. Серед таких були: порушення трудової дисципліни, торговельних правил тощо. У випадку виникнення конфліктних ситуацій, сторони обов'язково мали звертатися до цехового суду. Звернення ж до сторонніх судових органів заборонялося й каралося штрафом або арештом. Розгляд справ здійснювався під час загальних зборів або під час проведення ради майстрів. Остаточне рішення ухвалювалося особисто цех майстром або старшими членами цеху. Як покарання застосовувалися штрафи, ув'язнення або виключення з цеху. Щодо підмайстрів допускалося тілесне покарання – порка. Для розгляду судових справ скликалися також копні суди, які склалися з жителів певної місцевості, що збиралися на спільні збори (копи,

купи). Зазначимо, що копні суди, які активно функціонували ще за часів Київської Русі як громадські суди, керувалися нормами звичаєвого права [79, с. 145]. Компетенція копних судів ґрунтувалася на принципі територіальності. Копний суд мав юрисдикцію в межах копного округу, який охоплював усіх мешканців регіону в радіусі однієї литовської милі (близько 7,5 км) від центру [80].

Суддями копного суду були копні мужі та старці. Постійного складу суддів не існувало. Загальна кількість суддів залежала від розміру копного округу, який становив центр із навколишньою місцевістю в радіусі 15–20 км. Найчастіше в копному суді налічувалося приблизно 15–30 суддів. Ці суди відзначалися високим рівнем демократизму й не дотримувалися станової диференціації. У них нерідко шляхтич, боярин і простий селянин виступали як рівноправні сторони процесу. На засіданнях копного суду мали бути присутні всі копні мужі відповідного округу або представники від кожного села.

Особливість копного судочинства полягала в тому, що воно об'єднувало в собі: слідчі дії, відправлення судочинства та виконання вироків [81, с. 219]. Якщо за вироком передбачалася страта, то копа для виконання вибирала кілька членів громади, на яких покладалася функція катів. Але найбільш поширеним видом покарання були штрафи [69, с. 86].

Цивільні справи за позовами між окремими феодалами і шляхтою розглядалися в полюбовному (третейському) суді, у якому самі сторони обирали собі суддів. Такі суди були широкопоширеними, тому що в них сторони не повинні були платити судові мита.

У ранньосередньовічній Польщі судами першої інстанції були суди гродських комісій, які мали право управляти гродськими округами, з яких формувалися провінції Польського Королівства. Слід відзначити, що у Галичині в 1434 р. запровадили не лише польську адміністрацію з розподілом

на воєводства, а й у 1435 р. почали діяти земські, гродські і підкоморські . станові шляхетські суди [58, с. 97].

У XII ст. гродські округи отримали назву каштеляній, а їхні керівники – каштеляни. Каштеляни реалізовували поряд із судовими також військові, фінансові, господарські та поліцейські функції [68, с. 55–56]. Вони здійснювали судочинство за участі асесорів (місцевих феодалів) і гродського судді, який іноді замінював каштеляна в судовому процесі.

У системі правосуддя каштелянський суд розглядав справи шляхти, вільних і феодално залежних людей. Його підсудність охоплювала цивільні та кримінальні справи. Земський суд, який був допоміжним для каштелянського, вирішував справи у присутності 5–6 асесорів-шляхтичів, які прибували на сесії (рочки). Сесії земських судів відбувалися кожні два тижні, а після видання у 1425 р. Привілеї польського короля – кожні чотири тижні. Після прийняття Нешавських статутів в 1454 р. земські суди, згідно з їх нормами, проводили щороку по чотири сесії – по черзі в різних землях. З огляду на це, жителі різних територій могли звертатися до земського суду [60, с. 22].

Під юрисдикцію земського суду підпадали всі цивільні справи, осівшої (місцевої) шляхти [60, с. 22]: майнові суперечки, справи про спадщину, грошові суперечки – за винятком тих, що були передані гродським або підкоморським судам, або розглядалися безпосередньо у вічевому суді. Канцелярія земського суду мала право так званої вічності, тобто документ, внесений до актової книги земського суду, набував юридичної сили [58, с. 98].

23 жовтня 1456 р. своїм указом польський король Казимир IV підтвердив усім прелатам, баронам, лицарям і шляхті Руської землі низку прав, привілеїв, листів та документів, що раніше їм були надані від польської влади. Одночасно було застережено, що в разі його проходу через українські землі судочинство має здійснюватися так, як це практикується в інших

землях, тобто за участі місцевих суддів і офіціалів із дотриманням установленого порядку [82, с. 504].

У цивільних провадженнях першим етапом було подання позивачем підстав для позову, в якому він викладав суть справи, зміст позову, поданого до суду, претензії до відповідача, який мав викликатися до суду. Процедура подання позову до суду та судовий процес були однаковими для всіх цивільних справ. Не було жодних виключень незалежно від того, чи йшлося про спори, пов'язані з правами власності на рухоме або нерухоме майно, чи про інші кримінальні правопорушення. Для визначення порядку розгляду справ судді, відповідно до статуту Вісліцького 1347 року, повинні були починати свою роботу о 9 годині ранку і працювати до 21 години. [82, с. 505].

Судді зобов'язувались вирішувати справи на основі писаного законодавства або загальноновизнаних звичаєвих норм, що діяли у відповідній місцевості, і повинні були усунутися від участі, якщо їхнє рішення могло вплинути на їхні особисті чи родинні інтереси. Водночас вони мали встановлювати істину у справі при виголошенні вироків, прагнути зрозуміти людину, що припустилася життєвої помилки, за що була змушена зазнати покарання. Передбачалося, що правосуддя мало здійснюватись безпристрасно, неспішно, без гніву, страху, жалю й ненависті.

У Руському воєводстві Польського Королівства практикувалися два варіанти відкриття судового провадження. Перший варіант передбачав, що обидві сторони процесу ставали перед судом, щоб вирішити суперечку між ними, а другий – подання позивачем до суду відповідної заяви. Тоді спеціальний службовець суду направляв позов до відповідача.

У XIII ст. цю функцію здійснював коморник, а в XIV ст. – возний. Згодом вона була закріплена за судовим писарем. Позови, що їх видавали підкоморні, комісарські судді та старости, отримали назву «іннотесценсії», натомість ті, що походили від асесорських судів, називалися «манозатами».

Подання позову мало усний характер. Така норма передбачалася також і в Повному зібранні статутів Казимира Великого. Проте вже наприкінці XIV ст. шляхту зобов'язали подавати позови в письмовій формі. Шляхтич, який позивався до іншого шляхтича в усній формі, ризикував бути покараним, а суд часто відмовляв у його вимогах по суті справи. Крім того, він міг бути позбавлений станових прав, якщо на цьому наполягав відповідач перед судом. Усна форма позову серед шляхти допускала виключно на сеймах і трибуналах. Усний позов також стосувався злочину, який було скоїно щойно [82, с. 506].

Подавши позов, позивач мав право заходити до судового приміщення у будь-який момент, навіть у процесі розгляду справи. Аналіз ряду норм Повного зібрання статутів Казимира Великого 1420 р. свідчить про формування інституту підсудності. Критерієм визначення підсудності, тобто того, до якого суду належало звертатися позивачеві, була особа, котра була стороною у справі. Причина полягала у тому, що для різних верств населення функціонували різні суди. Водночас, у Польському Королівстві функціонували не лише різні суди, які керувалися земським або гродським правом, а й суди, які застосовували німецьке і канонічне право [82, с. 507].

Характерно, що в княжому суді відповідачі повинні були викликатися спеціальним листом із князівською печаткою. Проте в цьому листі не вказувалася конкретна справа, у якій відповідач повинен був брати участь. Інформація про суть справи повідомлялася усно. Повне зібрання статутів Казимира Великого вже змінило такий порядок, наголосивши, що позов може прийматися судом лише за наявності нормативно передбаченої підстави порушення справи. Виклик до суду не можна здійснювати без чіткого визначення предмету спору [82, с. 507].

Доступ до правосуддя в Польському Королівстві в мали лише ті особи, які досягли повноліття [60, с. 49]. Суд здійснював виклик відповідача на основі заяви позивача. Практикувався усний виклик відповідача до суду.

Проте в тих випадках, коли відповідачами виступали знатні лицарі, їх належало повідомляти про виклик до суду письмово. Самовільний виклик будь-якої особи до суду без ініціативи позивача був заборонений під загрозою покарання. Статті 15 і 22 Повного зібрання статутів Казимира Великого передбачали, що відповідачу, якого викликали до суду за заявою позивача, потрібно було обов'язково повідомити інформацію стосовно того, кого викликали, терміни явки, місцезнаходження суду, до якого відповідач мав з'явитися, і хто видав розпорядження щодо виклику відповідача до суду [82, с. 507–508].

Право оголошення позову могло бути доручене возному. Якщо злочин було вчинено в межах королівського двору або суду, позов покладався на будь-кого з судових працівників [60, с. 53]. Щоб отримати посаду возного, особа повинна була мати громадянство того міста, у якому проживала, мати нерухоме майно у власності та вік не менше 21 року. Перш ніж приступати до виконання позовних обов'язків, возний щороку складав присягу перед новообраним складом магістрату [58, с. 101].

На возного покладалося завдання щодо розшуку відповідача. Після знаходження відповідача, возний йшов до нього з палицею у руці. Палиця виступала символом судової юрисдикції [82, с. 509]. Норми Повного зібрання статутів Казимира Великого проголошували, що, підходячи до житла відповідача, возний вдаряв у ворота палицею і оголошував суть позову.

З 1523 р., із появою «Formula processus», така процедура була змінена. Якщо відповідач був шляхтичем, то возний приносив позов до його двору. Якщо ж відповідач перебував у статусі феодално залежного селянина, то возний передавав позов суверену [82, с. 509]. В обох випадках возний повинен був проголосити позов публічно. Якщо ж шляхтича не було вдома, тоді позов залишали у дверях, прибивали до дерева чи залишали на землі з обов'язковим повідомленням про це власника села або очільника місцевого церковного приходу. У випадку, коли шляхтич був неосілим, то позов

вручали йому безпосередньо в руки. Інформація про судове провадження розміщувалася на вході до судової установи або церкви, яку зазвичай відвідував відповідач. За відсутності інформації про місцезнаходження відповідача, то про судове засідання оголошувалося на ринку міста тричі протягом шести тижнів [82, с. 509].

Характерно, що між датами отримання відповідачем позову і початком розгляду справи було передбачено визначений процесуальний строк з метою можливості відповідачу підготуватися до власного захисту на суді. Офіційний строк встановлювався на три тижні, з поступовим його скороченням, інколи – до трьох днів. Фактично, враховуючи юридичну складність конкретного провадження, він міг бути як збільшений, так і зменшений. Як зауважив І. Бойко, термін розгляду справ у земському суді становив тиждень. Водночас, строки розгляду важливих справ суд міг подовжити до чотирьох тижнів [82, с. 510].

Під час здійснення правосуддя, права і обов'язки сторін напряду залежали від її соціального статусу. Найбільш широкі процесуальні права і обов'язки під час проведення судового засідання мали магнати і шляхтичі, правовий статус яких був доволі широко визначений в тогочасному суспільстві [83, с. 170]. Відповідно, дещо обмеженою правоздатністю наділялись залежні категорії людей. Самостійно вони могли брати участь по справі не в усіх судах. Не були наділені процесуальною правоздатністю невольні люди. Право звернення з позовом до суду мали тільки особи, які досягли повноліття. Підставою для виклику відповідача до суду була заява позивача. Таку функцію здійснював спеціальний судовий чиновник [60, с. 54].

Виклик відповідача до суду мав здійснюватись за три тижні до початку розгляду справи. Цей строк надавався відповідачу, щоб він міг належним чином підготуватися до судового засідання. Сторони у справі мали з'явитися до суду в чітко визначений день. Якщо одна зі сторін не могла з поважних

причин з'явитися до суду, вона повинна була вчасно повідомити про це суддю і попросити про відкладення розгляду справи. Поважними причинами були, наприклад, хвороба, повені, ув'язнення та обов'язки, пов'язані з королівською службою. У таких випадках суддя мав перенести розгляд справи на інший час. Якщо сторона не з'явилася до суду без поважної причини, відповідач отримував штраф (конфіскацію двох волів). Втретє, коли відповідач не з'явився до суду, він автоматично програвав суперечку, а позивач втрачав право на захист. [60, с. 54].

1506 року польській король Олександр затвердив «*Commune incliti Polonie Regni privilegium*» (Статут Ласького). Цей нормативно-правовий акт врегулював вирішення поширеного на той час процесуального питання. Сутність його полягала у тому, що розв'язувалася проблема одночасної присутності особи на декількох судових процесах. У цьому разі, особи отримували право обрання тієї справи, які для них була найважливішою. Для цього необхідно було повідомити суд, де розглядалася менш важлива справа, про наявність іншої, більш важливої судової справи, у якій сторона мала брати участь. Якщо ж цього зроблено не було, то сторона автоматично програвала справу, оскільки не була присутня на її розгляді. Така процедура обрання справи за критерієм важливості отримала назву «*promajori*» [82, с. 514].

Слід зазначити, що позивач або відповідач могли делегувати представництво ведення судової справи іншим уповноваженим на це особам особам – прокурорам та адвокатам. Таке право встановлювалось законодавством, зокрема нормами Повного зібрання статутів Казимира Великого, де зазначалось, що порушення справи та її супроводження вимагають спеціальних умінь і знань, тому з метою ефективного захисту власних прав сторони могли користуватися послугами кваліфікованого захисника [84, с. 99].

Розгляд справи по суті розпочався з представлення позивачем основних елементів його позову та чіткого формулювання його вимог. Окрім усного представлення своїх вимог, позивач також мав можливість подати їх у письмовій формі відповідачу. Відповідно, відповідач представляв свої власні заяви або заперечення щодо позову позивача, що було розцінено як його вступ у судовий процес. При вивченні справи суддя часто ставив питання сторонам і вимагав від них повної відповіді для з'ясування суті спору [60, с. 55]. Водночас закон передбачав випадки, коли відповідач мав право відмовитися давати відповіді на питання, зокрема: посилаючись на власну невідповідність цьому суду; коли не було досягнуто повноліття; у разі залучення третьої особи задля більш повного розгляду справи з можливістю повідомлення важливих обставин [82, с. 521].

Завершивши вступну стадію судового процесу, визначивши предмет спору, суддя розглядав докази. Докази включали особисті зізнання, показання під присягою, свідчення, висновки судового виконавця, а також офіційні документи публічного та приватного характеру. Судом визначалося, які конкретні докази кожна із сторін повинна була представити. З метою визнання зізнання офіційним доказом, його необхідно було виголосити безпосередньо перед судом [82, с. 522].

Тогочасне законодавство передбачило систему процесуальних механізмів оскарження судового рішення [60, с. 65]. Їх можна поділити на звичайні, надзвичайні. Звичайні юридичні засоби (апеляція і догана судді) застосовувалися у випадках, коли рішення або вирок ще не набрали законної сили, а надзвичайні – у разі, якщо рішення чи вирок суду вже набрали законної сили.

Право на апеляцію мала сторона, не на користь якої було вирішено справу. Винятком були справи щодо процедури перегляду судових рішень у справах про розмежування вотчинної власності. У таких випадках рішення могло бути оскаржене особами, які безпосередньо не залучалися до судового

розгляду, незважаючи на наявність у них юридичних претензій на вотчинне володіння. Для зацікавлених осіб передбачалося право оскарження рішення про розподіл вотчини, проте лише в частині, яка стосувалася їхньої частки. Такі особи не могли виступати як захисники інтересів когось зі своїх родичів.

Сторона судового процесу або її представник могли подати апеляцію. Слід зауважити, що апеляція може стосуватися всього рішення або його частини [60, с. 66].

У випадках подання апеляції, суддя самостійно встановлював термін опрацювання справи у вищій судовій інстанції. За правилами, що діяли у 1527 році, апеляційний розгляд справи королем відбувався у межах триденного строку. Станом на 1527 р. по апеляції до короля цей термін становив три дні. В інших випадках – п'ять чи шість днів або два тижні [82, с. 534–535].

Передбачалося подання протесту учасником процесу на адресу судді в разі, коли рішення або вирок, на його думку, були несправедливими. Починаючи з XIV століття, зазначений засіб закріпився у правозастосовній практиці. Якщо сторона, яка подавала скаргу на дії судді, доводила свою правоту, то суддя міг бути відсторонений від виконання своїх повноважень. З 1465 р. законодавством було дещо пом'якшено відповідальність судді, змінивши зазначені вище санкції на грошове покарання. У процесі розвитку судочинства догана судді дедалі більше застосовується паралельно з апеляцією [60, с. 65–66]. Для того щоб виголосити догану судді, учасник процесу мав чітко дотримуватися встановлених умов:

1) допустимість догани щодо судді. Так, не до всіх суддів могла бути застосована догана. Не передбачалося подання догани королю під час здійснення ним судочинства в королівських судах. В окремих землях не можна було подавати догану старості як судді вічового суду;

2) дотримання терміну, передбаченого для оскарження. Йдеться про те, що догану судді можна було заявити безпосередньо лише після оголошення рішення або вироку;

3) сплата обвинувачем застави одразу під час подання заяви щодо догани або до початку дисциплінарного провадження проти судді. Якщо звинувачення було висунуто, застава поверталася йому. Якщо суддя був визнаний невинним і його вирок вважався справедливим, застава переходила у власність судді. Спочатку застава вносилася в натуральній формі, а згодом становила фіксовану грошову суму розміром у три гривні [82, с. 533–534].

Після офіційного оголошення рішення суду відповідач, який програв справу, зобов'язувався виконати його. Якщо з якоїсь причини він цього не зробив, суд ухвалив рішення про його передачу позивачу. Якщо відповідач втік від позивача, він втратив і права, юридичну чинність яких визнав суд, за винятком випадків крадіжки. [60, с. 63–64]. З плином часу до законодавства з цього приводу було внесено низку змін. Так, невиконання винесених судом рішень та вироків визнавалося неповагою до суду й каралося за законом. Таке покарання мало грошовий характер. Уже починаючи з XV ст., виконання вироку не вважалося приватною справою особи та було віднесено до компетенції спеціальних державних органів.

Рішення суду зазвичай виконувалося сторонами добровільно. Проте відомі випадки, коли виконання судових рішень покладалося на спеціальних судових чиновників. Йдеться про справи щодо вотчини або боргу, забезпеченого заставою майна чи не гарантованого нею. Представники суду також мали право здійснювати функцію конфіскації майна відповідача у разі його неприбуття на судові засідання [60, с. 63–64].

Варто зауважити, що наведені стадії судового процесу були притаманні як цивільним, так і кримінальним справам. Значна частина кримінальних злочинів мала характер приватного обвинувачення. Це підтверджується тим, що цивільні справи, кримінальні справи порушувалися на підставі заяви

потерпілої сторони. Єдиним винятком була окрема група справ, що стосувалися зради, грабежу, вбивства, крадіжки та розбійних нападів. Ці справи мали особливий статус, оскільки вони порушувалися від імені короля [66, с. 28].

У процесі здійснення правосуддя судові засідання відбувалося у два етапи: розгорнутого засідання і судного дня. На розгорнутому засіданні староста спільно з лавниками детально досліджували докази, надані сторонами у справі, розглядали протоколи слідчих дій і встановлювали вид покарання. Писар, який обов'язково мав бути присутнім на засіданні, фіксував висловлені суддями думки у справі й формулював проєкт вироку. Встановлювалися причини вчинення злочину, з'ясовувалося, чи скоєно злочин уперше, і за допомогою яких засобів. Якщо на етапі розгорнутого засідання через специфіку справи рішення не ухвалювалося, проводилося додаткове розслідування. З метою додаткових консультацій для встановлення істини у справі судді часто зверталися по роз'яснення до фахівців у галузі міського права або до вищої судової інстанції. У день судного засідання судовий процес відбувався відповідно до встановлених норм.

2.3. Практика доступу до правосуддя на теренах України в період XVIII – на початку XX ст.

Протягом XVIII ст., внаслідок трьох поділів Польщі, українські землі опинилися під владою Австро-Угорської імперії та Російської імперії. Українці залишалися під їхньою владою майже 150 років, аж до початку XX ст. У складі Російської імперії опинилося близько 80 % українських територій, решта – під владою імперії Габсбургів. Таким чином, населення українських земель потрапило до політичної системи, що суттєво відрізнялася від тієї, яка формувалася роками. Характерно, що обидві імперії

були великими територіальними конгломератами, населення яких становили етнічно й культурно багатоманітні народи. Політичний устрій обох імперій являв собою самодержавні монархії, проте з різними режимами. Якщо в Росії існувала абсолютна монархія, то в Австрії функціонувала конституційна монархія. Цей фактор був вирішальним у формуванні тодішньої правової системи та особливих рисах судочинства, що існували за часів монархічного правління.

Потрібно звернути увагу на те, що російський імперський вплив на судову систему українських земель поступово поширювався ще в період Гетьманщини. Наступ російської адміністрації на права і вольності простежується вже після Полтавської битви в діяльності царської влади, метою якої було створення на Лівобережній Україні спеціальних органів, наділених, зокрема, і судовими повноваженнями. Серед них варто назвати Малоросійську колегію, яка за короткий період діяльності (1722–1727) істотно змінила систему гетьманського судочинства [85, с. 516].

Малоросійська колегія стала основною державною установою, створеною для контролю за діяльністю гетьмана і козацької старшини з метою обмеження автономії Лівобережної України [65, с. 56–57]. Однією з причин створення цієї установи офіційно вважався захист місцевого населення [86, с. 14]. Згідно з інструкцією Петра I С. Вельямінову, виданою 16 травня 1722 р., Малоросійська колегія мала розглядати скарги на Генеральний військовий суд, полкові та ратушні суди, а також на військові, полкові та інші канцелярії. Пізніше, 16 квітня 1723 р., був виданий Указ, за яким право підписувати укази, універсали, а також акти щодо смертної кари та інших публічних форм покарання було надано Малоросійській колегії у спільно з гетьманом і генеральною старшиною [86, с. 14].

Діяльність Малоросійської колегії призвела до формалізації судового процесу та уніфікації українських джерел права із загальноросійською правовою системою. Указ Петра I «Про форму суду» від 5 листопада 1723 р.

[87], який набрав чинності на території Лівобережної України в першій половині 1724 р., встановлював загальноімперську форму судочинства, принципи якої були запозичені Малоросійською колегією у процесі здійснення правосуддя [85, с. 516-517].

Після смерті Петра I у 1725 р., за правління Катерини I та керування Верховної таємної ради, судова компетенція Малоросійської колегії була обмежена. Можлива загроза війни з Османською імперією змусила уряд Російської імперії переглянути політику щодо Лівобережної України, зокрема в частині судоустрою. У жовтні 1727 р. Малоросійська колегія припинила свою роботу. 1 жовтня 1727 р. в місті Глухові відбулися гетьманські вибори, на яких новим гетьманом було обрано миргородського полковника Данилу Апостола.

У серпні 1728 р. гетьманом були отримані від Петра II так звані Рішительні пункти, які, зокрема, містили низку положень щодо судоустрою і судочинства [86, с. 15]. Водночас було затверджено колегіальний склад Генерального військового суду, сформованого на паритетних засадах – з однакової кількості російських і українських суддів, а гетьман оголошувався президентом суду. Генеральний військовий суд отримав право накладати грошові штрафи на суддів нижчих інстанцій, викритих у зловживаннях під час розгляду апеляцій генеральними судьями; за рахунок цих штрафів постраждалій стороні виплачувалася компенсація. У пункті 3 Рішительних пунктів містилася заборона на винесення смертних вироків без дозволу монарха, а в пункті 18 було зазначено, що юрисдикція світських судів поширювалася на церковні та монастирські вотчини. Згодом було започатковано роботу, спрямовану на кодифікацію українського права. У результаті майже десятирічної праці було підготовлено кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ», що дає змогу простежити специфіку судових установ, які існували до запровадження К. Розумовським «статутових судів» [88].

Відповідно до Рішительних пунктів впродовж 1728–1730 рр. було розроблено Інструкцію про суди (13 липня 1730 р.), до преамбулі якої були включені основні положення Рішительних пунктів, що стосувалися суду [85, с. 517].

Суттєве оновлення судових інстанцій відбулося за гетьманування Данила Апостола і полягало переважно в розширенні складу суддів. Проте щодо судів сільських і сотенних все ще залишалося актуальним питання про нагляд за виконанням судових рішень. У 1734 р. після смерті гетьмана указом імператриці Анни Іоанівни замість виборів гетьмана для управління справами формально було створено колективне Тимчасове малоросійське правління. Пізніше воно було перейменовано в Правління гетьманського уряду, куди увійшли, крім української старшини, вищі російські офіцери. Фактично влада перебувала в руках глави Правління, який призначався з-поміж російських вищих військових чинів. Цьому органу підпорядковувалися всі центральні та місцеві органи влади. Він також був вищою апеляційною інстанцією в Україні, керуючись у своїй діяльності указами Сенату і Рішительними пунктами [86, с. 15].

Вже 5 травня 1747 р. Єлизавета зазначила, щоб «в Малоросії гетьманові за колишніми тамтешніми правам і звичаями бути» [85, с. 517]. На початку 1750 р. на гетьманство за вказівкою імператриці був обраний Кирило Розумовський, уряд якого спрямовував зусилля на реформування судів і кодифікацію національного законодавства, маючи намір створити струнку систему судових органів та забезпечити надійний правопорядок. Зразком для гетьмана спочатку послужила судова система, що існувала в роки правління гетьмана Івана Скоропадського, тобто самостійні судоустрій і судочинство, а не змішані російсько-українські суди, включаючи і Генеральний військовий суд. У зв'язку з цим було вжито низку заходів. Ордером від 16 квітня 1751 р. К. Розумовський наказав здійснювати судочинство за українським правом в усіх судових органах, що передбачало усну словесну форму процесу у

незначних судових справах. Одночасно цим ордером скасовувалася дію Указу Петра I від 5 листопада 1723 р. «Про форму суду», що передбачав письмову форму навіть у незначних справах і скаргах [85, с. 517]. Справа в тому, що проблему викликала навіть не сама форма, а та тяганина, з якою стикалися учасники судового процесу.

Важливо зауважити, що серед причин судової реформи були значні недоліки чинної судової системи. Слід наголосити, що судова організація на Лівобережній Україні, що виникла ще у 1648 р., відзначалася демократичністю, доступністю для широких верств населення, простотою судочинства тощо. Однак із часом правові процедури починають ускладнюватися, все яскравіше виявляються недоліки чинної судової системи. Зокрема, дедалі частіше скаржаться на надмірну кількість апеляційних інстанцій і поєднання адміністративних та судових посад, що спричиняє зловживання й ускладнює простим людям доступ до справедливого суду.

З огляду на це передусім необхідно було реорганізувати та реформувати Генеральний військовий суд. Згідно з гетьманським ордером від 17 листопада 1760 р. при Генеральному військовому суді запроваджувалась присутність: два судді були генеральними, а десять – виборними, які обиралися щорічно з кожного полку [58, с. 161]. Водночас встановлювався порядок терміну дії повноважень Генерального військового суду. Вибори мали відбутися не пізніше 10 грудня 1760 р. Обрані особи повинні були прибути в Глухів до січня 1761 р. і перебувати там до серпня наступного року. Наступний термін повноважень визначався виборами, що відбувалися на початку серпня. З цією метою, Генеральний військовий суд мав засідати з 1 вересня. Якщо депутат через якісь причини не міг прибути на місце, то суд функціонував у неповному складі. Судова діяльність вважалася знатною військовою службою. За згодою виборців можна було

залишитися і на наступний термін. Обрані судді повинні були дати присягу в Генеральній військовій канцелярії [85, с. 517] .

В універсалі К. Розумовського встановлювалися загальні правила проходження справ через Генеральний військовий суд. Справи розглядалися за реєстром, у порядку надходження. Була зроблена спроба запобігти можливому упередженому ставленню до тієї чи іншої справи. Так, якщо в нижчій інстанції хтось із учасників процесу брав участь у попередньому розгляді справи, то він відсторонювався від участі в розгляді цієї справи. Рішення Генерального військового суду підписували усі судді, починаючи від генеральних суддів, а потім обрані від полків за старшинством. У разі незгоди з рішенням члени суду могли подати на ім'я гетьмана свою окрему думку.

Очевидно, що Генеральний військовий суд поступово втрачав свою роль суду для козацької старшини, а виконував виключно апеляційні функції. Сторони в разі незадоволення рішенням цього суду могли звертатися до суду гетьмана. Після ліквідації Катериною II в 1764 р. гетьманства [86, с. 16] і створення другої Малоросійської колегії Генеральний військовий суд стає одним з її департаментів. Нагляд за ним здійснював прокурор колегії.

Комплексне реформування системи правосуддя в Україні продовжувалось і надалі. У вересні 1763 р. для обговорення питань організації судової реформи у Глухові була скликана Генеральна рада старшин. Участь взяли полковники, два представники вищого офіцерського складу полку та два центуріони з кожного полку. Крім того, були присутні 56 прапорщиків і 38 військових товаришів. Конгрес вирішив, що в кожному полку буде створено два окружні суди, два підокружні суди та один муніципальний суд. Назва була запозичена з польської судової системи, яка існувала в Україні до визвольної війни 1648–1654 років. [85, с. 517].

Загальний указ Кирила Розумовського від 19 листопада 1763 року посилається на привілей Вільнюса, наданий Сигізмундом Августом 6 липня

1569 року, який дозволяв шляхті Київського воєводства застосовувати литовський статут у судах. Це право було також підтвержене царем Олексієм Михайловичем, зокрема щодо «земських і міських судів». Відповідно до указу, в місті полку був земський суд, ще один — у ста міст, а в кожному полку був створений міський суд, який замінив полковий суд. Компетенція земських, міських і повітових судів була визначена литовським статутом. Генеральний військовий суд залишився єдиним органом апеляційної інстанції для всіх судів першого рівня [58, с. 162].

Реформа задекларувала нову систему загальних судів: земські, гродські, підкоморські суди, а над ними – Генеральний військовий суд. Розглядати кримінальні справи могли тільки гродські суди [58, с. 162]. По суті, це були перейменовані полкові суди, і вони діяли в усіх полкових містах, таких як Київ, Гадяч, Лубни, Миргород, Ніжин, Переяслав, Полтава, Прилуки, Стародуб, Чернігів [89, с. 22]. До складу гродського суду входили полковник, гродський суддя і не більше трьох полкових старшин, які призначалися полковником, а також судовий писар. Посади судді і писаря були виборними та строковими. У судах разом зі старшиною і козаками також судилися селяни й міське населення. Засідання відбувалися впродовж цілого року, крім святкових днів та судових канікул, які були з 1 липня по 1 вересня [85, с. 517].

Компетенція гродських судів охоплювала виключно кримінальні справи, пов'язані з вбивствами, зґвалтуваннями, грабежами, крадіжками, підпалами, розбоєм, підробкою документів, винокурінням тощо. Хоча компетенція гродських судів була обмежена кримінальними справами, іноді вони розглядали справи, які перебували у юрисдикції земських судів. Апеляційною інстанцією для гродських судів був Генеральний військовий суд. Проіснували гродські суди до 1781 р., коли їх повноваження були передані повітовим судам, нижнім розправам і міським магістратам.

Для уведення земських судів кожен із десяти полків був розділений на два повіти. Таким чином, налічувалось 20 повітів, при кожному з яких розташовувались новостворені судові установи [90, с. 2]. Земський повітовий суд був сформований з трьох посадових осіб: земського судді, підсудка та писаря [58, с. 162]. Члени суду обиралися на виборних засадах. Вибори організовували землевласники кожного округу відповідно до положень Генеральної військової канцелярії. Малоросійська колегія почала виконувати ці функції з 1764 року [85, с. 517].

Судові процеси проводилися колегіально за участю всіх трьох посадових осіб: суддя та помічник розглядали справу і приймали рішення, а секретар виконував обов'язки секретаря і керував роботою канцелярії [85, с. 517]. У компетенції земського повітового суду перебували зазвичай справи, пов'язані зі спадщиною, з розділом майна між родичами, борговими зобов'язаннями, шинкарством, компенсацією збитків, втечею слуг, та інші цивільні справи. Незважаючи на свою чітко визначену компетенцію, земські суди, в реальній юридичній практиці, також розглядали справи про дрібні правопорушення. Апелювати на рішення земських судів можна було в Генеральний військовий суд.

У 1782 р Земські суди були ліквідовані. Це було пов'язано з поширенням в Україні загальноросійського законодавства. Їхні функції передали до 36 повітових судів і нижніх розправ. Відповідно до імператорського указу від 30 листопада 1796 року, виданого Павлом I, земські суди відновили свою діяльність, але діяли відповідно до положень російського законодавства [85, с. 517].

Суди підкоморського ведення були створені Указом Сенату від 10 травня 1763 р. з метою вирішення земельних справ. Вони, як і земські суди, діяли в усіх повітах. До складу підкоморського суду входили підкоморій, його помічник – коморник [58, с. 162]. Зазначені посади були довічними. Обиралися тільки підкормії, які вибирали собі помічників коморників. Для

розгляду справ суди виїжджали на місця. Рішення нижчих палат могли оскаржуватися у військовому суді загальної юрисдикції, який виконував функції апеляційного суду. Після адміністративної та судової реформи та створення губерній нижчі палати були скасовані, а їхні функції передані районним судам та судам нижчої інстанції. Як і земські суди, вони були відновлені в 1796 р. і проіснували до 1834 р., до моменту, коли їх перейменували в межові суди [85, с. 517].

Таким чином, у результаті судової реформи на початку 60-х рр. XVIII ст. у судовій системі існувало три типи судових органів: міські суди, які розглядали кримінальні справи; окружні суди, які мали юрисдикцію у цивільних спорах; та підокружні суди, які розглядали спори про межі. Військовий генеральний суд виконував функції апеляційної інстанції для всіх цих судів, а в виняткових випадках — сам гетьман. Це розмежування судової компетенції сприяло більш кваліфікованому та швидкому вирішенню судових справ. Проте відокремити судову владу від адміністративної так і не вдалося.

10 листопада 1764 р. Указом Катерини II було остаточно ліквідовано гетьманство. Замість гетьмана на Лівобережній Україні управління почала здійснювати друга Малоросійська колегія [55, с. 7], президентом якої був призначений граф Петро Румянцев. До її складу входили вісім членів (чотири російських, чотири українських), які обиралися на один рік. Як і перша Малоросійська колегія, друга також виступала як вища апеляційна інстанція [85, с. 517].

Характерно, що судовий процес надалі залишався усним і безпристрасним, зберігаючи при цьому альтернативу усної або письмової форми. Сторони повинні були з'являтися на процесі особисто. Процесуальні сторони мали кілька назв: позовик, або обвинувач, називався «істець», або «челобитник», відповідач — «одвітчик», «пізваний», «отпірна», «одводна», «пізвана», або «обжалована» сторона [60, с. 74].

У судовому процесі сторони мали рівні права. Процесуальною стороною могли бути особи, які мають судову дієздатність. Особи невіЛЬНОГО статусу, неповнолітні (чоловіки до 18 років, жінки до 14 років), люди з інвалідністю (сліпі, німі, глухі), марнотратники не мали права брати участь у судовому процесі. Замість них виступали заступники (представники): батьки чи опікун – для неповнолітніх, куратори – для інвалідів і марнотратників, чоловік – для одружених жінок, батько – для неодружених жінок і наречений – для заручених.

Окрім обов'язкових представників, сторони могли залучати спеціальних заступників для захисту в суді та допомоги у веденні справи. Таких осіб називали адвокатами, пленіпотентами, патронами, прокурорами та повіреними. Ці заступники мали бути особами з бездоганною репутацією, повнолітніми, християнами, фізично й морально здоровими, світського статусу. Судовими заступниками не могли бути судді або судові службовці. Повноваження таких представників підтверджувалися письмовим дозволом, а в окремих випадках – усним. Адвокати складали урядову присягу на дотримання правил поведінки представника; за їх порушення передбачалося кримінальне покарання.

Судовий процес у всіх цивільних і більшості кримінальних справ розпочинався з подання скарги. Її подавав судовому писареві позивач (обвинувач). Така скарга мала назву «позов», «чолобитна» або «жалоба». Існували чітко встановлені вимоги до змісту позову. Процедура подання позову передбачала два окремих акти: скаргу потерпілого і позовний наказ суду. Скарга мала бути подана до суду, юрисдикції якого станово й територіально підлягав відповідач. Як правило, скарга подавалася в письмовій формі, хоча допускалися й усні звернення. У скарзі необхідно було зазначити учасників процесу, стисло й по суті викласти фактичний зміст спору, подати докази та сформулювати позовні вимоги. Переконавшись, що скарга відповідає встановленим вимогам, суд приймав її

і видавав позовний наказ, у якому, крім визначення сторін, формулювалися вимоги за позовом і містилося звернення до сторін прибути до суду у визначений час особисто або надіслати уповноважених представників [60, с. 75].

У справах про земельні процеси позовні накази видавали також межові судді. У деяких кримінальних справах суд розпочинав процес без скарги постраждалого. Зокрема, йдеться про напади на будинки й господарства, зґвалтування жінок, напад на церкви і монастирі, а також злочинців, спійманих на гарячому. Коли сторона не з'являлася на судовий процес, суд відкладав її розгляд двічі, а на третьому засіданні розглядав справу заочно з подальшим винесенням вироку.

Судовий процес починався з розгляду справи. Заслуховування здійснювалося відповідно до черговості подання справ до суду. Претензії чужинців і хліборобів у період жнив, а також складні кримінальні провадження розглядалися позачергово. На початку слухання суд пропонував позивачеві викласти суть скарги, після чого відповідач надавав свою відповідь. Далі суд досліджував докази, подані сторонами, оголошував протокол і завершував засідання, зобов'язуючи учасників чекати на ухвалення та проголошення рішення [60, с. 76].

Система судочинства на українських землях у складі Російської імперії функціонувала за єдиним загальноімперським зразком. Відповідно до «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. [91] з незначними змінами відновлювалась судова система, що діяла в попередній період [85, с. 517]. Цей кодекс законів створив нову судову систему за становим принципом, реформував місцевий адміністративно-поліцейський апарат (губернатори і губернські правління, капітани-справники і нижні земські суди, городничі) [33, с. 61].

Центральною судовою інстанцією у цивільних справах була Цивільна палата. До її складу входили голова і радник, яких призначав уряд, а також

чотири засідателі: двоє – від дворянства, двоє – від купецтва. Паралельно функціонувала Кримінальна палата, обов'язком якої було надсилати на затвердження губернаторові рішення в усіх кримінальних і слідчих справах, що надходили на експертизу. У разі незгоди з рішенням палати матеріали передавалися на розгляд до Сенату. Крім того, Кримінальна палата зобов'язувалася направляти справи на експертизу до Урядового сенату перед виконанням вироків у таких категоріях: 1) якщо вирок передбачав смертну кару або позбавлення честі; 2) у випадках, коли дворянам чи чиновникам інкримінувалося вбивство, навіть за умови їх визнаної невинуватості.

Юрисдикція всіх судів, окрім палат, була змішаною. Однак при розгляді цивільних справ залежно від виду позову визначалося, у якій із інстанцій справа може бути розглянута. Слід зауважити, що підсудність підданих Російської імперії судовому органу, з певними винятками, визначалася за становою ознакою [92, с. 119].

У повітовому суді діяв визначений порядок розгляду справ, що стосувалися представників різних станів. Справи щодо державних селян вирішував повітовий суддя за участю сільських засідателів; спори між дворянами і селянами розглядалися спільно з дворянськими та сільськими засідателями; справи, що стосувалися купців і дворян, розглядалися за участю загального складу повітового суду та городского магістрату. Повітовий суд мав право остаточного вирішення у таких категоріях: 1) справи про крадіжку та шахрайство на суму менш як 20 рублів, навіть у разі рецидиву; 2) аналогічні справи з вартістю від 20 до 100 рублів – за умови, що вони тягнули за собою тілесні покарання [85, с. 517].

У 1801-1802 роках були відновлені муніципальні магістрати, рішення яких могли бути оскаржені в кримінальних і цивільних судах. Організаційна структура муніципальних суддів передбачала поділ на три функціональні сфери: одна для кримінальних проваджень і дві для вирішення цивільних спорів. Кожен муніципальний магістрат або мерія мав у своєму

розпорядженні команду співробітників, що складалася з секретаря та офісних працівників.

Слід відзначити відновлення совісного суду в його колишньому складі [58, с. 189]. У разі, коли сторони не могли досягти примирення, провадження одразу передавалося до Сенату, оминаючи місцеві загальні інстанції. Совісний суд був зобов'язаний виконувати власні вироки у справах, що стосувалися дворян або неповнолітніх злочинців, а також подавати свої рішення на розгляд до Сенату. На території України совісні суди було засновано у 1803 р., вони діяли на загальних підставах. Російська законодавча практика щодо створення й діяльності совісних судів зосереджувалася переважно на тих аспектах, які найбільше відповідали інтересам верховної влади [93, с. 86].

Незважаючи на розвиток судової системи, губернатор продовжував відігравати важливу роль в адмініструванні правосуддя, що було підтверджено відповідним наказом від 3 червня 1837 року. Він наділявся найважливішим повноваженням у сфері суду – правом затверджувати вироки кримінальних палат і нижчих судових інстанцій. У виняткових випадках губернатор повинен був представити вироки на затвердження Сенату, міністра внутрішніх справ або імператора. Також у сфері цивільного судочинства губернатору надавалося право розглядати справи, пов'язані з державним майном.

Найнижчим рівнем судової системи завжди були судові та адміністративні органи, створені «Учреждением для управления губерний Всероссийской империи», зокрема для міських жителів та дрібної шляхти: управи благочиння. Їхні повноваження не обмежувалися лише здійсненням правосуддя, а також включали адміністративні та поліцейські функції. У переважній більшості випадків нижчий суд земства проводив попереднє розслідування і діяв колегіально, за винятком розслідувань у справах про

шкоду, заподіяну приватним особам, які проводилися виключно капітаном-ісправником [85, с. 517].

Модернізація судових органів була важливою складовою адміністративних реформ, що проводилися в першій чверті XIX століття. Таким чином, ми можемо стверджувати, що на початку XIX століття було реформовано центральну адміністрацію, що також вплинуло на організацію судів. Реформа розпочалася з маніфесту від 8 вересня 1802 року, яким було створено вісім міністерств: армії, флоту, закордонних справ, внутрішніх справ, торгівлі, фінансів, юстиції та народної освіти, які стали спеціалізованими судовими органами. Відповідно до маніфесту, управління департаментом юстиції було доручено міністру юстиції. Також передбачалося об'єднати функції міністра юстиції, глави департаменту юстиції та генерального прокурора, який здійснював нагляд. Цей захід був мотивований бажанням влади посилити примусовий апарат і посилити судове переслідування. Серед найважливіших завдань Міністерства юстиції були: управління судовою системою (кадри, створення та розпуск судових органів), а також загальний нагляд за діяльністю судових органів.

1 січня 1810 р. було започатковано додаткову судову інстанцію – Державну раду, Департамент цивільних і духовних справ якої розглядав цивільні та кримінальні справи як апеляційна інстанція. Хоча перші законодавчі акти, що визначали повноваження Державної ради, не передбачали її участі в розгляді судових проваджень, ця функція поступово набувала все більшого значення на практиці. 1 червня 1826 р. імператором були підписані Маніфест про заснування Верховного кримінального суду над декабристами, Указ Сенату про склад суду і рескрипт міністру юстиції про його обов'язки як генерал-прокурора. підписав Маніфест про заснування Верховного кримінального суду над декабристами, Указ Сенату про склад суду та рескрипт міністру юстиції щодо його обов'язків як генерал-прокурора. Із трьох документів було опубліковано лише Маніфест, оскільки

решту актів вирішили не оприлюднювати. Згідно з Маніфестом склад суду формувався з представників трьох державних інституцій – Державної ради, Сенату та Синоду – із залученням кількох осіб з-поміж вищих військових і цивільних чинів. Цей орган діяв під назвою Верховний кримінальний суд і розглядав справи загальнодержавного значення. Менш значущі справи могли розглядатися як звичайні кримінальні в місцевих судах або передаватися органам політичного розшуку – жандармерії та Третьому відділенню імператорської канцелярії [85, с. 517].

У цивільних провадженнях, що регулювалися імперським правом, продовжували розрізняти провадження у справах, що не оскаржувалися, та провадження у справах, що оскаржувалися. Договори та зобов'язання, укладені на правовій основі, вважалися справами, що не оскаржуються. Якщо з якоїсь причини вони не виконувалися, одна зі сторін мала право звернутися до поліції, яка відновлювала порушене право [58, с. 203].

Закон детально регулював провадження у безспірних справах у поліції і суді. Поліція, ухваливши рішення, повинна була дослідити подію, яка сприяла поданню скарги, та допитати свідків. Розібравшись по суті справи, поліція мала повернути власнику незаконно вилучене майно. У разі, коли рішення не задовольняло сторону, вона могла подати скаргу в суд першої інстанції за належністю. На провадження у справі поліцією або в разі її необ'єктивних розпоряджень незадоволені могли скаржитися в губернське правління. У цьому разі претензія вирішувалася по суті. Якщо ж зацікавлена особа не була задоволена рішенням губернського правління, то вона отримувала право оскаржити його в Сенат. Сенат мав компетенцію покарати чиновників губернського правління за повільність і неправильні дії у задоволенні скарг на поліцію у безспірних справах [85, с. 517]. Суперечки між казначейством і приватними особами також вважалися безспірними; у таких випадках поліція відновлювала порушені права.

Той факт, що справа була передана до суду, слугував правовою підставою для визнання спірного характеру справи. У випадку поліцейського розслідування незаконної конфіскації майна повноваження поліції були обмежені певними забезпечувальними заходами: збирати показання від сторін (позивача і відповідача), встановлювати, у чиєму володінні було майно до незаконного захоплення, і відновлювати цей стан. Поліція не мала права проводити розслідування, яке включало б вивчення письмових доказів, виклик свідків на присягу та інші процесуальні дії, оскільки це було виключною компетенцією суду [58, с. 204].

Цивільне судочинство у спірних справах поділялося на вотчинне і позовне. До вотчинного належали: 1) спори щодо земельної власності; 2) спори щодо поселень (сіл); 3) спори щодо челяді та селян; 4) спори щодо рухомого майна; 5) спори щодо садів, млинів та іншого нерухомого майна. Судочинство стосувалося випадків невиконання договірних зобов'язань, позовів про відшкодування збитків, образ і самовільного заволодіння майном. При цьому не завжди можна було провести чітку межу між позовним і непозовним провадженням через суперечливість і недосконалість чинного на той час законодавства [58, с. 204–205].

Вотчинне провадження поділялося на апеляційне та слідче. Різниця між ними полягала в тому, що в слідчому провадженні справа не переносилася з нижчої інстанції до вищої на прохання сторін у порядку апеляції, а надходила на ревізію в межах самого порядку її провадження. Позовне провадження поділялося на: судочинство з невиконаних зобов'язань і договорів та судочинство зі стягнення за образи, збитки і самовільне заволодіння.

Варто зауважити, що наявна законодавча база містила визначення позивача, тобто це той, «кто отыскивает свое право или ищет что-либо на другом поданном о том в суд прошении» [85, с. 516]. Під відповідачем, відповідно, розумілась особа, яка повинна надати в суді відповідь на подану

позивачем заяву. Законодавство передбачало, що всі учасники процесу незалежно від звань і чинів користуються судом рівним, справедливим і невідкладним. Можемо припустити, що законодавець намагався виключити упередженість суду до представників різних станів. Позов можна було подавати в суд безпосередньо або через повірених, якими могли бути особи, яким законом це не заборонено. Від довірителя повірений на підтвердження своїх повноважень отримував спеціального листа – довіреність.

Правосуддя на стадії підготовки справи до розгляду в суді передбачало обмін між позивачем і відповідачем такими документами: проханням, відповіддю, запереченням і спростуванням [94, с. 99]. Перед початком розгляду справи сторони могли відвести суддю, якщо доводили його зацікавленість у цій справі. На позивача покладалася функція доведення позову. Водночас відповідач мав виправдати себе переконливими доказами та спростувати надані проти нього свідчення.

Водночас закон містив вичерпний перелік доказів, до яких належали: 1) власне визнання; 2) письмові докази; 3) особистий огляд; 4) покази компетентних людей; 5) свідчення очевидців; 6) обшук; 7) присяга. Виключаючи можливість вирішення спорів за внутрішнім переконанням, положення законодавства регулювали застосування та вивчення кожного з доказів. Так, письмове зізнання в суді вважалось беззаперечним доказом. Якщо ж зізнання у письмовій формі було здійснене поза судом, воно могло мати доказову силу, але лише залежно від обставин. Письмовими доказами визнавалися лише акти стану (метричні книги, витяги й свідоцтва з них тощо), акти майна (особисті записи, духовні заповіти тощо), а також судові журнали, протоколи, реєстри тощо. Порядок дослідження кожного з письмових доказів регулювався детально. Особливого значення надавали показанням свідків; формально визначалася їхня доказова сила [85, с. 515-516].

Ухвалене судом рішення у вигляді резолюції записувалося в журнал. Протокол складався за визначеною законом формою з посиланням на законодавчі акти. Закон надавав кожному із суддів до підписання рішення змінити свою думку з відповідною відміткою в судовому журналі. Рішення суду оголошувалося сторонам «при відкритих дверях» [85, с. 515-516].

Закон передбачав право оскарження рішення незадоволеною стороною. Скарги були двох видів: приватні – на тяганину в діловодстві – подавалися до губернського правління або палати цивільного суду, апеляційні – по суті справи – передбачали розгляд справи в судовій інстанції другого ступеня, тобто в палаті цивільного суду. Зацікавлена особа могла подати скаргу протягом року.

Сторона, яка була незадоволена рішенням суду другої інстанції, мала право оскаржити його до Сенату. Процедура розгляду справи в Сенаті принципово не відрізнялася від тієї, що застосовувалася в нижчих інстанціях. Однак рішення Сенату не вважалося остаточним. Так, якщо в департаменті Сенату не було одностайного рішення у справі, вона надходила на розгляд загальних зборів Сенату. Якщо ж справу не вирішували кваліфікованою більшістю або з рішенням не погоджувався міністр юстиції, її передавали на розгляд Державної ради за згодою монарха.

Вищою інстанцією для вирішення цивільних справ був імператор. У разі незадоволення рішенням Сенату сторона могла звернутися до нього. При цьому вона повинна була надати попередню довідку про знання законів, які суворо забороняють подавати необґрунтовані скарги на рішення Сенату. Таке застереження слугувало превентивним заходом від обтяження необґрунтованими скаргами спеціальної комісії, яка готували їх для найвищого розгляду.

Механізм поточного контролю за виконанням рішень у межах судової системи також не був досконалим. Суд нижчої інстанції зобов'язаний був звітувати перед вищою інстанцією про виконання рішення протягом двох-

трьох тижнів. Якщо в цей строк не надходив рапорт, надсилали «підтверджувальний указ». Якщо ж і після закінчення наступних трьох тижнів не надходив звіт про виконання або про труднощі у виконанні рішення, на адресу винних надсилався третій – «примусовий указ» із вимогою, зокрема, пояснити причини невиконання перших двох указів. Якщо вищий суд не знаходив обґрунтованих причин для порушення строків виконання чи звітності, винні отримували сувору догану [85, с. 516]. Наслідком такого поточного контролю стало громіздке листування судів першої інстанції, адже саме на них покладалася відповідальність за контроль виконання як власних рішень, так і актів вищих судів.

Проведений аналіз нормативної бази та практики її застосування свідчить про відсутність чіткого розмежування повноважень суду та інших органів примусового виконання, насамперед поліції, у сфері виконавчого провадження. Відсутність такої ясності негативно впливала на ефективність виконання. Закон, поклавши на суд відповідальність за виконання юрисдикційного акта, водночас не наділив його відповідними повноваженнями. Взаємини судів із поліцією мали координуючий характер – між ними не існувало адміністративно-правових відносин. Суд практично не мав можливості контролювати дії поліції позапроцесуально. У межах досліджуваного періоду так і не було сформовано дієвого механізму взаємодії між цими інституціями [85, с. 516-517].

Водночас поліцейські чиновники відрізнялися некомпетентністю у справах. Розслідування тривали десятиліттями [95, с. 28]. Поліція вела і цивільні справи, збираючи докази і скеровуючи справу. Незначні справи (їх налічувалося понад 2/3 від загального обсягу справ) вона вирішувала остаточно [85, с. 516-517].

За попереднім слідством наглядали прокурор і судові чиновники, які стежили за об'єктивністю ведення процесу. Таким чином, в одній особі поєднувалися функції обвинувача й захисника підслідного. Із цією метою їм

надавалося право витребувати справи та пропонувати суду висновки. Після завершення слідства, незалежно від того, було знайдено винного чи ні, матеріали передавалися до нижчої інстанції – земського суду. Цей суд перевіряв правильність проведеного слідства, доповнюючи його довідками та відомостями. Суд мав право проводити повторні допити підсудного і був зобов'язаний з'ясувати законність проведення попередніх допитів під час здійснення слідчих дій. Крім того, до його обов'язків входило надання підсудному всіх можливих засобів для захисту, а також повторний розгляд справи в разі скарги на допущені під час слідства порушення. Суд ознайомлювався з доказами, викладеними в документах попереднього розслідування. На їх підставі канцелярія готувала витяг, який зачитували під час розгляду справи на судовому засіданні.

Важливе місце в процесі було відведено доказам: власне зізнання, показання свідків, документи, повальний обшук, допит про поведінку підсудного тощо. Докази поділялися на досконалі та недосконалі. Досконалими вважалися ті, які виключають будь-яку можливість для виявлення невинності підсудного. Недосконалими – ті, які не виключають можливості виявити невинність підсудного. Недосконалий доказ вини розглядався як підозра, але не міг слугувати підставою для засудження. Кілька недосконалих доказів в сукупності могли становити досконалий доказ. Водночас одного досконалого доказу було достатньо для визнання засудження безсумнівним. У разі, коли досконалих доказів не вистачало, але виявлені докази були очевидні, пропонувалося залишати підсудного під підозрою або віддавати його під надійне поручительство в належній у подальшому поведінці, що, однак, не звільняло його зовсім від підозри [85, с. 517].

Сила доказів визначалася формально. Зізнання підсудного вважалось досконалим доказом. На основі одного зізнання можна було винести вирок, не ініціюючи процес виявлення інших доказів. До досконалих доказів

належало також свідчення двох достовірних свідків, які дають однакові показання. Свідчення однієї особи вважалися недосконалим доказом. Доказова сила при цьому залежала від соціального статусу свідка. Значна увага приділялася доказовій базі повального обшуку. Якщо під час розгляду справи доказів вини підсудного не було виявлено, але при повальному обшуку вони були знайдені, то за рішенням громадськості або поміщика, якому він належить, особа могла висилатися до Сибіру.

Зберігався апеляційний і ревізійний порядок перегляду вироків. Більшість кримінальних справ після їх розгляду в нижній інстанції передавалася на ревізію в палату кримінального суду. У справах про незначні злочини вирок набирав законної сили без перегляду, якщо засуджений не подавав скарги. Це стосувалося лише осіб із привілейованих станів.

Друга інстанція уточнювала матеріали, доповнювала їх довідками та виписками. Це здійснювалося письмово на підставі документів, заочно, без виклику підсудного, свідків та інших осіб. Палата мала право повернути справу до поліції для нового провадження в разі, якщо матеріали слідства потребували доопрацювання. Після завершення справи з неї виготовлявся спеціальний витяг, у якому зазначалася суть справи із застосуванням відповідних до її змісту законів для вирішення по суті. Із витягом ознайомлювали підсудних, які засвідчували це власним підписом. При цьому передбачалася можливість подання зауважень щодо неточностей, неповноти викладу тощо.

Вироки палати кримінального суду затверджувалися губернатором. Якщо він не санкціонував вирок, то справа передавалася на ревізію в Сенат. Губернатор міг ініціювати додаткове розслідування. Незалежно від затвердження губернатором, вирок про позбавлення станових прав у разі посадових злочинів обов'язково підлягали ревізійному розгляду в Сенаті.

Процедурно справи в Сенаті розглядалися в тому ж порядку, що і в нижчих інстанціях. У разі затвердження вирок набирав законної сили. Сенат

мав право замінювати або змінювати призначені судом види покарання. По значній категорії справ рішення Сенату підлягали затвердженню монархом. Це стосувалося справ про дворян, чиновників, коли вони присуджувалися до позбавлення всіх прав стану або до втрати всіх особливих прав і переваг, а також вироків, винесених щодо осіб, які мають відзнаки або нагороди.

Частина ревізованих Сенатом вироків передавалася в Міністерство юстиції, яке направляло їх імператору через Комітет міністрів, що таким чином збільшувало кількість судових інстанцій.

Передбачалися численні винятки із загального порядку судочинства. До них належали справи про державні, релігійні, посадові злочини тощо. Усього налічувалося 15 виняткових порядків судочинства у кримінальних справах. При цьому порядок здійснення слідчих дій, по суті, залишався тим самим. Змінювалися лише посадові особи, які здійснювали правосуддя. Так, розслідування державних злочинів покладалося на спеціально створену комісію, а посадових злочинів – на призначених для цього осіб із несудового відомства або кримінальної палати [85, с. 517].

Низка службовців державного апарату мала своєрідний судовий імунітет. Зокрема, чиновники міністерств, які мали відповідні чини, могли предстати перед судом тільки за згодою загальних зборів департаменту і Ради міністрів. Вирок суду затверджувався відповідним міністром. Справи за злочинами інших службовців міністерств розглядалися Судовою палатою і Сенатом.

Такий стан зумовлювався інститутами кримінального судочинства, застарілими нормами, що містилися в загальноімперському Зводі законів [95, с. 27]. Для забезпечення реального, дієвого правосуддя, заснованого на принципах гуманізму, справедливості й доступності для населення, був необхідний інший механізм, що гарантував би незалежність судової влади, передбачав вільне оцінювання доказів на основі внутрішнього переконання судді, рівність сторін у процесі, змагальність у з'ясуванні істини, участь

присяжних, гласність і публічність процесу, а також рівність сторін і належне забезпечення права на захист тощо. Саме така організація правосуддя відповідала б цивілізованій моделі і слугувала засобом досягнення юридичної істини [96, с. 5]. Проте вона не могла з'явитися за умов кріпосницького ладу та повного безправ'я більшості населення, коли судово-процесуальні інститути слідчого процесу не гарантували прав особи. Водночас у першій половині XIX ст. були зроблені кроки до виокремлення кримінального судочинства в самостійну галузь процесуального права, що впроваджувалася під час судової реформи 1864 р.

Судова реформа у Російській імперії мала увібрати найкращі західні зразки судочинства. Однак новий демократичний суд за своєю природою був таким, що суперечив сутності російської державності [97, с. 156]. Такий задум визначав ідею створення громадянського суспільства з рівноправними громадянами. З цією метою необхідно було запровадити нові принципи організації суду та судочинства. Судова реформа передбачала запровадження загальнодержавної судової системи та створення інституту мирових суддів у районних судах. Водночас було створено адвокатуру та реформовано прокуратуру, яка втратила свої загальні наглядові функції, зосередившись на судовій діяльності. Були створені виборні мирові суди для розгляду незначних справ, а також запроваджено інститут судових слідчих, незалежних від поліції [98, с. 135].

Радикалізм реформи 1864 р., її розрив зі старими, дореформеними судовими порядками найбільш виразно проявився саме в нових принципах судоустрою та судочинства – як кримінального, так і цивільного. Саме в них ми можемо побачити повне неприйняття ініціаторами судової реформи старого суду: недоліки колишнього судочинства, передусім кримінального, були очевидні авторам Судових статутів.

Процес реформування суду знаменувався підготовкою чотирьох законів, затверджених імператором 20 листопада 1864 р.: «Заснування

судових установлень» [99], Статут цивільного судочинства [100], Статут кримінального судочинства [58], Статут про покарання, які накладаються мировими суддями [101], що, на думку деяких вчених, стали вкрай актуальними і потрібними на той час [102, с. 80].

Судова реформа призвела до значних змін у кримінальному судочинстві, зокрема, до переходу від інквізиційної моделі (з акцентом на обшуки та розслідування) до змагальної моделі, в якій сторони перебувають у рівних умовах перед незалежним суддею. Поступово було сформовано базову конструкцію реформування тогочасного правосуддя, що сприяло розвитку основних засад судочинства – засад незалежності суду [103, с. 11].

Ідея свободи суду й судді в кримінальному процесі знайшла втілення в низці принципів, зокрема у відокремленні судової влади від адміністративної. Включення цього принципу в документи, що стосуються реформи системи правосуддя, безсумнівно, означало відмову від традиційної правової системи. Закономірно, що цей принцип був закріплений побічно в ст. 1 Статуту кримінального судочинства. Це означає, що жодна особа не може бути піддана судовому переслідуванню за злочини або проступки, якщо її відповідальність за них не передбачена положеннями Статуту [104, с. 12–13].

Судова практика розглядала цю статтю як вияв дотримання прав підданого: вона категорично зобов'язувала дотримуватись процесуальних форм, передбачених Статутом. Це положення мало два основних значення: гарантія незалежності судової влади та гарантія прав особи у кримінальному судочинстві. Незалежність судової влади як системи сприяла свободі діяльності різних її ланок - від нижчих судів до вищих, включаючи касаційні палати Сенату, що гарантувало свободу процесуальних дій.

Основною гарантією незалежності судової влади була незмінюваність суддів. Цей принцип гарантував, з одного боку, право судді залишатися на посаді та зберігати своє фінансове забезпечення незалежно від волі органу,

який його призначив, а з іншого - можливість звільнення судді лише за рішенням суду та в рамках кримінального провадження. Незалежність також ґрунтувалася на високих юридичних та моральних вимогах до судді [104, с. 14–15].

Гарантія для потерпілого найбільш повно знайшла втілення в нормах Статуту кримінального судочинства [105], що стосувалися провадження у справах про кримінально-приватні злочини (порушені на підставі скарги потерпілого): ініціатива порушення провадження в таких справах залежала від волі потерпілого; приватний обвинувач був вільний у прийнятті рішення щодо порушення переслідування щодо будь-якого з-поміж осіб, які вчинили щодо нього злочин. Водночас приватний обвинувач міг ініціювати припинити провадження, помирившись з обвинуваченим.

Реформою запроваджувався принцип змагальності і забезпечення підсудному права на захист [58, с. 222]. Проте він не був характерним для всього кримінального процесу – від його початку (порушення кримінальної справи) до завершення (перегляд справи). На стадії досудового розслідування втручання адвоката не передбачалося, але прокурор, як процесуальний керівник, мав доступ до всієї інформації та заходів, вжитих слідчим. Тим не менш, змагальний характер провадження частково зберігався шляхом надання обвинуваченому певних прав, починаючи від права відводу для ознайомлення з матеріалами і закінчуючи можливістю заперечувати проти проведення слідчих дій.

Реальність принципу змагальності забезпечував принцип рівноправності сторін. Згідно з новими принципами судочинства, обвинувачений, позивач і відповідач були самостійними сторонами судового процесу, права яких мав гарантувати суд [106, с. 124–125]. Як прокурор або приватний обвинувач, так і підсудний і його захисник мали однакові права під час судового процесу.

Очевидно, що про повну рівність сторін говорити було надто рано, зокрема щодо питання про обрання обвинуваченому запобіжного заходу. Як заарештований він був наділений значно меншими можливостями для боротьби з процесуальним опонентом – державою в особі слідчого і прокурора. Крім того, існування заочних вироків, які ще залишилися в системі судочинства, ніяк не могло бути виправданим з точки зору принципу рівноправності [104, с. 15–16].

Потрібно констатувати, що сторона обвинувачення мала цілком очевидні переваги, насамперед у політичних процесах. До фактичної нерівності часто призводила невідповідність рівня підготовки, знань і досвіду між прокурором та адвокатом (особливо призначеним судом), а також матеріальна неспроможність підсудного найняти захисника, який би міг стати гідним процесуальним опонентом обвинувачення. Утім, і в обвинуваченого були, хоча й незначні, але все ж певні переваги – йому належало останнє слово. У разі рівного розподілу голосів присяжних ухвалювалося рішення на користь підсудного, що фактично означало його виправдання. Ба більше, загальним приписом закону було те, що головуєчий у суді мав забезпечити підсудному всі доступні можливості для власного виправдання [104, с. 15].

Суд (мировий і загальний) був наділений низкою процесуальних прав, які реалізовував під час судового провадження. Зокрема, він мав право вимагати явку осіб, які беруть участь у справі. Відсутність сторін або їхніх представників, а також важливих свідків чи експертів призводила до перенесення судових засідань і затягування процесу. У зв'язку з цим закон надавав суду відповідні повноваження для забезпечення явки всіх необхідних осіб. Типовим засобом виклику були повістки, однак у мировій юстиції доволі часто використовувалися й усні виклики (словесні запрошення), якщо особи, яких викликали, перебували в тому самому населеному пункті, що й мировий суд. Якщо місце перебування обвинуваченого, який не тримався під

вартою, було невідоме або він переховувався від суду, суд мав право дати розпорядження поліції щодо його розшуку. Крім того, суд міг ініціювати примусове доставлення осіб, які без поважних причин ухилялися від явки, або застосовувати інші гарантії забезпечення участі обвинуваченого в процесі, такі як поручительство, застава, віддання під нагляд поліції чи домашній арешт.

Одним із важливих питань при здійсненні правосуддя було питання виклику свідків за клопотанням сторін. У процесі його вирішення виявлялася нерівність сторін і перевага сторони обвинувачення. Прокуратура мала практично необмежене право виклику свідків, тоді як на клопотання обвинуваченого (підсудного) суд самостійно вирішував питання про доцільність їх виклику, спираючись на суб'єктивну оцінку значущості свідчень для справи. Ба більше, обвинувачений мав лише сім днів з моменту отримання копії обвинувального акта для подання заяви про виклик додаткових свідків [104, с. 16].

Закон закріплював три категорії справ, за якими обвинувачення перебувало у приватних руках. Перша – це справи, які підсудні мировим судам і не допускають примирення сторін. У таких справах приватний обвинувач конкурував з поліцією як з обвинувальним органом.

Другу групу становили справи, які були підсудні загальним судам і не допускали примирення. Вони порушувалися за заявою (повідомленням) приватної особи, потерпілої від злочину, але подальша доля справи залежала від представників публічного звинувачення (приватно-публічне звинувачення), які виступали в ролі обвинувачів і в суді.

Третя група – це справи, які підсудні як мировим, так і загальним судам, але вони допускають примирення (буквально переслідування у приватному порядку). У цих справах як ініціатива порушення справи, так і підтримання обвинувачення в суді перебували в руках приватного обвинувача. Особливістю провадження у таких справах було те, що його

відкритість нерідко могла завдати більшої шкоди потерпілому та його репутації. Закон це передбачив, вручивши саме приватному обвинувачу право визначати правову долю такої справи [104, с. 15].

З огляду на те, що мета публічного і приватного обвинувачення була ідентичною – викриття й покарання винного, статус і застосовувані процесуальні засоби приватного обвинувача в цій якості принципово не відрізнялися від прокурорських: скарга приватного обвинувача замінювала обвинувальний акт, а під час судового розгляду справи приватний обвинувач користувався тими самими процесуальними правами щодо подання доказів і відведення, що й прокурор. Слід також зазначити відмінності статусу приватного обвинувача від статусу прокурора: його не можна було відвести від участі в процесі (на відміну від прокурора); у здійсненні права на оскарження йому надавалася більша свобода, ніж посадовому обвинувачу. У таких справах спостерігається певна схожість кримінального процесу із цивільним, зокрема в тому, що порушення справи та її подальший перебіг зумовлювалися волею потерпілого, а неявка приватного обвинувача (або його представника) до суду без поважних причин спричиняла припинення провадження [104, с. 15–16].

Формальний захист підсудного під час остаточного провадження в суді забезпечував захисник. Зазначимо, що право обвинуваченого на захист було одним із найголовніших його прав. Його забезпечував захисник (присяжний повірений), який працював за угодою або призначений судом. Місцеві суди заходів із залучення захисника не проводили, і останній допускався в процес тільки на запрошення обвинувачуваного. Присяжні повірені могли брати на себе обов'язки представників у цивільних справах і забезпечувати захист у кримінальних справах [58, с. 189].

Право на заперечення проти підсудності й на відвід суддів у початковій формі належало прокурору, який подавав попередній висновок із цього питання. Надалі під час процесу сторони мали право заявити про

непідсудність справи цьому суду, а також згодом звертатися з цього питання до вищих судів [104, с. 15]. Право на відвід суддів ґрунтувалося на припущенні, що за певних обставин судді можуть не бути неупередженими, тобто будуть особисто зацікавленими в конкретному вирішенні справи. Закон визначав підстави для відводу суддів: родинні зв'язки судді з учасниками справи; виконання ним обов'язків опікуна, управителя, законного представника чи спадкоємця однієї зі сторін; перебування з нею у судовому спорі; участь у справі як сторона, представник сторони, слідчий або свідок. Із тих самих підстав могли бути відведені прокурор і секретар судового засідання. За наявності законних підстав суддя був зобов'язаний заявити самовідвід.

Подача письмової або усної мотивованої заяви про відвід допускалася не пізніше одного дня до початку процесу, крім тих випадків, коли підстава відводу стала відомою після цього строку. У мирових судах відвід мав бути заявленим при пред'явленні позову, а обвинуваченим – не пізніше першої явки в суд. Станові представники підлягали відводу з боку підсудного з тих самих підстав, що й судді. Присяжні засідателі могли відводитися кожною зі сторін із тих самих підстав, що і судді [107, с. 110].

Право сторін на обізнаність про перебіг провадження змінювалося залежності від стадії процесу (попередня і остаточна). Попри проголошену рівність, право про обізнаність про перебіг провадження переважно належало стороні обвинувачення. Можна констатувати перевагу у правах обвинувачення, яке було не лише ініціатором, а й в певному розумінні рушійною силою попереднього слідства, його куратором (за винятком справ приватного обвинувачення, де саме приватна особа-заявник була уповноважена і мала право отримувати інформацію про перебіг провадження) [104].

Статут кримінального судочинства [58] регламентував проведення попереднього слідства. Воно не могло бути розпочато без законного приводу

і достатніх підстав. Законними підставами для його початку були: 1) заяви і скарги приватних осіб; 2) повідомлення поліції та посадових осіб; 3) явка з повідомленням про злочин; 4) ініціатива прокурора у справі; 5) безпосередня ініціатива судового слідчого згідно зі ст. 297 Статуту. Анонімні повідомлення не були законним приводом до початку попереднього слідства [105].

Статут кримінального судочинства у виняткових випадках визнавав допустимим заочний розгляд кримінальної справи (без участі сторін). Такий принцип проголошувався насамперед через публічний інтерес, який полягав у необхідності покарання винної особи. Це мало місце, наприклад, коли підсудний відмовлявся прийти на судові засідання, або брати участь у судовому слідстві (наприклад, демонстративно мовчав у залі суду), або на процес не являвся представник публічного обвинувачення (прокурор) чи потерпілий. У кримінальних справах для вирішення питання про вину або невинність підсудних залучалися присяжні. Вони відбиралися серед місцевих жителів усіх соціальних класів, які були підданими Російської імперії, віком від 25 до 70 років і проживали принаймні два роки в повіті, де відбувалися вибори присяжних засідателів [108, с. 31].

Судові статuti закріплювали право мирових суддів виносити заочні вироки у справах, у яких засудженому не загрожувало покарання у вигляді тюремного ув'язнення. Копія заочного вироку передавалася засудженому, який мав право протягом двох тижнів подати мировому судді клопотання про новий розгляд справи. Прийняття клопотання і повторний розгляд справи були для мирового судді обов'язковими. Однак, якщо обвинувачений повторно не з'являвся до суду без поважних причин, на нього накладався штраф у розмірі до 25 руб., а попередньо винесений вирок залишався в силі [104, с. 15].

Щодо загальних судів, то вони були призначені для вирішення професійними юристами (іноді за участі присяжних засідателів) справ, які

виходили за межі компетенції мирових судів [58, с. 214]. Судові статути не надали їм право заочного розгляду кримінальних справ. Надалі його можливості розширювалися, що відповідало логіці урядової політики щодо бюрократизації суду. У сукупності прав, якими наділялися сторони, основне значення мали їхні права представляти докази, вимагати від суду дотримання форм і принципів судочинства, а також просити про перегляд вироку.

Розглядаючи кримінальну справу, суд виконував вимоги закону, який передбачав форми і процедуру судочинства, і свій обов'язок перед державою. Однак загальне прагнення до необхідності існування судочинства, заснованого на законі, перетворювало це право сторін одночасно й на їхній обов'язок – вказувати суду на допущені ним порушення форм і принципів судочинства.

Такий обов'язок, однак, мав особливу природу: за його невиконання не було передбачено жодної відповідальності для сторін, проте це не позбавляло їх права використовувати допущені судом порушення для обґрунтування своєї апеляційної або касаційної скарги. Сторони реалізовували це право шляхом прохання про внесення до протоколу судового засідання вказівки на помічені ними порушення судом норм судочинства. Однак судова практика постановила, що до протоколу мають вноситися зауваження лише щодо тих порушень, які є істотними. Кожна зі сторін, маючи формальну рівність і будучи невдоволеною вироком суду, мала право звернутися до вищестоящего суду з вимогою його перегляду.

У сфері цивільного судочинства нормативне регулювання відносин здійснювалося відповідно до трьох джерел: законів (Статут цивільного судочинства та інші закони), судової практики та звичаїв.

Статут цивільного судочинства 1864 р. [100] унікальний передусім тим, що вперше в історії відділив цивільний процес від кримінального. Він містив загальні положення цивільного процесу й складався з п'яти книг. У першій книзі викладався порядок судочинства в мирових судових установах, у

другій – порядок провадження в загальних судах. Ця книга містила п'ять розділів: про провадження в окружних судах, про порядок оскарження, про строки, про судові витрати та про виконання рішень. У третій книзі викладалися винятки із загального порядку цивільного судочинства, зокрема про справи казенних управлінь, про стягнення винагороди за збитки, завдані розпорядженнями посадових осіб, про шлюбні справи тощо. Четверта книга була присвячена охоронному провадженню, а п'ята – місцевому судочинству (зокрема у різних регіонах).

Що стосується інших судів, які розглядали аналогічні справи, то, відповідно до ст. 815 Статуту цивільного судочинства, вони повинні були сприймати позицію Сенату лише як рекомендацію. Утім, на практиці спостерігалася ситуація, коли загальні рекомендації Сенату не піддавалися критиці, а лягали в основу прийняття рішень. Характерно, що суд усвідомлював: справа може дійти до Сенату, і той скасує рішення, якщо воно не відповідатиме сенатському тлумаченню [104].

Під час розгляду цивільних справ закон допускав застосування звичаю як у мирових, так і в загальних судах. Необхідними умовами для цього були відсутність у законі позитивного правила щодо конкретного випадку або наявність дозволу закону керуватися звичаєм [104]. Факт існування звичаю мав бути підтверджений зборами населення сільської місцевості або відповідною посадовою особою. Звичай застосовувався лише у випадках, передбачених законом, коли той прямо дозволяв його використання в мирових чи загальних судах.

Варто зауважити, що в основу судових трансформацій імперії було покладено принцип незалежності судової влади, який мав гарантувати її відокремлення від законодавчої та адміністративної влади, зокрема від особистої волі монарха [58, с. 209]. Відповідно до принципу змагальності встановлення і тривалість процесу залежали від волі сторін, що обмежувалася судом лише в рідкісних і виняткових випадках.

Розпорядження цивільними правами надавалося приватним особам. Саме їм належала ініціатива в цивільному процесі, зміст і форми якого визначалися переважно їхніми діями, а не діями суду. Суд виявляв ініціативу лише у виняткових випадках, коли процес мав публічно-правовий характер [109, с. 75].

З принципу змагальності випливали такі логічні наслідки:

1) не може бути судового розгляду там, де немає позивача;

2) суд не розглядає цивільних справ без прохання зацікавлених осіб.

Уся ініціатива процесу належить саме приватним особам, а не суду. Суд зобов'язаний вирішити будь-який спір, підвідомчий йому та поданий у встановленому порядку; він не може залишити позов без розгляду з тієї підстави, що, на його думку, предмет спору не має певної цінності. Навіть усунення підстави позову після його подання не може бути приводом до залишення позову без розгляду;

3) суд не повинен виявляти та приймати до уваги факти й докази, не заявлені сторонами. Фактичний матеріал для вирішення справи подається сторонами в законних процесуальних формах, а не виявляється судом;

4) суд не має перевищувати вимоги, пред'явлені сторонами. Він не має права присуджувати більше, ніж заявлено. Проте в межах цих вимог суд діє вільно;

5) цивільний спір вирішується на підставі сукупних дій обох сторін. Односторонні пояснення кожної сторони окремо не можуть бути надійною підставою для остаточного рішення, оскільки подають справу у викривленому світлі. У процесуальних діях беруть участь обидві сторони. Водночас така участь є правом, а не обов'язком;

6) для суду обидві сторони рівноправні, тому всі процесуальні дії здійснюються в їхній спільній присутності;

7) позивачем є той, хто подає позов, відповідачем – той, проти кого позов пред'явлено;

8) на всіх стадіях процесу сторони мають право розпоряджатися своєю справою на власний розсуд із незначними обмеженнями. Вони можуть за взаємною згодою вирішити спір присягою, передати його на розгляд третейського суду або завершити справу примиренням;

9) незважаючи на процесуальну свободу сторін, суд діє не за їхньою вказівкою, а згідно із законом, власним сумлінням і наданими відомостями [104].

Водночас Статут цивільного судочинства містив винятки із засад змагальності, зумовлені необхідністю врахування публічного інтересу (забезпечення правового порядку), який переважав над приватним інтересом і мав вирішальне значення. На зміну приватному інтересу приходять так звані офіційні засади, що дає суду право і обов'язок порушувати справи у зазначених законом випадках за власною ініціативою.

Принцип рівності сторін (позивача і відповідача) у процесі проголошував і закріплював їхню рівність у своїх правах та обов'язках перед судом, незалежно від їхнього соціального статусу, станової приналежності, майнового стану та інших соціальних факторів. Вони мали бути заслухані судом, були однаково вільними в розпорядженні своїми правами в суді. Важливо зауважити, що, оскільки ініціатором процесу був позивач, вимога рівноправності полягала в тому, що відповідач мав бути сповіщений про процес, щоб отримати можливість дати показання, підготувати пояснення і відповіді. Обидві сторони могли подавати докази на рівних засадах.

Регламентация цивільного судочинства здійснювалася двома способами. Перший передбачав, що законодавство визначало послідовність окремих процесуальних дій незалежно від волі судді, сторін та особливостей кожної справи (принцип формального порядку). Другий спосіб характеризувався тим, що законодавець надавав судді право самостійно визначати послідовність процесуальних дій, виходячи з особливостей справи

(принцип довільного порядку). Такий порядок відзначався еластичністю й забезпечував більше гарантій правосуддя, ніж перший.

Серед провідних принципів цивільного процесу слід виокремити також принципи усності та писемності. Принцип усності (або безпосередності) набув панівного значення з 1864 р.: суддя виносив рішення на підставі безпосередніх і усних контактів зі сторонами, які беруть участь у процесі, та іншими його учасниками. Принцип безпосередності виявлявся в такому: а) усі докази мали бути досліджені й сприйняті суддями особисто; б) судді повинні були самостійно ознайомлюватися з доказами, не покладаючись на перекази чи описи інших осіб; в) судді мали особисто вивчати письмові свідчення.

Зазначимо, що запровадження принципу усності стало важливою умовою реалізації інших засад цивільного процесу – гласності та змагальності. Саме гласність, на думку вчених, виступала істотною гарантією правосуддя [104].

Статут цивільного судочинства встановлював, що всі дії судів у цивільних справах, особливо всі судові засідання, мають відбуватися публічно; так само публічно мали проводитися допити свідків, дослідження доказів та інші процесуальні дії – під загрозою скасування рішення, якщо це не буде забезпечено [110]. Порушення принципу відкритості судового розгляду або недопущення сторін до усних пояснень було підставою для скасування рішення, крім випадків, коли відступ від цього принципу прямо допускався законом. Винятки допускалися в інтересах сторін або з міркувань суспільної користі.

Статут дозволяв проведення закритих слухань, якщо обидві сторони про це просили, а суд визнавав їхнє прохання обґрунтованим. Утім, якщо одна зі сторін заперечувала, справа розглядалася відкрито [100, с. 172]. Засідання могли бути закриті за ініціативою суду або на вимогу прокурора. У разі закриття слухань кожна сторона мала право звернутися до суду з

проханням допустити до зали засідань своїх родичів або знайомих (не більше трьох осіб з кожного боку). Наради суддів під час ухвалення рішення, що відбувалися в окремому приміщенні, були закритими не лише для публіки, а й для прокурора, секретаря та пристава [104].

До принципу публічності належало також право на публікацію судових рішень та інформації про сам суд: кількість справ, час і черговість їх розгляду, а також про все, що відбувалося в суді (за винятком розпорядчих засідань, загальних зборів департаментів і засідань у дисциплінарних справах). Ці положення реалізовувалися відповідно до вимог Цензурного статуту, однак із певними обмеженнями. Законодавець дозволяв публікувати інформацію про розгляд і обговорення судових рішень лише в юридичних журналах або в тих періодичних виданнях, де був спеціальний розділ для юридичної хроніки. З метою захисту авторитету суду від можливих образ, які могли підірвати довіру до нього, зазначеним виданням рекомендувалося дотримуватися поваги до суду у своїх звітах.

Суб'єктами процесуальних правовідносин виступали суд і приватні особи, які брали участь у процесі (сторони). У цивільному процесі могли брати участь: позивач і відповідач; треті особи (пов'язані зі сторонами або з власними самотійними вимогами); а також представники всіх зазначених осіб [104].

У позовному провадженні сторонами були позивач (особа, яка вважала себе потерпілою) і відповідач (особа, проти якої має бути ухвалено те чи інше рішення). Водночас відповідач, пред'явивши до позивача зустрічні вимоги, набував статусу зустрічного позивача.

Процесуальний статус кожної зі сторін цивільно-правового спору визначався їхньою процесуальною право- та дієздатністю. На підставі Статуту цивільного судочинства під процесуальною правоздатністю розуміли здатність особи набувати особисто або через представника в судовому процесі процесуальні права й брати на себе процесуальні обов'язки

(тобто здатність бути стороною в процесі, виступати з позовом і відповідати за позовом у встановленому законом порядку). Важливо зазначити, що не мало значення, чиїми саме діями (власними чи сторонніми) ці права й обов'язки реалізовувалися. Тобто процесуальна правоздатність збігалася з цивільною правоздатністю в частині права бути стороною в процесі.

Надзвичайно важливим принципом у процесі правосуддя була рівноправність сторін, тобто сторони користувалися рівними правами та рівними обов'язками в цивільному процесі. У дореформений період кріпаки через свій соціально-правовий статус не могли стати стороною в цивільному процесі в державному суді. Для них вищим судом був суд господаря, поміщика. Наділення їх повною правоздатністю під час селянської реформи надавало їм юридичну можливість звертатися до суду з позовом або ставати відповідачами. Із 1861 р. селянські права визнавалися окремими від прав їхнього колишнього поміщика, тож відтоді кожен – і селянин, і поміщик – виступав у суді як позивач або відповідач особисто [111, с. 70].

У той самий час передбачене кримінальним законом покарання у вигляді позбавлення всіх прав стану означало, що особа втрачала право виступати з позовом і захищати в суді ті права, яких її було позбавлено. Після відбуття каторжних робіт засуджені мали право набувати майно, вступати в зобов'язання, тобто набували право подавати позови та відповідати за ними в суді. Певне обмеження процесуальної правоздатності вбачалося в забороні неповнолітнім дітям подавати позови до своїх батьків через особисті образи. Очевидно, що це положення цілком відповідало усталеним правовим і сімейним традиціям.

Відповідно до Статуту цивільного судочинства процесуальною дієздатністю не користувалися такі категорії осіб: 1) підопічні особи; 2) марнотрати; 3) неспроможні боржники; 4) особи-фікції [104].

Потрібно зауважити, що еволюція системи правосуддя була істотно знівельована проголошеними державною владою контрреформами, початок

яких спостерігався вже з 70-х рр. XIX ст. [112, с. 17]. У цей період був ухвалений комплекс законодавчих актів, спрямованих на посилення ролі самодержавного управління. Ці акти мали на меті змінити норми Судових статутів щодо принципів правосуддя й порушити встановлений ними порядок розгляду справ, що яскраво ілюструвало наміри адміністрації посилити свій вплив на суди та керувати ними.

Суттєві зміни до кримінального та адміністративного законодавства були внесені на початку XX ст. Так, у 1903 р. імператор затвердив проєкт нового Кримінального уложення, що відрізнявся від попередніх нормативно-правових актів тим, що в ньому було синтезовано норми «Укладення про покарання карні і виправні» та «Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями», адаптовані до нової соціально-політичної ситуації в країні. Крім того, у цей період значно поширилася юрисдикція військових судів на широке коло цивільних осіб [113, с. 206–207].

Потрібно зазначити, що революція 1905–1907 рр. сприяла зростанню кількості політичних і державних злочинів, а також різних видів масових виступів. Це, своєю чергою, призвело до посилення репресій з боку держави. У червні 1905 р. були ухвалені розпорядження Державної ради, які внесли зміни до закону від 7 червня 1904 р. щодо порядку розгляду справ про злочини проти державної влади. У березні 1906 р. було запроваджено заходи з метою скорочення строків розгляду найважливіших кримінальних справ, які передбачали посилення санкцій проти осіб, що чинили опір представникам державної влади та управління. У квітні 1906 р. було опубліковано Закон «Про перетворення Верховного суду», відповідно до якого посадові злочини вилучалися з адміністративного провадження і передавалися на розгляд окружних судів, судових палат, департаментів Сенату та Верховного кримінального суду [114, с. 149]. Верховний кримінальний суд Російської імперії складався з членів Державної ради,

призначених імператором, а також сенаторів Кримінального департаменту і Першого департаменту Сенату.

З серпня 1906 р. почали створюватися військово-польові суди, що запроваджувалися в районах, де оголошувався воєнний стан [58, с. 244]. Право утворювати такі суди мали генерал-губернатори й головнокомандувачі. Судовий процес у цих судових органах був закритим, із прискореним строком розгляду справ, який не мав перевищувати двох діб. Вирок був остаточним і виконувався протягом доби. Характерно, що підсудність військово-польових судів поширювалася також на цивільних осіб. Хоча ці надзвичайні судові органи діяли менше року, вони викликали широку хвилю протестів у суспільстві.

На українських землях ідея формування власної системи правосуддя особливо активно розвивалася в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. [115; 116]. Важливі засади функціонування судової системи проголосила Українська Центральна Рада в III Універсалі 7 (20) листопада 1917 р.: українська судова система має ґрунтуватися на принципах справедливості та відповідати цінностям і правосвідомості населення [117].

У відповідний історичний момент було проголошено реформу судоустрою, яка здійснювалася в кілька етапів. Спочатку реформуванню підлягала касаційна інстанція, пізніше було запроваджено апеляційні суди, а вже потім реформували місцеві суди. Першим етапом стало ухвалення Закону «Про створення Генерального суду» від 2 (15) грудня 1917 р. Цей суд функціонував на всій території України й здійснював контроль за діяльністю суддів Української Народної Республіки (далі – УНР) у межах, визначених законом. Члени Генерального суду йменувалися генеральними суддями, а його керівництво здійснював старший за віком генеральний суддя [118, с. 309]. Відповідно до своїх повноважень суд мав розробити регламент своєї роботи, який мав бути затверджений Центральною Радою, а поки що він керувався законодавством, чинним для Сенату Уряду. Генеральний суд було

організовано у формі трьох департаментів: цивільного, кримінального й адміністративного. Тимчасово він виконував також функції Головного військового суду. При Генеральному суді було утворено Прокуратуру [119, с. 54]. Подальшу реформу продовжили закони про створення Апеляційного суду, про формування штабу Апеляційного суду Києва, про умови апеляції, а також щодо процедури формування складу суддів тощо.

Згідно з проєктом Конституції Української Народної Республіки від 6 грудня 1917 року, Верховний Суд був наділявся повноваженнями вищого конституційного контролю, який полягав у перевірці відповідності законів, ухвалених Національними Зборами, Конституції та іншим обов'язковим нормам. Механізм передбачав, що рішення Суду про невідповідність законів Конституції призводило до їх перегляду новим парламентом, і що закони могли набути чинності лише після їх повторного схвалення [58, с. 326]. Якщо рішення виконавчої влади визнається незаконним або неконституційним, воно припиняє свою дію одразу після оприлюднення відповідної інформації судом. Проте до остаточного тексту Конституції УНР ці повноваження Генерального суду не увійшли.

У січні 1918 р. Міністерство юстиції обговорювало реформу судів першої інстанції, зокрема значну увагу було приділено питанню обрання мирових суддів. Закони Тимчасового уряду 1917 року, зокрема декрет про тимчасову організацію місцевих судів від 4 травня 1917 року та новий склад мирових суддів від 21 вересня 1917 року, передбачали ліквідацію одноособових судів і запровадження колегіальних судів у складі головуючого судді та двох членів, які обиралися населенням кожного повіту шляхом загального, рівного і таємного голосування. На такій же виборчій основі формувався апеляційний орган - з'їзд мирових суддів [58, с. 326].

Водночас, реалізація цих законів в окремих регіонах України була ускладнена військовими подіями та нестачею матеріальних ресурсів. Зокрема, не було народних (земських) зборів із мировими суддями, а тому

справи, що підпадали під юрисдикцію мирових суддів, залишалися невіршеними. Одночасно було припинено проведення сесій районних судів із залученням присяжних засідателів, що фактично призупинило діяльність судових органів у кримінальних справах.

У цей період продовжували діяти мирові суди, які розглядали обмежене коло цивільних, кримінальних та адміністративних справ. Юрисдикція цих судів поширювалася на справи, пов'язані з незначними правопорушеннями. Зокрема, суди розглядали кримінальні справи, максимальне покарання за які не перевищувало півтора року позбавлення волі, а також цивільні позови, що не перевищували 1 000 карбованців.

Водночас існували сільські, волостні та повітові суди, діяльність яких була офіційно припинена лише 3 березня 1918 р. відповідно до циркуляра Міністерства юстиції.

Закон від 29 квітня 1918 року, який регулював тимчасовий устрій Української держави, надав суду статус Верховного суду і визначив його функцію як верховного захисника і охоронця закону [120]. Таким чином, на Генеральний суд покладалася функція конституційного нагляду, для здійснення якої йому було надано право публікувати законодавство у відповідному офіційному виданні.

Гетьман призначав усіх суддів загальної юрисдикції, що певною мірою нівелювало раніше задекларовані принципи, оскільки судді при Гетьмані навряд чи визнавали б неконституційними закони, прийняті Гетьманом. Гетьман також зберіг за собою право призначати Голову Верховного Суду та всіх суддів загальної юрисдикції, відновивши таким чином статус Голови Генерального суду [58, с. 330].

Закон «Про титул, іменем якого твориться суд» від 13 травня 1918 р. зазначав: суди на території України здійснюють правосуддя іменем «Закону Української Держави», що призвело до зміни форми оголошення судових рішень [58, с. 330].

З метою вдосконалення судової системи того часу було створено спеціальну комісію для перегляду законів, що стосувалися загальних судів та апеляційних судів. 8 липня 1918 року гетьман затвердив закони про створення Державного сенату, судових палат та апеляційних судів. Державний Сенат знову отримав функції суду, а апеляційні суди Києва, Харкова та Одеси були перетворені на відповідні палати. Реформа також призвела до перегляду порядку визначення меж підсудності: суди Полтави та Лубнів були приєднані до Харківської палати, а суди Кам'янця-Подільського та Вінниці - до Одеської палати. [119, с. 56].

Під час правління Директорії, у січні 1919 р., було ухвалено низку законів про відновлення діяльності Генерального суду та апеляційних судів, затверджених Центральною Радою, а також про скасування Державного сенату [121]. 24 січня 1919 р. було змінено назви: «судові палати» – на «апеляційні суди», а «Державний сенат» – на «Найвищий суд». Серед інших важливих змін - кадрові зміни, зокрема повне оновлення складу Київського апеляційного суду.

Судова влада першої інстанції, яка фактично не була реформована Українською Центральною Радою та гетьманом, за Директорією залишилася незмінною. Принаймні формально окружні суди продовжували працювати, залишався інститут присяжних. Водночас потребувала вдосконалення система затверджених річних списків присяжних, що призводила до частих перебоїв у слуханнях окружних судів.

Законом від 9 січня 1919 року було затверджено тимчасовий порядок обрання присяжних засідателів, згідно з яким їхнє призначення мало відбуватися до прийняття окремого закону, який би остаточно врегулював це питання. Згодом, 31 жовтня 1920 р., було прийнято детальну постанову «Про призначення і вибори мирових суддів, про утворення тимчасових відділів окружного суду на повітах, про порядок обрання присяжних засідателів та про деякі зміни щодо проведення і дальшого руху досудових слідств».

Постанова, про яку йде мова, підкреслює, що мирові судді та засідателі не можуть притягатися до відповідальності за спекуляцію або образу національної честі та гідності громадян УНР, а також не можуть бути звільнені з посади без рішення суду [58, с. 334].

Через неможливість гарантувати ефективне місцеве самоврядування, Директорія передбачила тимчасове повернення до гетьманської моделі - призначення мирових суддів міністром юстиції, що передбачалося у законі від 19 лютого 1919 року «Про вибори та призначення мирових суддів» [119, с. 60]. За скасуванням інституту мирових суддів, передбаченого законом від 4 травня 1917 року, 31 жовтня 1920 року послідувало поширення юрисдикції мирових суддів на кримінальні та цивільні справи.

Воєнний стан зумовив зміщення акцентів зі звичайного правосуддя на військове. За часів Директорії в цій галузі було напрацьовано суттєву законодавчу базу. Щоб врегулювати судочинство у воєнний час, 26 січня 1919 року Директорія ухвалила Закон «Про надзвичайні військові суди». Як зазначає В. Рум'янцев, ці суди були особливими: вони функціонували на воєнних фронтах і в районах, де було запроваджено воєнний стан. З урахуванням того, що згідно із законом Директорії від 24 січня 1919 р. воєнний стан оголошувався на всій території УНР, стає очевидним, що класична юстиція відійшла на другий план або взагалі не діяла [119, с. 60]. Водночас Закон закріплював деякі демократичні принципи кримінального процесу, включаючи верховенство права, право підозрюваного, обвинуваченого та підсудного на захист, а також участь народу в здійсненні правосуддя.

На західноукраїнських землях система правосуддя, починаючи з часу приєднання до Австрії, функціонувала з урахуванням специфіки судової системи Габсбурзької монархії. Після анексії України в 1772 році, австрійська влада об'єднала завойовані українські території з окремими польськими регіонами і створила нову адміністративну структуру в межах

Габсбурзької монархії – Королівство Галичини та Володимирії, до якого входили Велике князівство Краківське, князівства Освенцим і Затор [122, с. 42]. Територіального розмежування між Галичиною та Володимирією не існувало. Королівство було поділено на 12 округів (дистриктів) із центром у Львові. 12 жовтня 1777 р. до Габсбурзької монархії було приєднано Буковину, що вважається завершенням процесу інтеграції цього регіону до складу Австрії [123, с. 190–191].

Судова система того часу була тісно пов'язана з реформами Марії-Терезії (1740-1780) та Йосифа II (1780-1790), які розпочалися у другій половині XVIII століття. У цей період було визначено новий вектор розвитку судової системи держави, спрямований на модернізацію існуючої системи. 20 жовтня 1772 року уряд видав указ, що регулював судовий процес, який зобов'язував усіх суддів приступити до виконання своїх офіційних обов'язків. У рамках цього процесу 1 грудня того ж року було підготовлено новий указ, згідно з яким районні та міські суди повинні були розпочати свою діяльність і бути повністю сформованими до 15 грудня. Слід зазначити, що всі судові чиновники, включаючи суддів, асесорів, старійшин, колишніх заступників, секретарів, регентів, бургграфів тощо, повинні були скласти присягу на вірність імператорській владі. Однією з постулатів судової процедури було неупереджене розгляд справ у судах [58, с. 266].

Судова система була організована за становою ознакою: дворянство, духовенство та міщанство мали окремі суди. Для дворянства судами першої інстанції були земські та гродські суди, а 1 січня 1784 року був офіційно створений спеціальний земський суд як суд першої інстанції для цього стану [58, с. 266]. На практиці за ним закріпилася назва шляхетський суд [124, с. 99]. Цей суд складався з чиновників, призначати яких мав право виключно імператор [58, с. 267]. Зауважимо, що у 1784-1787 роках у Галичині та на Буковині існував лише один шляхетський суд, розташований у Львові. Його магістрат складався з голови, віце-голови та від 6 до 15 радників або суддів.

Суд містив чимало судових виконавців, адвокатів, секретарів, протоколістів, реєстраторів, канцеляристів та інших чиновників. Він мав статут станового шляхетського суду першої інстанції, де на початковому етапі розглядалися цивільні та кримінальні справи шляхти [58, с. 267]. Проте вже з 1787 р., з моменту заснування окремих всестанових кримінальних судів, компетенцію шляхетських судів було обмежено розглядом виключно цивільних справ шляхти. Львівський апеляційний суд діяв як суд другої інстанції у шляхетських і кримінальних справах по всій Галичині та Буковині. Відповідно, третьою інстанцією для загальнодержавних австрійських судів була Верховна палата юстиції в місті Відень, у структурі якої функціонували німецький, чеський і періодично галицький сенати. У 1814 р. внаслідок трансформацій було засновано об'єднаний чесько-галицький сенат.

Проте з політичних причин та обмежень матеріальних ресурсів у першій половині XIX ст. офіційний Відень змушений був припинити започатковані судові реформи. Кінець XIX - початок XX століття ознаменувався новим етапом у розвитку законодавства, зокрема у сфері правосуддя, що було викликано революціями 1848-1849 років, які спонукали правлячу династію Габсбургів до політико-правових перетворень. Водночас, перебудова державно-правового апарату імперії відбувалася на тлі складних зовнішньополітичних викликів і різного прагнення до реформ у різних частинах Австрійської монархії, а з 1867 року - Австро-Угорської монархії [125, с. 15].

Революційні події чинили політичний тиск на імператора Фердинанда I (1835-1848), який оголосив про проведення далекосяжних демократичних реформ, що були закріплені в Конституції від 25 квітня 1848 року. Виконавча влада була зосереджена в Імперському міністерстві на чолі з імперським міністром, представницька влада здійснювалася крайовими сеймами, виконавча влада була покладена на губернаторів провінцій, а судова влада - на Імперський суд як вищий судовий орган [125, с. 15].

Як радикальні групи, так і консервативне дворянство критикували Конституцію, яка була відхилена і скасована 16 травня 1848 року. Імператор призначив вибори до однопалатного парламенту, але на початку червня 1848 року був прийнятий новий виборчий закон, який скликав парламент, що також складався з верхньої і нижньої палати. Імператор проголосив скасування кріпацтва, повинностей селян і запровадив низку інших реформ. У грудні 1848 року Фердинанд I зрікся престолу, а його наступник Франц Йосиф I (1848-1916) 4 березня 1849 року видав нову Конституцію держави [125, с. 15]. Судовій владі присвячувався окремий 12-й розділ Конституції. Встановлено, що судову владу повинні здійснювати виключно державні суди, а феодальні суди (патримоніальні) мають бути ліквідовані. Він також встановив принципи незмінюваності суддів, гласності та усності судового розгляду, права на апеляційне оскарження в кримінальному процесі, а також запровадив інститут присяжних для розгляду основних кримінальних справ, визначених законом [58, с. 257].

Згідно з Конституцією 1849 р. усі повноваження у повному обсязі концентрувалися у нього. Вся повнота влади зосереджувалася у його руках і він реалізував її через міністрів та їхніх підлеглих. Одночасно відбувалася часткова децентралізація імперії, що надавала кожному з країв імперії право на власну конституцію і представницькі органи [126, с. 83]. Краєва конституція для Галичини 29 вересня 1850 р. була надана окремим імператорським патентом. І. Бойко зазначив, що Галичина, яка була одним з найбільших коронних країв, слугувала важливим майданчиком для експериментів австрійського парламенту з новими законодавчими актами. Лише після того, як ці закони були успішно випробувані, вони були поширені на інші території Австрійської монархії [122, с. 47]. Відповідно до Конституції, Галичина була поділена на три дистрикти: Львівський, Станіславський і Краківський. Кожен округ мав власну сеймову курію з певною кількістю депутатів на чолі з президентом, який підпорядковувався

воєводі: Львівський - 50 депутатів, Станіславівський - 42, Краківський - 58. Крайовий комітет, що складався з 15 членів, був загальним виконавчим органом для трьох курій [125, с. 15].

Судова система також зазнала значних змін, пов'язаних з прийняттям Конституції. Вона передбачала, що судовий розгляд має бути усним і публічним (відкритим для громадськості), і що він має відбуватися лише в державних судах. Судді можуть бути звільнені з посади лише за рішенням суду. Переведення на іншу посаду або вихід на пенсію був можливий лише за згодою судді. У той же час, суддя міг бути звільнений з посади, якщо він не міг виконувати обов'язки за посадою або якщо були внесені зміни до судової системи [126, с. 84]. Запровадження суду присяжних у серйозних кримінальних справах стало важливим кроком на шляху до демократизації системи правосуддя [125, с. 15]. В Австрійській імперії суд присяжних діяв лише протягом короткого періоду, здебільшого на формальній основі, і був скасований міністерським указом від 11 січня 1852 року.

Конституція 1849 року передбачала створення Верховного суду, до юрисдикції якого належав розгляд спорів між державою та різними землями корони. Крім того, Верховний суд держави, як орган розслідування і вищої юрисдикції, розглядав справи, пов'язані з імпічментом міністрів, політичні справи, що стосувалися вбивства монарха і державної зради [126, с. 84]. Проте процес створення Верховного суду, вимоги до цих осіб і процедура призначення суддів, їх кількість - не були закріплені в Конституції, а регулювалися окремим законом [125, с. 15].

Під час австро-італійської війни та відцентрових рухів в Угорщині, в Австрії було запроваджено нове судочинство. Це стосувалося порядку та форми судочинства, які встановлювалися законом при здійсненні правосуддя. Зокрема, 14 червня 1849 року було оприлюднено Імперський патент про принципи судочинства, який встановлював рівну юрисдикцію для всіх громадян імперії, а також публічне та усне судочинство. Ці зміни мали

безпосередній вплив на судову систему Галичини, оскільки встановлювали правові стандарти організації судів, їхніх завдань, повноважень та процедур [125, с. 15].

Організація судової влади була покладена на адміністративні органи, зокрема Міністерство юстиції Австрії. Усі аспекти технічного та матеріального забезпечення судів, зокрема приміщення, кадрове забезпечення й офісне приладдя, повністю перебували у віданні місцевих адміністрацій. Імператорський патент від 14 червня 1849 р. встановлював основи нового судового устрою, який передбачав існування повітових, крайових, найвищих крайових судів і Вищого суду у Відні. Система судоустрою включала юридично закріплені судові інстанції – нижчі та вищі суди, що давало змогу оскаржувати рішення нижчих інстанцій у вищих. Суди цивільної спрямованості мали три апеляційні інстанції. Кримінальні ж суди – відповідно дві. У першій інстанції рішення приймав суддя одноособово, а у вищих судах - група суддів (сенат) [125, с. 15].

У країні була створена трирівнева судова система. У першій інстанції правосуддя здійснювали одноосібні суди першої інстанції та колегіальні суди першої інстанції як у цивільних, так і в кримінальних справах. Останні були створені в кожному окрузі і називалися «колегіальними судами», оскільки більш важливі кримінальні справи, які не належали до компетенції звичайних колегіальних судів, розглядалися щонайменше трьома суддями. Третя група нижчих судів складалася з обласних судів, юрисдикція яких поширювалася на кілька округів. Дев'ять таких обласних судів було створено в Галичині та Буковині [124, с. 102]. У другій інстанції були створені колегіальні апеляційні суди, один з яких знаходився у Львові і мав юрисдикцію над усією Східною Галичиною та Буковиною; у третій інстанції були Верховний суд та Касаційний суд у Відні. У Галичині було створено два апеляційні округи з центрами у Львові та Кракові, де були створені апеляційні суди [125, с. 15].

Незважаючи на принцип розмежування виконавчої і судової влади, викладений у Конституції 1849 р., функції повітових судів доручались повітовим адміністраціям, що пояснюється обмеженістю фінансових ресурсів для розвитку мережі судів першої інстанції. Це відбулося через поєднання судів з місцевими адміністративними органами – повітовими управліннями, де зазвичай працював спеціальний чиновник, який розглядав цивільні справи, не віднесені до компетенції спеціалізованих судових органів першої інстанції. До його повноважень також входили кримінальні проступки, визначені Кримінальним кодексом Австрії 1852 р. як такі, що передбачали грошові штрафи, арешт до шести місяців і фізичні покарання. Це було зроблено замість колишнього розподілу на злочини та тяжкі проступки поліцейського характеру, за які передбачалися тюремне ув'язнення або смертна кара [125, с. 15].

У 1852-1853 роках у регіонах, де існували регіональні суди, були створені так звані «суди представників окружних міст». Їх завданням було розгляд менш важливих цивільних справ. Слід зазначити, що реформа судової системи відбувалася паралельно з адміністративними реформами, і судові округи, як правило, відповідали межам політичних та адміністративних одиниць. Зокрема, колишні провінції були перетворені на губернії, хоча їхні повноваження майже не відрізнялися від прав і обов'язків попередньої адміністрації. З метою забезпечення ефективного управління Галичина в 1850 році була поділена на три адміністративні регіони: західний (Краків), центральний (Львів) і південно-східний (Станіслав). Декрети, прийняті міністрами внутрішніх справ і фінансів 19 січня 1853 року, встановили принципи функціонування судів першої та другої інстанції. В результаті цих змін регіональні суди, які називалися «районними судами», стали колегіальними судами першої інстанції. Термін «регіональний» залишився в ужитку в судах Львова та Кракова. У 1855 році була

запроваджена нова судова система, також заснована на трирівневій судовій системі [58, с. 273].

Основними положеннями, що регулювали функціонування та компетенцію регіональних судів Галіції як невід'ємної частини Австрії та Австро-Угорщини, були: закон (нормативно-правовий акт) від 26 листопада 1852 року, закон від 20 грудня 1867 року «Про судову владу», закон від 21 травня 1868 року «Про дисциплінарну відповідальність судових органів», закон від 1 серпня 1895 року «Про відправлення правосуддя та компетенцію цивільних судів» (норма щодо компетенції судів), закон від 27 листопада 1896 року «Про організацію судів», указ міністра юстиції Австрії від 5 травня 1897 року, імператорський указ від 1 червня 1914 року про зміни в цивільному судочинстві та численні міністерські інструкції. [127, с. 83].

Створення колегіальних судових органів у Галичі - крайових судів - було засновано законом від 14 вересня 1852 р. У 1914 р. у Східному Галичині та на Буковині діяло 19 крайових судів і 12 окружних судів, тоді як у Західному Галичині було 7 крайових судів. З 1853 року всі крайові суди, за винятком Львівського та Краківського, набули статусу окружних, хоча їхні функції залишилися в основному незмінними. Крайові суди діяли як суди першої інстанції для відповідних округів і водночас виконували функції апеляційних судів для повітових судів у межах своєї юрисдикції. До їхньої компетенції належали цивільні та кримінальні справи, що не входили до підсудності інших судових органів.

Крайові суди Галичини розглядали в першій інстанції такі справи

1) цивільні справи - подружні спори, опіку, оголошення смерті, повернення боргів, реституція, усиновлення та опис майна [127, с. 83];

2) кримінальні справи - злочини проти законів держави, антиурядова діяльність, організація незаконних об'єднань, вбивства, пограбування, підпали,клеп на монарха або його родину. З 1873 року ці справи розглядаються судом присяжних, який приймає рішення про винуватість, а

судді призначають покарання. З 1852 по 1873 рік, коли суд присяжних був знову запроваджений, судді вирішували питання про винуватість чи невинуватість обвинуваченого [127, с. 83].

Крайовий суд був уповноважений накладати арешт на кілька видань, які судді вважали незаконними та антидержавними. Клопотання про вилучення готували прокурори.

Після відновлення судів присяжних у 1869 році [128, с. 13] вони отримали юрисдикцію розглядати справи, пов'язані з порушенням урядових постанов про свободу преси. Як апеляційні суди губернські суди розглядали і вирішували цивільні та кримінальні справи, підсудні окружним судам. Юрисдикція останніх регулювалася Законом від 11 червня 1868 року та відповідним Указом Міністерства юстиції від 11 серпня 1868 року. Окружні суди мали юрисдикцію переглядати рішення першої інстанції в апеляційному порядку. Перегляд також поширювався на висновки, зроблені з рішення, за винятком тих, які не були оскаржені в апеляційному порядку. Рішення окружного суду могли бути оскаржені до вищого окружного суду відповідного округу - Львівського або Краківського. [129, с. 10].

У 1850-х роках Габсбурзька монархія створила правову систему, яка гарантувала (а в деяких випадках обмежувала) індивідуальні права і свободи громадян. Наступний етап модернізації монархії припав на 1867 рік, коли внаслідок зовнішньополітичних невдач, зокрема поразки у війні з Пруссією, держава була перетворена на конституційну дуалістичну монархію - Австро-Угорську [129, с. 10]. Серед українських земель австрійська влада поширювалася на Галичину та Буковину, а угорська – на Закарпаття [128, с. 13].

Конституція Австро-Угорщини 1867 р. остаточно відокремила судочинство від адміністрації, гарантувавши незалежність судів [58, с. 258]. Нова Конституція розширила законодавчі та інші повноваження парламенту, хоча й надала імператору право видавати надзвичайні закони. Згідно з

Конституцією затримання громадянина було можливим лише за рішенням суду і не довше як на 24 години, з одночасним повідомленням про причини затримання. Автори Конституції передбачили, що захист цивільних прав мав забезпечуватися не лише законом, а й через спеціальний орган судового контролю – Верховний суд і Касаційний суд у Відні.

21 грудня 1867 р. імператором був підписаний Закон про суддівську владу [58, с. 258], який спирався на кілька важливих юридичних засад, властивих правовій державі нового часу: відокремлення суду від адміністрації на всіх рівнях; незалежність судової влади; відповідальність держави за безперешкодне здійснення судочинства та належне матеріальне забезпечення суддів; усність і гласність під час розгляду цивільних і кримінальних справ; запровадження суду присяжних; організація адміністративного судочинства. Проте в цьому випадку вплив монархічних традицій залишався все ще доволі відчутним. Так, стаття 1 Закону засвідчувала, що будь-яке судочинство в державі здійснюється від імені Імператора (усі вироки суду починалися словами: «Іменем Його Цісарської Величності...») [130, с. 30].

Відповідно до Закону про суд, суддя призначався від імені монарха, вважався неупередженим і незалежним (його можна було звільнити лише за рішенням суду) і діяв відповідно до закону, що було відходом від родового права. Крім того, суддя мав повноваження визначати законність урядових рішень. Слід зазначити, що судьями могли стати і австрійські громадяни чоловічої статі, які мали юридичну освіту. Вони повинні були скласти спеціальні усні та письмові іспити після трирічного стажування. Ці іспити проводилися щорічно в кожному вищому крайовому суді спеціальною комісією, призначеною міністром юстиції [124, с. 104].

Отже, судді в монархії Габсбургів поєднували у собі суддівські функції та адміністративні і виступали державними чиновниками. Відсторонити суддю від посади стало можливим у результаті: переведення до іншого суду

(наприклад, з крайового до вищого крайового суду), рішення вищого керівництва – Міністерства юстиції, смерті судді, зміни організації судочинства [125, с. 18].

У другій половині XIX ст. незалежність судді ґрунтувалася на принципах поділу влади і на тому, що виконавча чи законодавча влада не може втручатися в діяльність судової влади; на незалежності судді від інших суддів і судової влади [130, с. 31]. Вищі суди або установи, перед якими суддя був організаційно підзвітний, не мали права впливати на його рішення. Якщо суд вищої інстанції скасовує рішення судді, це не означає, що він може впливати на його переконання чи погляди. Ситуація просто показала, що існувало два різних погляди і два різних рішення, з яких рішення суду вищої інстанції було більш юридично обов'язковим. [125, с. 18].

1 листопада 1918 р. у Львові проголошувалось заснування Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР). Починаючи з листопада 1918 р., ЗУНР ухвалила кілька законодавчих актів, зокрема закони «Про тимчасову організацію судів і влади судейської» (21 листопада 1918 р.) та «Про державну прокуратуру» (18 грудня 1918 р.). Судова система ЗУНР базувалася на Законі «Про тимчасову організацію судів і влади судейської» від 21 листопада 1918 р. Крім розробки законопроектів, Державний секретаріат судівництва видавав відомчі нормативно-правові акти для забезпечення виконання цих законів [131, с. 272].

У третій статті Закону «Про тимчасову організацію судів і влади судейської» зазначено, що судові установи, розташовані на території колишнього Державного вищого суду, були інтегровані в судову систему ЗУНР, а австрійські суди та окружні суди Галичини були перетворені на окружні та повітові суди нової республіки [119, с. 54-55].

Призначення судових чиновників та інші організаційні питання, що стосуються судової системи, були відповідальністю Державного секретаріату судівництва. Судді призначалися Державним секретаріатом на підставі

рекомендацій Державного секретаря з питань юстиції. Колишнім суддям та іншим працівникам судової системи було дозволено тимчасово залишатися на своїх посадах до завершення реорганізації за умови, що вони визнають легітимність ЗУНР та її законів. У випадку відмови працівник або суддя підлягали звільненню. Таким чином, влада ЗУНР залишила на посаді всіх колишніх суддів та судових службовців, які зобов'язались служити українському народові та державі [119, с. 54-55].

Реформування судової системи проходило під керівництвом Державного секретаріату юстиції на чолі з О. Бурачинським. Так, у лютому 1919 р. було видано розпорядження про створення 12 судових округів та 130 судових округів на території ЗУНР [119, с. 55].

11 лютого того ж року Українська національна рада ухвалила два ключові закони, які регулювали діяльність судів республіки в цивільному та кримінальному правосудді. Один із них, Закон «Про розмежування компетенції повітових та окружних судів у цивільних справах», передбачав відповідне розмежування функцій та збільшення судових зборів.

Закон «Про трибунали першої інстанції у кримінальних справах», установлював утворення трибуналів першої інстанції – по одному в кожному повіті – для розгляду дрібних кримінальних справ. Номінацію суддів цих трибуналів здійснювало Державне секретарство судівництва, а підтвердження на посадах здійснювала Українська національна рада або її Виділ. Кандидати на посади суддів мали мати кваліфікацію юристів з титулами «радник суду» або «радник Вищого суду» [58, с. 338].

Трибунали першої інстанції працювали з одним або трьома суддями в складі. Справи, в яких максимальне покарання передбачало позбавлення волі на строк до одного року або штраф, розглядалися в індивідуальному порядку. У всіх інших випадках трибунал діяв за участі трьох професійних суддів. У зв'язку з воєнним станом діяльність суду присяжних тимчасово зупинялася на період одного року.

15 лютого 1919 р. Українська національна рада ухвалила Закон «Про тимчасове судочинство в цивільних і кримінальних справах у другій і третій інстанції в часи надзвичайних обставин, викликаних війною». Цей закон встановлював судову ієрархію, згідно з якою Львівський Верховний суд був другою інстанцією у цивільних і кримінальних справах, тоді як Державний Верховний суд був найвищою судовою інстанцією [119, с. 61]. Однак через виняткові обставини, спричинені війною, їхні функції тимчасово виконували «Окремий судовий сенат другої інстанції» та «Окремий судовий сенат третьої інстанції» до створення постійно діючих вищих судів. Голови та члени цих сенатів призначалися державним секретарем юстиції та затверджувалися Українською Національною Радою або її відділом з числа голів і заступників голів окружних судів та юрисконсультів Верховного Суду ЗУНР [58, с. 339]. Засідання судових сенатів мали відбуватися щомісяця у визначених місцях відповідно до інструкцій Державного секретаріату юстиції. Планувалося, що функції колишнього Верховного Суду та Касаційного суду Австро-Угорської імперії будуть передані Вищому державному суду ЗУНР, але ця установа так і не була створена [132, с. 15].

16 листопада 1918 року Державний секретаріат видав указ про організацію військового правосуддя, після чого в регіоні ЗУНР були створені військові суди. Верховний військовий суд мав розташовуватися в Львові. Регіональні військові суди мали функціонувати у військових округах Львова, Тернополя та Станіславіна [119, с. 61].

Слід зауважити, що до моменту створення власного законодавства судочинство у військових справах мало здійснюватися обласними та окружними судами на основі аналогічних австрійських законів. Водночас поширювалася дія польових судів, юрисдикція яких охоплювала не лише українську армію, а й усіх цивільних осіб у разі вчинення ними тяжких злочинів.

2.4. Специфіка доступу до правосуддя в межах радянської правової системи

Після захоплення влади більшовиками поряд із ліквідацією тодішніх органів влади і управління відбулися зміни принципів функціонування судової системи. 24 листопада 1917 р. Рада народних комісарів (далі – РНК) прийняла Декрет про суд, який згодом стали називати Декретом про суд № 1 [133]. Положення Декрету № 1 у загальних рисах окреслювали лише «контури» юстиції, що свідчило про відсутність у більшовиків чіткого уявлення про бажаний судоустрій і характер судочинства. Самі більшовики визнавали теоретичну нерозробленість питань судового будівництва, значення та ролі права. У партійній програмі щодо юстиції містилося лише два положення: виборність усіх суддів народом (п. 10) і право переслідувати у звичайному порядку всякого чиновника перед судом присяжних (п. 11), тобто відмова від адміністративної привілеї та відновлення підсудності суду присяжних у службових справах [134]. Як зауважила В. Гусева, скасуванням підлягали «всі судові установи, що функціонували до проголошення радянської влади» [135, с. 11]. Проголосивши принцип колегіальності в організації суду, більшовики планували залучати колишніх мирових суддів як фахівців-юристів, здійснюючи при цьому контроль за їхньою діяльністю з боку інших членів суду – народних засідателів, які представляли робітників і селян [114, с. 154–155].

Згідно з Декретом про суд № 1 у країні засновувалися місцеві суди та революційні трибунали. Місцевий суд складався з одного постійного судді та двох народних засідателів. При цьому передбачалося, що судді мають обиратися безпосередньо населенням. Однак через відсутність законодавчого акта про порядок проведення виборів місцевих рад дозволялося обирати місцевих суддів саме цими радами. Такий порядок виборності суддів через

ради закріпився на багато років, оскільки саме вони могли повною мірою забезпечити реалізацію класового принципу формування судової влади.

Підсудність місцевих судів поширювалася на кримінальні справи, за які передбачалося покарання не більше ніж два роки позбавлення волі, а також на цивільні справи з позовами, що не перевищували 3 тис. руб. Оскільки на той час у законодавстві ще не існувало загальних положень щодо санкцій за конкретні злочини, зокрема не було чітко визначено, за які саме злочини передбачалося покарання строком до двох років позбавлення волі, місцеві суди виробили різноманітну практику встановлення підсудності справ. Це врешті-решт призвело до того, що питання про підсудність кримінальних справ місцевим судам було врегульовано місцевою практикою, яка згодом була санкціонована в законодавчому порядку.

Повітові з'їзди місцевих суддів виконували функції касаційної інстанції для розгляду апеляцій на вироки й рішення місцевих судів. У великих містах такою інстанцією виступав міський з'їзд суддів, до участі в якому запрошувалися всі місцеві судді. Касаційні скарги розглядалися судом у складі щонайменше трьох місцевих суддів [114, с. 156].

28 січня 1918 р. РНК ухвалила Декрет про революційний трибунал друку. Такі судові органи створювалися при революційних трибуналах для розгляду справ про злочини, скоєні з використанням друкованих видань. Революційні трибунали друку обиралися місцевими радами у складі трьох суддів на строк не більше ніж три місяці. Характерно, що революційний трибунал друку мав право призначати такі види покарання: 1) грошовий штраф, 2) вираз громадського осуду (який доводився до загального відома способами, визначеними трибуналом), 3) розміщення вироку на видному місці або спеціальне спростування неправдивих відомостей, 4) зупинення діяльності видання – тимчасове або постійне, або ж його вилучення з обігу, 5) конфіскація в загальнонародну власність друкарні або майна видавництва, якщо вони належали обвинуваченим, 6) позбавлення волі, 7) вислання зі

столиці, окремих місцевостей або меж держави, 8) позбавлення винного всіх або окремих політичних прав. Важливо зазначити, що вироки цього судового органу не могли бути оскаржені й підлягали негайному виконанню [114, с. 157].

Слід наголосити, що в Декреті про суд №1 передбачалося право застосовувати закони попередніх урядів, якщо вони не були скасовані радянською владою і не суперечили революційній правосвідомості. Проте, оскільки абсолютна більшість законодавчих актів царського та Тимчасового урядів суперечила декретам ВЦВК і РНК, а також основним положенням партії більшовиків, вони не могли бути застосовані на практиці.

У Декреті про суд №1, визначаючи порядок формування судових органів місцевими радами, радянське керівництво фактично поставило ці органи в повну залежність від місцевої влади, яка нав'язувала їм власні рішення в конкретних справах, розглядала скарги на вироки судів і постійно втручалася в їхню діяльність.

У зв'язку з тим, що в Декреті про суд №1 не було зазначено, які саме судові органи повинні розглядати кримінальні справи, що виходили за межі підсудності місцевих судів, значна кількість злочинів залишалася безкарною. Так, у документі було визначено лише ті суди, які мали право розглядати позови, що перевищували суму 3 тис. руб.

У Декреті про суд №2 [136], ухваленому ВЦВК 28 лютого 1918 р., передбачалося створення в повітах і містах окружних судів. У документі зазначалося, що члени цих судів повинні обиратися повітовими й міськими радами робітничих, солдатських і селянських депутатів [137, с. 254]. Важливо відзначити, що голова окружного суду та голови кримінального й цивільного відділень обиралися і могли бути відкликані на загальних зборах членів окружного суду. Що ж до відкликання членів окружних судів, то відповідні ради, які їх обирали, мали на це право.

Окружні суди розглядали касаційні скарги на рішення місцевих судів. В областях створювалися обласні суди як касаційна інстанція для окружних судів. Для розгляду касаційних скарг на рішення окружних судів – як у цивільних, так і в кримінальних справах – постійні члени окружних народних судів на загальних зборах обирали з-поміж себе певну кількість суддів і голів відділень [136].

Крім того, у ст. 6 Декреті про суд № 2 передбачалося створення Верховного судового контролю з представників обласних народних судів, головною метою якого було забезпечення єдності касаційної практики. Верховний судовий контроль мав право ухвалювати рішення, обов'язкові для нижчих судових інстанцій. У разі виникнення суперечностей між чинним законодавством і революційною правосвідомістю, Верховний судовий контроль мав право подавати законодавчим органам пропозиції щодо необхідності ухвалення відповідного нового закону [114, с. 159–160].

Насправді були створені лише окружні суди, які працювали недостатньо ефективно. Замість передбаченого Верховного судового контролю було засновано Касаційний суд у Москві для розгляду касаційних скарг на рішення окружних судів. Він складався з цивільного та кримінального відділень. Його члени затверджувалися ВЦВК з-поміж кандидатів, поданих окружними народними судами та радами місцевих народних суддів.

У Декреті про суд № 2 значно розширювалася підсудність місцевих народних судів, до компетенції яких належав розгляд усіх кримінальних справ, за винятком справ про посягання на життя людини, зґвалтування, розбій, бандитизм, підроблення грошових знаків, хабарництво та спекуляцію. Такі справи передавалися на розгляд окружним народним судам. Місцеві народні суди також мали право розглядати цивільні справи, якщо сума позову не перевищувала 10 тис. руб.

Окружні народні суди втратили право розгляду касаційних скарг на рішення місцевих народних судів. У ст. 5 Декрету про суд № 3 зазначалося, що у справах, за якими було присуджено стягнення понад 500 руб. або позбавлення волі на строк понад 7 днів, допускалося подання касаційних скарг до рад місцевих народних судів. Таким чином, ці ради фактично виступали як касаційна інстанція щодо рішень місцевих народних судів. У зв'язку з тим, що в законодавчих актах не було чітко регламентовано порядок утворення та межі підсудності революційних трибуналів, їхня діяльність часто дублювалася місцевими народними судами.

У Декреті РНК «Про революційні трибунали» від 4 травня 1918 р. було встановлено, що революційні трибунали діяли тільки в столицях, губернських містах, великих вузлових станціях і промислових центрах. Вони розглядали справи, пов'язані з контрреволюційними діями, саботажем, спекуляцією, а також боротьбу з погромами, хабарництвом, фальсифікаціями, незаконним використанням радянських документів, хуліганством і шпигунством.

Для розгляду справ особливої ваги 16 травня 1918 р. був заснований Революційний трибунал при ВЦВК. Його обирав ВЦВК у складі голови і шести членів строком на три місяці. Сесії цього революційного трибуналу скликалися Президією ВЦВК, за власною ініціативою, за пропозицією РНК або Наркомату юстиції. При цьому трибуналі засновувалася Центральна колегія обвинувачів у складі трьох членів, яких обирав ВЦВК. Вона брала участь у роботі слідчої комісії при Революційному трибуналі і підтримувала публічні звинувачення в усіх справах, які розглядалися в Революційному трибуналі при ВЦВК.

Створення Касаційного відділу при ВЦВК ознаменувало завершення процесу формування радянської судової системи. Він розглядав касаційні скарги і протести на рішення революційних трибуналів. Касаційний відділ при ВЦВК створювався в складі голови, що призначався РНК та

затверджувався ВЦВК РСФСР, і двох постійних членів, одного з яких делегував ВЦВК, а другого – Наркомат юстиції. Касаційні скарги і протести необхідно було розглядати в двотижневий термін. Касаційному відділу було надано право скасування вироку і передачі відповідної справи для нового розгляду в революційний трибунал, який уже розглядав її, але з іншим складом суду, або для його розгляду в іншому революційному трибуналі. Якщо виявлялася невідповідність міри покарання з тяжкістю скоєного, Касаційний відділ мав право звертатися до Президії ВЦВК з поданням про зміну покарання або припинення справи без направлення її для повторного розгляду.

Зберігався порядок обрання народних суддів і засідателів: кандидатури народних суддів розглядалися і затверджувалися місцевими радами; кандидатури народних засідателів представлялися громадськими організаціями робітників, волосними і сільськими радами та затверджувалися виконками міських, повітових або волосних рад. Касаційні скарги на рішення народних судів у губерніях розглядала спеціально створена Рада народних суддів [138, с. 74–75].

21 жовтня 1920 р. спеціальним положенням вводився новий порядок обрання та відкликання народних суддів. Вони обиралися як і раніше місцевими радами, але затверджувалися вже губернськими виконками рад. Відкликати народних суддів мали право тільки місцеві ради, які обирали їх на цю посаду. Однак таке рішення мало пройти процедуру затвердження губернським виконкомом ради.

Змінився також і порядок здійснення попереднього слідства. Так, у кримінальних справах, що підлягали розгляду судом у складі народного судді і шести народних засідателів, необхідно було провести попереднє розслідування. Для інших кримінальних справ було достатньо здійсненого органами міліції дізнання. Однак суддя мав право передати справу народному слідчому з Колегії народних слідчих, що функціонувала при

губернській Раді народних суддів. Правом обрання і відкликання народних слідчих мали губернські виконкоми рад.

Процедура захисту здійснювалася у вигляді громадянського обов'язку громадянина, який на підставі власних професійних знань, освітнього рівня, партійного чи службового стажу був готовий для виконання цієї роботи. Зазвичай списки захисників узгоджувалися і затверджувалися виконкомом місцевих рад.

Перетворення торкнулися також системи революційних трибуналів. Відповідно до Положення про революційні трибунали, затвердженого ВЦВК 12 квітня 1919 р. [139] передбачалось їх суттєве скорочення. Тепер вони могли створюватися тільки при губернських радах, а також у містах, чисельність населення яких перевищувала 200 тис. осіб. Відповідно до Положення до їх відання підпадали справи про контрреволюційні злочини, про явну дискредитацію влади радянськими працівниками, справи про злісне дезертирство [114, с. 165].

Революційний трибунал складався з голови і двох народних засідателів, яких обирала губернська рада [139]. Розгляд справ за рішенням революційних трибуналів міг відбуватися за участі представників захисту та обвинувачення.

У новому Положенні про революційні трибунали, затвердженому ВЦВК 18 березня 1920 р. [140] до їхнього складу неодмінно включався представник губернської Надзвичайної комісії. Крім того, при революційному трибуналі засновувалася посада слідчого-доповідача, до відання якого належала підготовка висновку про справу, що розглядається, і подання його на засіданні революційного трибуналу. Згідно з цим Положенням до компетенції революційних трибуналів належали такі справи: про контрреволюційні діяння, масові спекуляції товарами і предметами, взятими на облік, справи про великі посадові злочини осіб, обвинувачених у розкраданні, підробці, неправильній видачі нарядів та участі в спекуляції в

тій чи іншій формі, так само як і про інші, більш значні посадові злочини, зокрема хабарництво, справи про явну дискредитацію влади радянськими працівниками, злісних дезертирів і переховувачів дезертирів, а також про спільників і підбурювачів до дезертирства [114, с. 165–166].

Слід зазначити, що, отримавши право позасудової розправи, ВНК і її губернські та повітові надзвичайні комісії, широко його застосовували. Так, після прийняття постанови «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р. органами ВНК було репресовано 31 389 осіб, з яких було розстріляно – 6 185 осіб, ув'язнено – 14 829, направлено до концентраційних таборів – 6407, взято в заручники – 4068 [114, с. 166].

З 1921 р. розпочалась підготовка до судової реформи. Передбачалося створити єдиний народний суд, сформувати єдину систему судових органів, яка б сприяла суттєвому вдосконаленню наявної громіздкої судової системи.

У контексті намічених судових перетворень 31 жовтня 1922 р. було ухвалене відповідне Положення про судоустрій. Воно передбачало таку систему судових органів: народний суд у складі одного народного судді; народний суд – з народного судді і двох народних засідателів; губернський суд; Верховний Суд та його колегії. Водночас у ньому передбачалося формування таких спеціальних судів: військових трибуналів, які розглядали справи про злочини, що загрожують боєздатності Червоної армії; особливих трудових сесій народних судів, до компетенції яких належали справи, пов'язані з порушенням Кодексу законів про працю; центральних і місцевих арбітражних комісій, які розглядали майнові суперечки, що виникали між окремими державними підприємствами і установами [141].

Народні судді призначалися губернськими виконавчими комітетами Рад строком на один рік. Кандидати мали відповідати низці вимог: Професійний стаж - не менше двох років у профспілкових організаціях або три роки в судових органах на посаді народного слідчого або вище - і право голосу. Така система кваліфікаційних вимог свідчила про те, що радянська

влада надавала перевагу політичній благонадійності кадрів над юридичною кваліфікацією, щоб не допустити до судової системи людей з дореволюційним досвідом.

Представниками народу можуть бути обрані всі громадяни, які мають право голосу в міських радах [141, с. 46]. Вони обиралися через трудові колективи, військові формування та відповідні органи місцевого самоврядування. Водночас документ встановлював квоти: 50 відсотків депутатів мали становити робітники, 35 відсотків - представники сільських громад і 15 відсотків - військовослужбовці [114, с. 169].

Народні суди здійснювали правосуддя в першій інстанції і розглядали більшість кримінальних і цивільних справ. Губернські суди, з іншого боку, відповідали за розгляд справ більшої складності або особливо небезпечних діянь, у тому числі тяжких злочинів, скоєних державою або органами влади. Крім того, вони були уповноважені здійснювати нагляд за роботою підпорядкованих їм народних судів і діяли як касаційна інстанція щодо їхніх рішень, розглядаючи як індивідуальні скарги, так і протести прокуратури.

До складу губернського суду входили голова, два його заступники, 12 постійних членів суду і народних засідателів. До членів губернського суду висувалися такі вимоги: голова і його заступники повинні були мати досвід роботи на посаді народного судді або члена революційного трибуналу не менше трьох років, а члени губернського суду – не менше двох. Список кандидатів у народні засідателі формувала спеціальна комісія, яка потім передавала його на затвердження до губернського виконкому рад.

Губернський суд функціонував у складі пленуму, кримінального і цивільного відділів, а також дисциплінарної колегії. На пленарне засідання губернського суду запрошувалися всі його члени. Губернський суд вирішував питання визначення меж і кількості судових дільниць, розподілу народних судів по дільницях, розглядав справи, пов'язані з дисциплінарною відповідальністю суддів і народних слідчих, тощо.

Верховний Суд здійснював контроль за діяльністю всіх судових органів, розглядав у касаційному порядку рішення губернських судів і справи особливого державного значення у першій інстанції. До відання Верховного Суду належали також вищий судовий нагляд і керівництво судовою практикою.

Верховний Суд функціонував через Президію Верховного Суду, Пленум Верховного Суду, касаційні колегії у кримінальних і цивільних справах, судову колегію, військову та військово-транспортну колегії, а також дисциплінарну колегію. Голова і члени Верховного Суду призначалися Президією ВЦВК. На пленарні засідання Верховного Суду запрошували всі його члени. Пленум Верховного Суду розглядав питання, пов'язані з тлумаченням законів щодо судової практики, скасуванням та зміною вироків судових і касаційних колегій Верховного Суду, інших судових установ.

В Україні, згідно з Положенням про судоустрій УСРР від 16 грудня 1922 р., яке набрало чинності 1 лютого 1923 р. [142, с. 236], замість попередніх двох незалежних систем (народних судів та революційних трибуналів) створювалась єдина судова система з трьох ланок: народний суд (у складі постійного судді або постійного судді та двох народних засідателів), губернського суду та Верховного Суду УСРР та його колегій [143, с. 56].

Паралельно з цими загальноюрисдикційними судами функціонували спеціалізовані суди, які займалися розглядом «особливо небезпечних або складних кримінальних, адміністративних, дисциплінарних, трудових, господарських та земельних справ, вимагаючи від суддів спеціальних знань і навичок. Хоча ці суди спочатку планувалися як тимчасові, кожне нове положення про судоустрій республіки, а пізніше і загальносоюзне законодавство, передбачало існування подібних типів судів, деякі з яких працювали аж до початку 1950-х років» [58, с. 393].

29 жовтня 1924 р. Центральний виконавчий комітет СРСР ухвалив Основи судоустрою Союзу РСР і союзних республік, у яких зазначалося, що радянський суд розумівся як комплекс ключових елементів життєдіяльності країни, зокрема: 1) як орган управління радянською державою як країною диктатури пролетаріату; 2) як орган, що вирішує власні завдання відповідно до загального плану соціалістичного будівництва й охорони радянського порядку, який спирається на соціалістичну власність, шляхом боротьби з ворогами радянської влади; 3) як орган захисту прав та інтересів населення; 4) як орган виховання населення, перевиховання нестійких елементів серед трудящих; 5) як орган зміцнення відомої залізної дисципліни серед населення; 6) як орган здійснення революційної (соціалістичної) законності [114, с. 170–171]. Очевидно, що такий підхід мав на меті насамперед використання судового органу радянською владою як інструмента для досягнення власних цілей [144, с. 6]. Крім того, у цей період партійними органами різного рівня неодноразово здійснювалися спроби підпорядкувати судові установи, обмежуючи їхню й без того відносну самостійність. Той самий закон передбачав відновлення інституту адвокатів на губерньському та повітовому рівнях. Утім, він не містив положень щодо створення загального об'єднання адвокатів [145, с. 19].

23 жовтня 1925 р. було прийнято Положення про судоустрій УСРР, яке передбачало таку систему судових установ: 1) народний суд, 2) окружний суд, 3) Верховний Суд УСРР. Зазначалось, що основою системи судових установ УСРР є народний суд, який здійснюється колегіально – у складі народного судді й двох народних засідателів, або в спеціальних випадках персонально – в особі народного судді, та здійснює свою діяльність у межах визначеного для нього району [147]. Окружний суд функціонував у таких ролях: а) як орган прямого управління й контролю над усіма підлеглими судовими органами, нотаріальними установами, судовими виконавцями, судовими перекладачами та іншими урядовцями, що підпорядковані йому,

безпосередньо підконтрольний Народному комісаріату юстиції; б) як орган, що розглядає касаційні та ревізійні скарги на рішення, присуди та ухвали підлеглих народних судів; в) як суд першої інстанції у справах, які законом віднесено до його компетенції. Завданнями Верховного Суду УСРР були: а) контроль за всіма судовими установами УСРР у межах їхньої компетенції, а також військовими трибуналами, які діяли на території республіки; б) розгляд в касаційному або ревізійному порядку справ, розглянутих окружними судами та військовими трибуналами, а також в порядку нагляду – всіх справ, вирішених будь-яким судом республіки; в) розгляд справ особливого державного значення як суд першої інстанції відповідно до особливо встановленої законом їх підсудності Верховному Суду УСРР [147].

19 листопада 1926 р. ВЦВК офіційно затвердив перехід до триступеневої системи судочинства, де функціонував народний суд, губернський суд, Верховний Суд. Однак в областях і краях, де була завершена адміністративно-територіальна реформа, замість губернських судів запроваджувалися обласні (крайові) і окружні суди. Загальним керівництвом судовими установами республіки, їх інструктуванням, а також розробленням основних напрямів судової політики займався Народний комісаріат юстиції. Підсудність обласних (крайових) судів було значно розширено у 1934 р. До їх відання перейшло багато справ, які розглядалися до цього судовою колегією ОДПУ. Для вирішення цього завдання в структурі обласних (крайових) судів створювалися спеціальні колегії з трьох постійних суддів.

Відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 10 липня 1934 р. були розширені права Верховного Суду СРСР у сфері судового нагляду. Так, тепер він мав право самостійно змінювати чи скасовувати рішення судів союзних республік. У зв'язку з цим була заснована судово-наглядова колегія в складі Голови Верховного Суду СРСР і двох його заступників. Судово-наглядова

колегія Верховного Суду СРСР мала право скасувати або змінити рішення верховних судів союзних республік і колегій Верховного Суду СРСР.

Прагнення звільнити народні суди від великої кількості малозначних справ сприяло тому, що в державних установах, на підприємствах і в громадських організаціях були створені товариські суди. До їхньої компетенції належали справи про образи (словесні, письмові або дією), порушені щодо працівників одного підприємства або установи. Рішення товариських судів вважались обов'язковими для тих, щодо кого вони були винесені. Згідно з постановою ВЦВК і РНК від 20 лютого 1931 р. товариські суди були перейменовані на виробничо-товариські суди. Вони розглядали справи про порушення трудової дисципліни, недбале ставлення до соціалістичного майна, інструментів, машин, образу, крадіжки, вчинені на території підприємства або установи на суму, що не перевищувала 50 руб., а також справи про дрібне хуліганство [114, с. 175]. У республіках були створені сільські громадські суди, котрі розглядали справи про порушення громадської безпеки, хуліганство, образи, незначні майнові і трудові спори.

25 вересня 1931 р. спільною постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і РНК Української СРР було затверджене нове Положення про судоустрій Української Соціалістичної Радянської Республіки [148, с. 43]. Крім вирішення визначених раніше завдань, до обов'язків судових органів УСРР належали активна боротьба з будь-якими спробами протидіяти соціалістичному будівництву, сприяння соціалістичній індустріалізації країни, перебудова сільського господарства на соціалістичних засадах та інші аспекти. Очевидно, що надання пріоритету боротьбі з класовими ворогами судовим органам в умовах сталінського тоталітарного режиму призвело до порушень законності, зростання карального підходу в їхній діяльності та обмежило їхню здатність ефективно захищати права та свободи людини і громадянина [149].

Конституція СРСР передбачала запровадження такої системи судових органів: 1) народні суди; 2) крайові, обласні суди, суди автономних областей, окружні суди; 3) верховні суди автономних республік; 4) верховні суди союзних республік; 5) Верховний Суд СРСР.

Судді крайових, обласних та окружних судів, судді автономних республік, а також народні засідателі обиралися відповідними радами депутатів трудящих на п'ятирічний термін. Члени Верховного Суду автономної республіки і народні засідателі обиралися Верховною Радою автономної республіки також на п'ять років. До компетенції цих судових органів належали кримінальні справи, що стосувались контрреволюційних злочинів, особливо небезпечних злочинів проти державного управління, розкрадання соціалістичної власності, серйозних посадових і господарських злочинів, а також деякі цивільні справи.

Крайові, обласні і окружні суди, суди автономних областей і верховні суди автономних республік були касаційною інстанцією, яка розглядала скарги і протести на рішення народних судів.

До спеціальних судових органів Положенням були віднесені військові трибунали, лінійні суди залізничного транспорту і лінійні суди водного транспорту. Оскільки вони входили до системи загальносоюзних судових органів, то функціонували так само, як і інші суди Радянського Союзу. Членів спеціальних судів обирала Верховна Рада СРСР строком на п'ять років, а народних засідателів – крайові, обласні ради або верховні ради автономних республік і Верховна Рада республіки. До відання спеціальних судів належали тільки кримінальні справи.

Слід констатувати, що в умовах зміцнення сталінського авторитарного режиму і масових політичних репресій демократична система правосуддя, що знайшла відображення в Конституції СРСР 1936 р., фактично мала формальний характер. І хоча ст. 102 Конституції передбачала, що правосуддя в СРСР здійснюють Верховний Суд СРСР, верховні суди союзних республік,

крайові й обласні суди, суди автономних республік та автономних областей, окружні суди, спеціальні суди СРСР, які створюють за постановою Верховної Ради СРСР, народні суди, у країні продовжувала діяти Особлива рада при Народному комісаріаті внутрішніх справ СРСР, що розглядала кримінальні справи в позасудовому порядку. Такі ради спільно з іншими силовими репресивними органами на місцях застосовували покарання, передбачені Кримінальним кодексом (далі – КК), проте часто діяли за власною ініціативою. Крім того, кримінальні справи про терористичні акти, диверсії і шкідництво вони вирішували у спрощеному порядку, що часто суперечило елементарним основам права, згідно з якими кожна людина має право бути вислуханим судом, захищатися проти висунутого їй звинувачення і оскаржити винесений вирок. Зазначимо також, що судові органи в СРСР в 30-ті рр. ХХ ст. були орієнтовані керівництвом партії і держави на посилення боротьби з «ворогами народу», проти яких могли застосовуватися процесуальні дії, не передбачені у відповідних законодавчих актах [114, с. 180].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 6 червня 1941 р. «Про відповідальність за поширення у воєнний час неправдивих чуток, що збуджують тривогу серед населення» всі подібні справи розглядалися тільки військовими трибуналами [150; 151]. До їх відання також належали справи про самовільне залишення робітниками і службовцями підприємств військової промисловості та підприємств, що обслуговували військову промисловість.

Згідно з Положенням про військові трибунали від 22 червня 1941 р. військові трибунали розглядали всі справи в складі трьох постійних членів трибуналу без участі народних засідателів [152]. Однак, починаючи з червня 1942 р., у роботі військових трибуналів стали знову брати участь народні засідателі, які призначалися політичними органами та командуванням відповідних військових підрозділів.

Вироки військового трибуналу не могли бути оскаржені в касаційному порядку. Можна було добитися їх перегляду тільки в порядку спеціального нагляду. Так, військові трибунали армій здійснювали нагляд за законністю і обґрунтованістю вироків, які виносили трибунали дивізій, бригад і корпусів. Водночас трибунали округів (флотів) проводили перевірку всіх справ, що розглядалися трибуналами армій. Опротестувати в порядку нагляду вироки, які набрали законної сили, мали право військові прокурори фронтів і флотів, а також голови військових трибуналів фронтів і флотів. Такі протести розглядалися Військовою колегією Верховного Суду СРСР, яка діяла: а) як суд першої інстанції із найбільш важливих злочинів, віднесених до компетенції військових трибуналів; б) як касаційна інстанція для військових трибуналів округів, флотів, фронтів і окремих армій, дислокованих в місцевостях, де не оголошено військовий стан, а у справах, за якими виносився вирок у вигляді вищої міри покарання, – для військових трибуналів; в) як наглядова інстанція у справах всіх військових трибуналів, крім військових трибуналів залізничних і водних шляхів сполучення [114, с. 183].

Особливе місце в практиці військових трибуналів посідали справи, які розглядалися на виконання наказу № 227 від 28 липня 1942 р. у спрощеному порядку впродовж 48 годин. Вони стосувалися насамперед командирів і комісарів, які самовільно залишили бойові позиції без наказу вищих командирів.

Загальні суди розглядали справи відповідно до тогочасного цивільного і кримінального законодавства, а також на основі Закону «Про судоустрій» від 1938 р. Вони декларували дотримання процесуальних норм судочинства, дотримання прав та інтересів громадян. Про це свідчать дані про роботу загальних судів у роки війни. Підготовчі засідання верховних судів автономних республік, крайових, обласних і окружних судів часто повертали прокуратурі справи на дорозслідування.

Під час окупації території України апарат судових органів та Народного комісаріату юстиції був розформований, залишилася тільки оперативна група цього комісаріату, яка складалася з трьох осіб. Відновлення роботи Народного комісаріату юстиції відбувалося у два етапи. Перший етап тривав з лютого по серпень 1943 р., коли була звільнена частина Ворошиловградської та Харківської областей. У цей період проводилося формування оперативних груп управлінь Народного комісаріату юстиції та обласних судів для Лівобережної частини Дніпра, а також ведення обліку кадрів Комісаріату. Судова діяльність у цей час була обмеженою в усіх аспектах виконання їхніх функціональних обов'язків. Другий етап розпочався з кінця серпня 1943 р. після звільнення Червоною армією низки областей та міст України, після чого республіканський уряд, включаючи Народний комісаріат юстиції, переїхав до Харкова.

Серед справ, які розглядалися судовими органами на визволених територіях України, були порушення трудової дисципліни, правил торгівлі, спекуляція, незаконне використання державного майна, крадіжки, злочини посадових осіб, мародерство, бандитизм та ін. Під час уведення воєнного стану народні суди взяли на себе розгляд справ, які б за інших обставин розглядалися військовими трибуналам [153, с. 132–133].

У більшості регіонів країни воєнний стан було скасовано з прийняттям відповідної постанови Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1945 р. Воєнний стан на транспорті не було скасовано негайно після закінчення війни, він діяв ще протягом певного часу, оскільки він був необхідний для виконання спеціальних завдань із відновлення національного господарства та демобілізації армії [154, с. 135].

У післявоєнний період судова система СРСР була приведена у відповідність до Закону «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік», ухваленого в 1938 р. У зв'язку з цим було значно скорочено кількість військових трибуналів, відновлені лінійні суди залізничного і

водного транспорту. У грудні 1948 – лютому 1949 року в СРСР вперше були проведені вибори народних суддів і народних засідателів.

Для другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. було характерним запровадження низки демократичних принципів у системі державної влади й управління в СРСР, що проявилось в передачі загальносоюзними органами частини своїх повноважень республіканським і місцевим органам влади.

Ці зміни стосувалися й системи органів правосуддя. Зокрема, було розширено права у сфері судового нагляду «Верховних Судів союзних і автономних республік, крайових і обласних судів, судів автономних областей. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 серпня 1954 р. в їх складі були створені президії, які отримали право переглядати в порядку нагляду рішення і касаційні ухвали у кримінальних і цивільних справах. Президія складалася з голови суду, його заступників і деяких членів суду. Якщо раніше правом вносити протести в порядку нагляду володіли тільки Голова Верховного Суду СРСР і Генеральний прокурор СРСР, то тепер таке право надавалося також головам верховних судів союзних і автономних республік, крайових, обласних судів, судів автономних областей і відповідним прокурорам» [58, с. 433].

У 1956 р. були ліквідовані управління юстиції при виконкомах крайових, обласних, автономних областей рад депутатів трудящих, функції яких частково передавалися відповідним судовим органам [58, с. 433]. Так, крайові і обласні суди, суди автономних областей мали право здійснювати ревізії народних судів і контроль за їхньою діяльністю, а також керувати нотаріальними конторами. У лютому 1957 р. були ліквідовані транспортні суди, а справи, які належали до їхнього відання, передавалися, відповідно, у народні, крайові, обласні суди, верховні суди союзних і автономних республік.

Згідно з Положенням про Верховний Суд СРСР, затвердженим Верховною Радою СРСР у лютому 1957 р., суттєво відновлювалася самостійність союзних республік у сфері правосуддя [143]. Тепер, на відміну від попереднього періоду, істотно обмежувалися можливості Верховного Суду СРСР витребувати справи з судових органів союзних республік. Таке право він мав у своєму розпорядженні лише у справах, які розглядалися в порядку нагляду верховними судами союзних республік. А сам перегляд справи у Верховному Суді СРСР міг відбутися тільки в разі наявності суперечливих рішень верховних судів союзних республік загальносоюзним законодавчим актам або прямого порушення інтересів інших союзних республік [143]. Зауважимо, що такі зміни сприяли зміцненню самостійності союзних республік у сфері правосуддя.

У Законі 1958 р. встановлювалися, що правосуддя в СРСР здійснюється Верховним Судом СРСР, верховними судами союзних республік, верховними судами автономних республік, обласними, крайовими, міськими судами, судами автономних областей і національних округів, районними (міськими) народними судами, а також військовими трибуналами [155].

Судова система країни була призначена для забезпечення суворого й неухильного виконання законів усіма установами, організаціями, посадовими особами та громадянами СРСР. Головними цілями судової системи був захист від будь-яких порушень:

а) конституційно закріпленого суспільного і державного ладу СРСР, соціалістичної системи господарства та соціалістичної власності;

б) політичних, трудових, житлових та інших особистих та майнових прав і інтересів громадян СРСР, гарантованих Конституцією СРСР і конституціями союзних і автономних республік;

в) прав і законом захищених інтересів державних установ, підприємств, колгоспів, кооперативних та інших громадських організацій [155].

Усі кримінальні і цивільні справи першої інстанції розглядалися судом у складі постійного члена суду і двох народних засідателів. Підвищувався також віковий ценз кандидатів на такі судові посади. Так, суддями і народними засідателями могли бути обрані громадяни СРСР, які досягли 25-річного віку. Змінився також і порядок відкликання суддів і народних засідателів: тепер вони могли позбутися своїх повноважень достроково тільки за ініціативою виборців або органу, що їх обрав, а також на підставі вироку суду.

Законодавство передбачало ситуації, коли особа, засуджена до позбавлення волі, виправних робіт, заслання, вислання або направлення в дисциплінарний батальйон і продемонструвала своє виправлення через зразкову поведінку та ставлення до праці, могла бути умовно-достроково звільнена від відбування покарання або отримати заміну невідбутої частини покарання більш м'яким [114, с. 189–190].

Військові трибунали мали право розглядати лише кримінальні справи. Однак допускався і розгляд цивільних позовів військових частин, підприємств і установ, громадських організацій та окремих громадян лише у зв'язку з відшкодуванням матеріальних збитків, завданих унаслідок учиненого злочину. Військові трибунали могли розглядати всі кримінальні й цивільні справи лише в районах, де було запроваджено воєнний стан або мали місце збройні конфлікти.

30 червня 1960 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про судоустрій Української РСР» [156]. Згідно з цим нормативно-правовим актом Верховний Суд УРСР функціонував як найвищий судовий орган у республіці, операційно діючи через судові колегії у цивільних і кримінальних справах, а також через Пленум. Для вирішення організаційних питань створювалася Президія Верховного Суду. Повноваження Верховного Суду УРСР затверджувались і надавались з метою нагляду за всіма судами

республіки. Важливою характеристикою було визнання права Верховного Суду УРСР на законодавчу ініціативу [157].

Потрібно зауважити, що для здійснення правосуддя в період з кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. було характерним доволі широке залучення представників громадськості. Це виявилось насамперед у створенні товариських судів на підприємствах і в установах, у колгоспах і при домоуправліннях, які розглядали справи про порушення трудової дисципліни, появу в громадських місцях в нетверезому вигляді, негідну поведінку тощо. Крім того, у цей період поширення набула участь громадських обвинувачів і громадських захисників у розгляді судами цивільних та кримінальних справ.

На початку 60-х рр. ХХ ст. були скасовані республіканські міністерства юстиції. В Українській РСР Міністерство юстиції було ліквідовано в березні 1963 р. [157]. Основні його функції були передані до Верховного Суду республіки. Зокрема, йдеться про керівництво і контроль за діяльністю судових органів; підбір і підготовку кадрів для судових органів; ведення судової статистики; загальне керівництво державними нотаріальними конторами.

Загалом у 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. судова система, що склалася в СРСР наприкінці 50-х рр., не зазнала суттєвих радикальних змін. Незначні зміни стосувалися насамперед скорочення деяких функцій Верховного Суду СРСР у зв'язку з утворенням у 1970 р союзно-республіканського Міністерства юстиції СРСР.

Прийнята 20 квітня 1978 р. нова Конституція УРСР не внесла істотних змін до судової систему республіки. Відповідно до ст. 149 Конституції в республіці діяли Верховний Суд України, Верховний суд Автономної Республіки Крим, обласні суди, міжобласний суд, Київський і Севастопольський міські суди, міжрайонні (окружні) суди, районні (міські) суди, військові суди регіонів, Військово-Морських Сил і гарнізонів [158].

У Конституції були закріплені основні принципи, які вже знайшли відображення в чинному на той час законодавстві. Це стосувалося насамперед застосування принципу колегіальності при розгляді цивільних і кримінальних справ у всіх судових органах, незалежності народних засідателів, а також можливості участі представників громадськості в судовому розгляді. У статті 158 Конституції була вперше включена норма кримінального процесуального законодавства, відповідно до якої жодна особа не може бути визнана винною у вчиненні злочину або піддана кримінальному покаранню, якщо це не передбачено вироком суду і відповідно до закону [158].

Водночас центральною владою було прийнято рішення, що замість підготовки нового закону про судоустрій доцільно було б внести зміни до Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік від 25 грудня 1958 р. Це дало б змогу підготувати і ухвалити нову редакцію цього закону на рівні СРСР і союзних республік. Поряд із внесенням відповідних положень до Конституції СРСР у новій редакції Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік були закріплені функції Міністерства юстиції СРСР, а також міністерств юстиції союзних і автономних республік щодо організаційного керівництва судовими органами. Так, Міністерство юстиції СРСР мало право вносити пропозиції з питань організації судів, забезпечувати проведення виборів суддів і народних засідателів, здійснювати кадрову політику та перевірку організаційних аспектів діяльності судів, займатися вивченням і узагальненням судової практики, а також вести судову статистику. До компетенції міністерств юстиції союзних республік належало організаційне керівництво верховними судами автономних республік, крайовими, обласними й міськими судами, судами автономних областей і автономних округів, районними (міськими) народними судами [114, с. 194]. В Українській РСР діяльність Міністерства юстиції була поновлена у 1970 р.

Це було визначено відповідним Положенням, затвердженим постановою Ради Міністрів УРСР від 4 вересня 1972 р. Цим Положенням передбачалося, що Міністерство юстиції УРСР здійснює організаційне керівництво судами, перевіряє їхню роботу, вивчає й узагальнює судову практику, розробляє пропозиції з питань організації судової діяльності, забезпечує керівництво й контроль за виконанням рішень, формує кадрову політику в судових органах, підвідомчих установах та інших юридичних організаціях тощо [159].

Зазначимо, що зміни, які відбулися в 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. у системі правосуддя, організації та діяльності судових органів, не могли створити повноцінні умови для ефективної діяльності судових установ. Залишалася не вирішеною проблема забезпечення гарантій незалежності суддів від втручання в їхню діяльність партійних і державних органів, а також посадових осіб. Існували суттєві недоліки і в чинному на той час порядку обрання суддів, пов'язані з втручанням партійних і радянських органів у процес підбору кандидатів на посади суддів і проведення виборів народних суддів. Також у Конституції було закріплено право громадян на звернення до суду в разі, коли посадові особи вчиняли дії з порушенням закону або перевищували свої повноваження, тим самим порушуючи права громадян. Крім того, визначалося, що громадяни мають право на відшкодування збитків, завданих незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб під час виконання ними своїх обов'язків [158].

Система правосуддя в період перебудови і розпаду СРСР не зазнала істотних змін. Було ухвалено низку законів, спрямованих на демократизацію системи судоустрою та судочинства. У судовій системі СРСР у період перебудови відбулися деякі перетворення, зумовлені характером політичних та економічних реформ, що проводилися в країні. Була розпочата реформа судової системи, першим кроком якої було створення органу, що за своїми повноваженнями нагадував конституційний суд.

27 жовтня 1989 р. було внесено зміни до Конституції УРСР 1978 р., якими передбачалось утворення Комітету конституційного нагляду УРСР. Комітет обирала Верховна Рада УРСР на 10 років у складі голови, його заступника та семи членів [160, с. 114]. Стаття 112 Конституції передбачала такі повноваження Комітету конституційного нагляду УРСР:

«1) за дорученням Верховної Ради Української РСР або з власної ініціативи подає Верховній Раді Української РСР висновки про відповідність Конституції Української РСР проектів законів Української РСР;

2) здійснює нагляд за відповідністю Конституції Української РСР і законам Української РСР постанов і розпоряджень Ради Міністрів Української РСР;

3) за дорученням Верховної Ради Української РСР, за пропозиціями Президії Верховної Ради Української РСР, Голови Верховної Ради Української РСР, постійних комісій Верховної Ради Української РСР, Ради Міністрів Української РСР або з власної ініціативи дає висновки про відповідність Конституції Української РСР і законам Української РСР актів місцевих Рад народних депутатів, інших державних органів і громадських організацій республіки» [161].

Потрібно зазначити, що на завершальному етапі існування СРСР характерною особливістю розвитку законодавства була так звана війна законів, спровокована протиріччями, що виникли між центром і союзними республіками [162, с. 209]. Вона торкнулася також сфери судового законодавства, зрештою призвівши до втрати легітимності законодавства СРСР.

16 липня 1990 р. було проголошено Декларацію про державний суверенітет України, внаслідок чого в державі розпочався новий, якісно відмінний етап формування національного законодавства, зокрема й у судовій сфері. Після серпневого путчу Верховний Суд СРСР кваліфікував його як державний переворот і запропонував заходи, спрямовані на

запобігання повторним спробам його здійснення. Однак зупинити процес розпаду СРСР було вже неможливо. Таким чином, незначні зміни в судовій системі країни періоду перебудови не могли бути реалізовані повною мірою. Це було зумовлено відцентровими тенденціями всередині країни. У підсумку це призвело до розпаду Радянського Союзу і створення на основі колишніх союзних республік незалежних держав.

Висновки до розділу 2

Аналізуючи особливості доступу до правосуддя на теренах України від часів Давньоруської держави до моменту проголошення незалежності (кінець ХХ ст.), маємо зазначити таке.

1. Встановлено, що за часів Київської Русі діяв общинний суд, який складався з представників громади, відомих як «добрі люди». Він розглядав кримінальні та цивільні справи, що виникали з договірних відносин. Ці «добрі люди» встановлювали факт скоєння злочину або подання позову та вислуховували свідчення сторін. Водночас, поряд з общинним судом, існувала також практика саморозправи, що виливалася в самосуд і кровну помсту.

2. З'ясовано, що наприкінці ХІ ст. князі перетворюють судову функцію на свою особливу прерогативу. Спочатку у віданні князівської влади перебували лише найтяжчі злочини й складні цивільно-правові спори. Згодом обсяг княжої юрисдикції почав розширюватися, охоплюючи побутові вбивства, тілесні ушкодження, образи, прості крадіжки й навіть порушення межового кордону.

3. Доведено, що в Київській державі судовими повноваженнями були наділені також ієрархи. Суддями могли бути й інші особи, призначені церковною владою.

4. Аналіз доступу до правосуддя на українських землях у литовсько-польський період (ХІV – кінець ХVІІІ ст.) свідчить, що право верховного

суду зосереджувалося в руках великого князя – господаря, а на місцях правосуддя здійснювали призначені ним намісники. Кожна вільна людина мала право звернутися до великого князя з позовом у будь-якій справі. Цілком закономірно, що це призводило до скупчення справ у великокнязівському суді та спричиняло тяганину.

5. Всебічно показано, що в Руському воєводстві Польського Королівства практикувалися два способи відкриття судового провадження. В одному випадку обидві сторони процесу з'являлися до суду для вирішення спору між ними, в другому – позивач подавав до суду відповідну заяву. У такому разі спеціальний службовець суду надсилав позов відповідачеві. У XIII ст. цю функцію виконував коморник, а в XIV ст. вона перейшла до возного. Згодом її закріпили за судовим писарем.

Подання позову мало усний характер. Проте вже наприкінці XIV ст. шляхту зобов'язали подавати позови в письмовій формі. Шляхтич, який звертався з усним позовом до іншого шляхтича, ризикував бути покараним, а суд часто відмовляв у задоволенні його вимог по суті справи.

6. Аналіз низки норм Повного Зводу статутів Казимира Великого 1420 р. свідчить про формування інституту підсудності. Критерієм визначення підсудності, тобто до якого суду мав звертатися позивач, була особа, яка виступала відповідачем у справі.

Повний звід Статутів Казимира Великого надавав позивачеві або відповідачеві юридичну можливість доручити ведення справи в суді іншим особам – уповноваженим і повіреним, тобто прокураторам і адвокатам.

7. Доведено, що російський імперський вплив на гетьмана та козацьку старшину наприкінці XVII – на початку XVIII ст. здійснювався, зокрема, через Малоросійську колегію, яка була основною державною установою, що виконувала судові функції. Колегія розглядала скарги на Генеральний військовий суд, полкові та ратушні суди, а також на військові, полкові й інші канцелярії.

У подальшому Малоросійську колегію було замінено Генеральним військовим судом, який формувався на паритетних засадах із рівної кількості російських і українських суддів, а гетьман проголошувався президентом суду. Генеральний військовий суд отримав право застосовувати грошові штрафи до суддів нижчого рівня, викритих у зловживаннях під час розгляду апеляційних справ генеральними суддями; за рахунок цих штрафів постраждалій стороні виплачувалася компенсація. Після ліквідації гетьманства Катериною II у 1764 р. й створення другої Малоросійської колегії Генеральний військовий суд став одним з її департаментів. Нагляд за його діяльністю здійснював прокурор колегії.

8 Визначено, що за результатами судової реформи на початку 60-х рр. XVIII ст. було створено три види судів: гродські – для розгляду кримінальних справ, земські – для цивільних справ, підкоморські – для вирішення межових спорів. Апеляційною інстанцією для цих судів був Генеральний військовий суд і безпосередньо гетьман.

9. Встановлено, що відповідно до «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. система судочинства на українських землях у складі Російської імперії почала функціонувати за єдиним загальноімперським зразком. Було створено нову судову систему за становим принципом, реформовано місцевий адміністративно-поліцейський апарат (губернатори й губернські правління, капітани-справники й нижчі земські суди, городничі). При цьому в процесі здійснення правосуддя вагому роль відігравав губернатор. Його наділяли найважливішими повноваженнями у сфері судочинства – правом затверджувати вироки кримінальних палат і нижчих судових інстанцій. У виняткових випадках губернатор мав передавати вироки на затвердження Сенату, міністру внутрішніх справ або імператору.

10. Звернуто увагу на те, що Статут цивільного судочинства 1864 р. був унікальним насамперед тим, що вперше в історії Російської імперії

розмежував цивільний процес від кримінального. Також упроваджувалися нові принципи судоустрою та судочинства, зокрема змагальність процесу та забезпечення підсудному права на захист. Обвинувачений, позивач і відповідач стали активними учасниками судового процесу, наділеними самостійними правами, які суд був зобов'язаний поважати.

11. Доведено, що після прийняття Конституції 1849 року в Західній Україні була створена трирівнева судова система. У першій інстанції, як у цивільних, так і в кримінальних справах, судові процеси проводилися одноосібними суддями в районних судах та колегіальних районних судах. Останні були створені в кожному окрузі і називалися «колегіальними», оскільки важливі кримінальні справи, які не могли розглядати звичайні одноосібні судді, розглядалися щонайменше трьома окружними суддями. Третю групу судів першої інстанції становили обласні суди, юрисдикція яких поширювалася на кілька округів. Дев'ять таких обласних судів було створено в Галичині та Буковині. Другої інстанції існували вищі колегіальні обласні суди, один з яких розташовувався в Львові і мав юрисдикцію над усією Східною Галичиною та Буковиною. Третьої інстанції були Верховний суд і Касаційний суд у Відні. У Галичині було створено два апеляційні округи, центри яких розташовувалися в Львові та Кракові, де також засідали вищі обласні суди.

12. Встановлено, що специфіка доступу до правосуддя в межах радянської правової системи виявлялася в такому.

В УСРР 19 лютого 1919 р. було прийнято Декрет РНК УСРР, який анулював усі попередні судові інстанції, що функціонували на території України до встановлення радянської влади. Також Декрет запроваджував Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР, яке передбачало повне здійснення судочинства новими судами.

Так, після прийняття постанови «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р. ВНК і її губернські та повітові надзвичайні комісії отримали право позасудової розправи.

31 жовтня 1922 р. було прийнято Положення про судоустрій. Воно передбачало таку систему судових органів: народний суд у складі одного народного судді; народний суд, що складався з народного судді та двох народних засідателів; губернський суд; Верховний Суд і його колегії.

23 жовтня 1925 р. було прийнято Положення про судоустрій УСРР, яке передбачало таку систему судових установ: 1) народний суд, 2) окружний суд, 3) Верховний Суд УСРР. Зазначалося, що основою системи судових установ УСРР є народний суд, який функціонував колегіально – у складі народного судді й двох народних засідателів, або в спеціальних випадках персонально – в особі народного судді. Суд здійснював свою діяльність у межах визначеного для нього району. Окружний суд виконував такі функції: а) як орган прямого управління і контролю над усіма підлеглими судовими органами, нотаріальними установами, судовими виконавцями, судовими перекладачами та іншими урядовцями, що підпорядковувалися йому, безпосередньо підконтрольний Народному комісаріатові юстиції; б) як орган, що розглядав касаційні та ревізійні скарги на рішення, вироки та ухвали підлеглих народних судів; в) як суд першої інстанції у справах, які законом було віднесено до його компетенції.

19 листопада 1926 р. ВЦВК офіційно затвердив перехід до трирівневої системи судочинства, у межах якої функціонували народний суд, губернський суд і Верховний Суд. Однак в областях і краях, де було завершено адміністративно-територіальну реформу, замість губернських судів запроваджувалися обласні (крайові) та окружні суди.

25 вересня 1931 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК Української СРР було затверджено Положення про судоустрій Української Соціалістичної Радянської Республіки, яке спрямовувалося на активну

боротьбу з будь-якими спробами протидії соціалістичному будівництву, сприяння соціалістичній індустріалізації країни, перебудову сільського господарства на соціалістичних засадах та інші аспекти.

У післявоєнний період судова система СРСР була приведена у відповідність до Закона «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік», ухваленого в 1938 р. У зв'язку з цим було значно скорочено кількість військових трибуналів, відновлено лінійні суди залізничного та водного транспорту. У грудні 1948 – лютому 1949 року в СРСР уперше було проведено вибори народних суддів і народних засідателів.

З 1958 р встановлювалося, що правосуддя в СРСР здійснюється Верховним Судом СРСР, верховними судами союзних республік, верховними судами автономних республік, обласними, крайовими, міськими судами, судами автономних областей і національних округів, районними (міськими) народними судами, а також військовими трибуналами.

Судова система країни була призначена для забезпечення суворого й неухильного виконання законів усіма установами, організаціями, посадовими особами та громадянами СРСР.

Загалом у 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. судова система, що сформувалася в СРСР наприкінці 50-х рр., не зазнала суттєвих радикальних змін. Незначні зміни стосувалися насамперед скорочення деяких функцій Верховного Суду СРСР у зв'язку з утворенням у 1970 р. союзно-республіканського Міністерства юстиції СРСР.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНОЮ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

3.1. Досвід і значення судово-правової реформи в Україні для забезпечення доступу до правосуддя (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. криза процесів перебудови в Радянському Союзі ставала дедалі очевиднішою, а розпочаті процеси відцентрування в країні вже неможливо було повернути назад чи бодай призупинити. Радянське суспільство поступово почало демократизуватися й уже не вбачало свого подальшого майбутнього в межах тоталітарного режиму у складі єдиної союзної держави. Низка союзних республік перестала визнавати пріоритет законів СРСР, і врешті-решт реальна ефективність загальносоюзних правових актів стала мінімальною. У зв'язку з цим в Україні почала напрацьовуватися власна система законодавства, яка охоплювала ключові сфери життєдіяльності держави. Суттєві трансформації відбулися також у системі правосуддя.

Процес реорганізації системи правосуддя супроводжувався значною кількістю законодавчих змін. Так, у 1989 р. Верховна Рада ухвалила два закони – «Про статус суддів в СРСР» та Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій. Основна ідея Закону «Про статус суддів в СРСР» від 4 серпня 1989 р. полягала в необхідності утвердження незалежності суддів. Закон містив важливі положення про незалежність суддів і народних засідателів, яка гарантувалася через законодавчо встановлений порядок їх обрання і звільнення, захист недоторканності суддів і народних засідателів, суворі юридичні процедури здійснення правосуддя, конфіденційність нарад суддів під час ухвалення рішень і заборону на їх розголошення, відповідальність за неповагу до суду або втручання в конкретні справи, створення необхідних організаційно-технічних умов для

роботи судів, а також забезпечення матеріального і соціального захисту суддів, що відповідало їхньому високому статусу [163].

Термін повноважень суддів було збільшено з 5 до 10 років. Судді й народні засідателі мали бути незалежними й підпорядковуватись виключно закону. Було встановлено вимогу щодо обов'язкового представлення звітів суддями й народними засідателями перед виборцями або органами, що їх обрали, однак процедура їх відкликання чи дострокового звільнення вимагала окремого законодавчого врегулювання. Закон упроваджував інститут щорічного проведення суддівських конференцій і створення кваліфікаційних колегій суддів, складених виключно з суддів, які були відповідальними за добір кандидатів на суддівські посади, атестацію суддів і застосування до них дисциплінарної відповідальності [163].

З 1990 р. законодавча база у сфері правосуддя ознаменувалася визнанням права громадян на судове оскарження неправомірних рішень адміністрації; було розпочато перегляд кримінального законодавства (зокрема, скасовано статтю про антирадянську пропаганду), а також законодавства щодо релігії тощо. У 1991 р. були ухвалені Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік. Усього ж із кінця 1989 по 1991 рік було ухвалено понад 100 законів, указів, постанов тощо. Однак із розпадом СРСР у 1991 р. судова система та правова система колишніх радянських республік почали розвиватися самостійно, дедалі більше віддаляючись одна від одної [164, с. 124]. На початку 90-х рр. союзні республіки фактично діяли як незалежні держави, хоча юридично ще залишалися частиною СРСР. Вони ухвалювали акти про свою незалежність і закликали міжнародне співтовариство визнати їхній міжнародно-правовий статус.

16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР 12-го скликання (Верховна Рада України 1-го скликання) прийняла Декларацію про державний суверенітет [165]. На переконання сучасних вчених, поява Декларації про державний суверенітет стала результатом низки процесів, що

пройшли від централізації до дезінтеграції в колишньому СРСР [166, с. 935]. Прмітно, що документ проголосив «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в її територіальних межах» [165], він став важливим політичним і правовим актом, де проголошувався принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Декларація про державний суверенітет ознаменувала початок шляху до незалежності, а її основні положення стали підґрунтям для ухвалення ключових законодавчих актів державного рівня, зокрема Конституції та інших законів України. Цей документ визначив «найважливіші принципові позиції, які спрямовували народ на шляху до створення самостійної правової держави, розвиток демократії та всеосяжне забезпечення прав і свобод людини».

Саме спираючись на Декларацію, було прийнято Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року [167], який разом з державним суверенітетом був підтверджений волевиявленням народу на Всеукраїнському референдумі в грудні того ж року [168, арк. 6]. Після Референдуму Верховна Рада України одногосно прийняла звернення «До парламентів і народів світу», у якому вказувалося: «Договір 1922 року про створення Союзу РСР і всі наступні конституційні акти Союзу РСР Україна вважає відносно себе нечинними і недійсними» [169]. При цьому наголошувалося, що «Україна буде демократичну, правову державу, першочерговою метою якої є забезпечення прав і свобод людини» [58, с. 471]. Із цього моменту обірвався правовий зв'язок між вищими установами юстиції і прокуратури УРСР та Радянського Союзу. Міністерство юстиції, Верховний Суд та Прокуратура Української республіки набули статусу в абсолютному вимірі вищих органів, відповідно юстиції, судів та прокуратури» [58, с. 471].

Провідним законодавчим конституційним актом, що суттєво обґрунтував закономірність діяльності вітчизняної юридичної системи, став

Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 24 жовтня 1990 р., у якому було передбачено забезпечення поширення на території Української РСР верховенства законів республіки [170]. Встановлювалося, що прокуратура, як і інші юридичні інституції, фактично виходила з підпорядкування союзних органів. Крім того, Конституцію Української РСР було доповнено положенням про створення Конституційного Суду, яке «мало стати кроком уперед у запровадженні механізму конституційної юрисдикції в Україні» [171, с. 14]. Проте це положення до 1996 р. реалізоване не було [58, с. 17]. Водночас ідея продовження існування СРСР у нових формах на той момент ще не була остаточно відкинута, а тому державно-правові зв'язки на союзному рівні продовжували існувати [58, с. 466].

Велика увага приділялась питанню заснування арбітражних судів. Вони мали створюватися на основі органів державного арбітражу, тобто адміністративних органів, метою діяльності яких було вирішення спорів між юридичними особами [172, с. 10]. На той час на рівні загальносоюзного законодавства у травні 1991 р. було ухвалено закони СРСР «Про Вищий арбітражний суд СРСР» і «Про порядок вирішення господарських спорів Вищим арбітражним судом СРСР». У зв'язку з цим, з метою забезпечення незалежної структури для вирішення господарських спорів, у червні 1991 р. Україна першою серед республік Радянського Союзу створила арбітражні суди. Підсумком цього процесу стало ухвалення Арбітражного процесуального кодексу України, який набув чинності 1 березня 1992 р. [58, с. 472].

Слід зауважити, що традиції вітчизняного правосуддя історично формувалися на основі трирівневої системи судів, яка слугувала підґрунтям для низки відповідних проєктів конституційного будівництва попередніх епох. Ідея такого підходу була присутня в українських конституційних актах початку ХХ ст., зокрема в Конституції УНР 1918 р., проєкті Конституції

ЗУНР 1920 р., а з певними особливостями – у Конституції (Основному Законі) УРСР 1937 р. та Конституції (Основному Законі) УРСР 1978 р.

19 червня 1991 р. Верховна Рада УРСР схвалила Концепцію нової Конституції України, у якій було передбачено трирівневу систему судоустрою. Із деякими змінами ці ідеї були реалізовані в різних проєктах Конституції України, зокрема у версіях від 1 липня 1992 р., 27 травня 1993 р., 28 жовтня 1993 р. та 15 листопада 1995 р. У цих проєктах було впроваджено принцип спеціалізації судів у конституційній сфері. Водночас у них не згадувалося про вищі спеціалізовані суди. Проте це стало підґрунтям для створення в межах судової системи спеціалізованих арбітражних судів, які під час малої судової реформи на початку 2000-х рр. були перейменовані на господарські суди відповідно до радянської правової традиції. У проєкті Конституції України від 24 лютого 1996 р. вже містилося положення про те, що вищі суди є вищими судовими органами спеціалізованих судів. Фактично це положення було закріплено в остаточній редакції Конституції України.

Проголошення Україною незалежності спричинило зміни в організації та управлінні судовою системою. Зокрема, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1991 р. № 386 затверджувалось Положення про Міністерство юстиції України [173]. Документом передбачалось, що провідним завданням Міністерства юстиції України є організаційне забезпечення функціонування обласних судів, Київського міського суду, районних (міських) народних судів за умови суворого дотримання принципу незалежності суддів і підпорядкування їх тільки законові. У контексті нашого дослідження важливо, що створення належних умов для здійснення правосуддя визначалось серед найважливіших завдань Міністерства. Крім того, регламентувалася організація роботи судів із адміністративного провадження і нагляд за діяльністю судових виконавців [174, с. 13–14].

28 квітня 1992 р. Верховна Рада України схвалила Концепцію судово-правової реформи в Україні [175]. Зазначалося, що потреба в судовій реформі

була зумовлена кризою в судовій системі, спричиненою численними негативними чинниками, які впливали на її функціонування. Реформа мала на меті запровадити низку кардинальних змін, ухвалити правові норми, які в сукупності мали змінити судоустрій України, тобто систему судової організації та порядок вирішення судових справ. З огляду на це, важливими елементами реформи проголошувалися: реорганізація судів і скорочення штату суддів; оновлення та очищення суддівського корпусу шляхом кваліфікаційного оцінювання чинних суддів; конкурсний добір як кандидатів на посаду судді, так і чинних суддів під час їхнього кадрового переміщення (зміна суду або спеціалізації); забезпечення незалежності суддівського управління, зокрема створення органу державної влади, до компетенції якого, серед іншого, належить формування суддівського корпусу та здійснення дисциплінарних стягнень – Вищої ради правосуддя; оптимізація судочинства, що включає: електронне судочинство, дистанційне судочинство, підвищення судового збору, адвокатську монополію на представництво в судах, запровадження поняття «типових» або «зразкових» справ, внесення змін до чинних процесуальних кодексів України [176, с. 15].

Таким чином, визначалися ключові напрями трансформації системи правосуддя. Основною метою проведення реформи та утвердження незалежної судової влади, як зазначено в Концепції, є перебудова судової системи, розроблення нового законодавства та вдосконалення процедур судочинства [177]. Зазначені зміни планувалося реалізувати у три етапи. Перший етап передбачав законодавче забезпечення судової реформи. Зокрема, йшлося про ухвалення законів про судоустрій і статус суддів, про Конституційний Суд України як орган конституційного правосуддя [178, с. 50], про конституційне судочинство, нові процесуальні кодекси тощо. Також планувалося впровадження спеціалізації суддів у розгляді адміністративних справ, створення судових колегій з адміністративних справ та апеляційних колегій у судах обласного рівня й у Верховному Суді України. Другий етап

передбачав створення нових судових інстанцій, таких як Вищий апеляційний суд, адміністративні суди, суди у справах сім'ї та неповнолітніх. Третій, завершальний етап, згідно з Концепцією, полягав в узагальненні результатів попередніх етапів, подальшій спеціалізації судів і вдосконаленні законодавства у сфері функціонування судової влади [175].

У контексті вдосконалення системи правосуддя Концепція приділяла важливе значення Верховному Суду України. Це був вищий орган у системі загальних судів, який мав право на апеляційний і касаційний перегляд справ, що розглядалися загальними судами, а також на розгляд справ за нововиявленими обставинами. Це була спроба відновити в Україні можливість апеляційного перегляду справ вищим судовим органом країни, втрачену через запровадження радянської моделі судової системи у 1917 р. [175].

Хоч демократичні засади здійснення правосуддя були законодавчо закріплені, без змін залишалася процедура закриття кримінальних справ за nereабілітуючими обставинами. Йшлося про те, що особу визнають невинною не на підставі вироку суду, а за рішенням відповідного органу дізнання, слідчого, прокурора або на підставі ухвали суду про закриття кримінальної справи чи відмову в її порушенні за обставин, які не є підставою для реабілітації особи. Це засвідчує наявність елементів радянської системи, які ще не були ліквідовані судовою реформою [172, с. 10].

Проголошені реформою ідеї відіграли важливу роль. Хоча фактичні заходи судової реформи значно відрізнялися від запланованих, вона загалом визначила основні напрями реформування судової системи й окреслила коло проблем, які потрібно вирішити для створення самостійної гілки судової влади [179, с. 51]. Багато ідей Концепції залишаються актуальними й сьогодні. Йдеться, зокрема, про ініціативу впровадження адміністративного судочинства, створення системи адміністративних судів і подальшу

спеціалізацію судів; обмеження юрисдикції військових судів і виведення їх із-під підпорядкування військовому командуванню; забезпечення права потерпілого на підтримку обвинувачення та створення державного фонду для компенсації шкоди потерпілим від злочинів; незалежність судової експертизи від органів кримінального переслідування тощо.

Потрібно констатувати, що далеко не всі ідеї Концепції судово-правової реформи, прийнятої Верховною Радою України в 1992 р., вдалося реалізувати натепер. Серед завдань, вирішенню яких приділено значну увагу впродовж періоду від затвердження Концепції судово-правової реформи до прийняття в 1996 р. Конституції України, можемо виокремити закріплення роботи «спеціалізованих арбітражних судів, на законодавчому рівні визначення статусу суддів, системи і повноважень кваліфікаційних комісій суддів, запровадження суддівського самоврядування, врегулювання порядку оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності адміністративних органів, а також порядку відшкодування шкоди, заподіяної органами розслідування, прокуратурою і судом» [180].

Необхідність реформування системи правосуддя в Україні зумовила внесення низки змін до Конституції УРСР, Закону України «Про статус суддів» та інших законодавчих актів. Ключовим моментом у судово-правових перетвореннях у країні стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, у розділі VIII якої регламентувалися концептуальні засади вітчизняного правосуддя [180].

Перед прийняттям Основного Закону управління правосуддям було визначено в Конституційному договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, укладеному 8 червня 1995 р. [150]. Стаття 37 цього документа закріплювала: «Суди захищають права і законні інтереси громадян, юридичних осіб і держави шляхом здійснення

правосуддя» [150]. А правосуддя в Україні «здійснюється у формі судочинства в цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справах, а також у формі прийняття рішень з питань відповідності чинному законодавству правових актів посадових осіб, місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» (ст. 39 Договору) [150]. Крім того, ст. 39 Договору закріплювала заборону на втручання у здійснення правосуддя. Це був період, коли поняття судової влади та принципів її реалізації, судової системи та правосуддя отримали чіткий правовий зміст [181, с. 281].

У подальшому положення Конституційного договору, зокрема щодо правосуддя, були розвинені в Конституції України 1996 р. Було встановлено, що правосуддя в Україні виконується виключно судами. Не допускалося делегування функцій судів іншим органам чи посадовим особам, а також їх незаконне привласнення. Водночас чітко визначалась юрисдикція судів, яка охоплювала будь-який цивільний спір або кримінальне обвинувачення, а в окремо визначених законом випадках суди мали право розглядати інші справи. Законом могла бути встановлена обов'язкова досудова процедура врегулювання спору, а також пряма участь громадян у здійсненні правосуддя через присяжних [180].

Законодавство визначало, що система судів в Україні будується на принципах територіальності і спеціалізації. Утворення, реорганізація та ліквідація судів здійснюються законом, проєкт якого вноситься Президентом України до Верховної Ради після консультацій з Вищою радою правосуддя. Найвищим судом у системі судів України є Верховний Суд України. Водночас передбачається функціонування вищих спеціалізованих судів. Для захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин створюються адміністративні суди [180].

Незалежність і недоторканність суддів були встановлені і гарантовані Конституцією та законами України. Будь-який вплив на суддю без згоди

Вищої ради суддів був заборонений. Суддя не міг бути заарештований або ув'язнений без судового рішення до винесення вироку, за винятком випадків затримання під час або відразу після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Крім того, суддя не міг бути притягнутий до відповідальності за свої судові рішення, за винятком випадків вчинення кримінального або дисциплінарного правопорушення. Суддя виконував свої обов'язки протягом невизначеного строку [180].

Наступні обставини були визнані підставами для припинення повноважень судді: нездатність виконувати свої обов'язки через стан здоров'я; порушення суддею правил несумісності; вчинення серйозного дисциплінарного проступку, серйозного або систематичного порушення обов'язків, несумісних зі статусом судді або підтверджуючих його здатність виконувати свої обов'язки; подання заяви про звільнення або відставку за власним бажанням; відмова прийняти переведення до іншого суду в разі розпуску або реорганізації суду, в якому суддя виконує свої обов'язки; порушення обов'язку підтвердження законності походження майна [180].

Встановлено, що повноваження судді припиняються у таких випадках: досягнення 65-річного віку; втрата громадянства України або набуття громадянства іншої держави; винесення остаточного судового рішення про визнання судді зниклим безвісти, померлим, недієздатним або обмежено дієздатним; смерть судді; винесення остаточного судового рішення про визнання його винним у вчиненні кримінального правопорушення. Законодавство також передбачає, що держава забезпечує особисту безпеку судді та членів його сім'ї [180].

Конституція чітко встановлювала, що правосуддя здійснюється в суді. У певних випадках, визначених законодавством, судочинство передбачає участь присяжних. Суддя не міг бути членом політичних партій або профспілок, займатися будь-якою політичною діяльністю, мати представницький мандат, обіймати оплачувані посади або виконувати

оплачувану роботу, за винятком наукової, викладацької або творчої діяльності.

Особа, яка призначалася на посаду судді, повинна була бути громадянином України, не молодшою за 30 і не старшою за 65 років, мати вищу юридичну освіту та стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'яти років, бути компетентною, добросчесною та володіти державною мовою.

Передбачалося, що судді призначаються Президентом України за поданням Вищої ради суддів відповідно до процедури, передбаченої законом. Судді призначалися б на конкурсній основі, за винятком випадків, передбачених законом. Голова Верховного Суду України призначався б і звільнявся таємним голосуванням пленарного засідання Верховного Суду України відповідно до процедури, передбаченої законом [180].

Здійснюючи правосуддя, суддя визнавався незалежним і мав керуватися принципом верховенства права [180].

Слід зазначити, що у сфері правосуддя Конституція України проголосила «основні засади його здійснення, передбачила гарантії права на судовий захист, визначила нову систему судоустрою. Юрисдикція судів охоплювала всі правовідносини, що виникали в державі. Територіальність та спеціалізація визнані принципами побудови структури системи загальних судів. Передбачено, що судочинство буде здійснювати Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції. Конституційний Суд України проголошувався єдиним органом з конституційної юрисдикції в Україні. Вищим судовим органом у системі загальних судів визначався Верховний Суд України, а вищими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. У системі загальних судів також повинні бути апеляційні та місцеві суди» [182, с. 81].

Обумовлювалося, що «судді обіймають посади безстроково, окрім суддів Конституційного Суду України та суддів, які вперше призначаються

на п'ятирічний термін. У випадках, передбачених законодавством, правосуддя також мало здійснюватися народними засідателями і присяжними» [182, с. 81].

Водночас встановлювалися основні принципи правосуддя, до яких належали: «незалежність судів; додержання законності; рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін і їх свобода у представленні суду своїх доказів і переконливості їх перед судом; підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; гарантування обвинуваченому права на захист; проведення судового процесу з гласністю та його повне фіксування технічними засобами; забезпечення можливості апеляційного і касаційного оскарження рішення суду, за винятком випадків, передбачених законом; обов'язковість виконання судових рішень» [182, с. 81].

Відповідальність за формування професійної судової влади була покладена на Вищу раду правосуддя, яка мала такі повноваження: «рекомендувати призначення суддів на посади; приймати рішення щодо порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності; розглядати скарги на рішення відповідних органів щодо дисциплінарної відповідальності суддів чи прокурорів; ухвалювати рішення про звільнення суддів; надавати згоду на затримання чи утримання суддів під вартою; ухвалювати рішення про тимчасове відсторонення суддів від здійснення правосуддя; здійснювати заходи для забезпечення незалежності суддів; ухвалювати рішення про переведення суддів з одного суду до іншого; виконувати інші повноваження, визначені Конституцією та законами України» [180].

Вища рада правосуддя складалася з 21 члена, з яких 10 обиралися З'їздом суддів України з числа діючих та відставних суддів, 2 призначалися Президентом України, 2 обиралися Верховною Радою України, 2 обиралися З'їздом адвокатів України, 2 обиралися Всеукраїнською конференцією

прокурорів і 2 обиралися Конгресом представників вищих юридичних навчальних закладів та наукових установ. Порядок обрання (призначення) членів Вищої ради суддів визначався законом. Голова Верховного Суду України був членом Вищої ради суддів за посадою. Термін повноважень обраних (призначених) членів Вищої ради суддів становив чотири роки. Одна і та сама особа не могла обіймати посаду члена Вищої ради суддів протягом двох термінів поспіль. Слід зазначити, що ці норми лягли в основу українського закону «Про Вищу раду суддів» [183].

Підсумком пошуків у колах юридичної громадськості оптимальної моделі функціонування Вищої ради юстиції стало ухвалення 15 січня 1998 р. Закону України «Про Вищу раду юстиції», який набув чинності після його опублікування в газеті «Голос України» 17 лютого 1998 р. Її створенню передувала діяльність спеціально сформованої робочої групи, яка розробляла організаційно-правові засади функціонування Ради. Актуальним у цьому зв'язку стало питання формування її складу, зокрема у частині досягнення балансу політичних сил задля ухвалення об'єктивних рішень. Декларувалося, що більшість у Раді повинні становити чинні судді, обрані самими суддями. Водночас наголошувалося на необхідності залучення талановитих представників судової системи з бездоганною репутацією, які вже перебувають у відставці [183].

Отже, Вища рада юстиції була колегіальним, постійно діючим і незалежним органом. Її відповідальність полягала у формуванні незалежного та високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно і безперешкодно здійснювати правосуддя на професійній основі. Крім того, Вища рада юстиції приймала рішення щодо порушення суддями та прокурорами вимог щодо несумісності, а також у межах своєї компетенції вирішувала питання їхньої дисциплінарної відповідальності. Закон також визначав структуру Вищої ради юстиції. Зазначалося, що її склад налічує 20 членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України,

з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають по три члени до Вищої ради юстиції, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів. До складу Вищої ради юстиції також входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України та Генеральний прокурор України [183].

Слід зазначити, що на етапі становлення концептуальних основ правосуддя незалежної України створення Вищої ради юстиції вважалось позитивним кроком на шляху до посилення незалежності суддів. Водночас наголошувалося на певних недоліках її конституційно-правового регулювання. Зокрема, виникали питання щодо її місця в системі поділу влади та інституційної незалежності [184]. Зазначені аспекти потребували негайного врегулювання. Крім того, порушувалося питання про порядок формування складу Вищої ради юстиції, що постало ще з моменту її створення. Члени Вищої ради юстиції мали здійснювати «свої повноваження на постійній основі і не могли суміщати виконання своїх обов'язків за участю в будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої» [177].

Варто зауважити, що пропозиції щодо реформування Вищої ради юстиції не обмежувалися лише питаннями її чисельного складу. Йшлося також про розширення її повноважень, зокрема про доцільність закріплення в Конституції України повноваження Вищої ради юстиції щодо призначення суддів на адміністративні посади. Це, очевидно, мало на меті усунути можливість виникнення суперечностей, притаманних судовій системі попередніх років. Також була передбачена ще одна важлива ініціатива, спрямована на суттєве розширення повноважень Ради. Йшлося про проведення відбору кандидатів на посади суддів; внесення подань про переведення судді до іншого суду; здійснення дисциплінарного провадження

щодо суддів; прийняття рішень про призупинення повноважень судді у випадках, передбачених ст. 126 Конституції тощо. Очевидно, що цей комплекс ініціатив зумовлював необхідність внесення змін до чинного законодавства. З цією метою у Вищій раді юстиції було створено робочу групу фахівців, які мали підготувати пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про Вищу раду юстиції» [177]. Зокрема, зміни стосувалися процедур правомочних засідань Ради, порядку розгляду питань щодо звільнення суддів з посад у зв'язку з порушенням присяги судді, а також інших аспектів її діяльності.

Таким чином, початкові роки становлення Вищої ради юстиції підтвердили доцільність заснування цього державного органу. Рада посіла особливе місце в системі державних інституцій, покликаних розв'язувати питання формування професійного суддівського корпусу в Україні. Її діяльність сприяла наближенню України до європейських стандартів у сфері призначення суддів на посади та забезпечення їхньої дисциплінарної відповідальності.

Подальшим етапом удосконалення системи правосуддя в Україні стало створення у 2016 році на базі Вищої ради юстиції нового органу – Вищої ради правосуддя. Основним нормативним актом, що регламентував її діяльність, є Закон України «Про Вищу раду правосуддя». Саме в ньому закріплено правовий статус, повноваження, засади організації та порядок діяльності Ради, визначено положення щодо складу Ради, вимог до її членів, процедур обрання (призначення), правового статусу членів Вищої ради правосуддя, а також структури, організації її діяльності та порядку реалізації покладених на неї повноважень [185, с. 35].

Вища рада правосуддя – це колегіальний конституційний орган державної влади та суддівського врядування, що діє в Україні на постійній основі з метою забезпечення незалежності судової влади. Її функції спрямовані на реалізацію принципів відповідальності та підзвітності перед

суспільством, формування професійного та морально бездоганного суддівського корпусу, дотримання норм Конституції та законів України, а також упровадження стандартів професійної етики в діяльність суддів і прокурорів [186].

Характерно, що новостворений орган вже поставав у новому статусі. Вища рада правосуддя позиціонувалася як конституційний орган державної влади та суддівського врядування, що більш чітко визначало його місце і роль у системі державних органів [187, с. 135].

У процесі функціонування Ради актуальним залишалося питання її незалежності від виконавчої та законодавчої влади. Закон України «Про Вищу раду правосуддя» передбачає призначення двох членів Ради Президентом України, який, хоча й не належить до органів виконавчої влади в Україні, проте наділений значною кількістю повноважень, які у демократичній країні можна зарахувати до функцій виконавчої влади [187, с. 136]. Водночас «наявність у її складі десяти суддів, що обираються з'їздом суддів України, загалом мінімілізує вплив виконавчої та законодавчої влади на функціонування Ради. Крім того, більшість членів Ради обираються інститутами, які є незалежними від виконавчої та законодавчої гілок влади» [188, с. 34].

У системі забезпечення доступу до правосуддя Вища рада правосуддя відіграє важливу роль у підтриманні балансу між незалежністю суддів та захистом їхніх прав і інтересів, з одного боку, та відповідальністю суддів за рівень виконання посадових обов'язків і якість здійснюваного правосуддя – з другого. У процесі своєї діяльності Рада є відповідальною та підзвітною перед суспільством.

Прийняття Конституції України та проголошення реформ у судовій сфері надали потужного імпульсу розвитку конституційного правосуддя в державі як особливого виду судової діяльності. Конституційне правосуддя було покликане забезпечити реалізацію вищої юридичної компетенції у

визначенні конституційно-правових засад функціонування держави й права з урахуванням цінностей і пріоритетів сучасної демократичної правової держави.

А. Селіванов зазначив, що призначення конституційного правосуддя зумовлене його метою та завданням, які належать до виключної компетенції єдиного органу конституційної юрисдикції. Це відображає загальну тенденцію посилення ролі судової влади в суспільстві, де механізм держави побудований на принципі поділу влади, а судова прерогатива відіграє важливу роль у забезпеченні та дотриманні всіма суб'єктами права Конституції та законів України [188, с. 34].

Конституція передбачає форму доступу до конституційної юрисдикції у вигляді конституційного оскарження, при цьому основним засобом захисту прав і свобод є офіційне тлумачення положень Конституції та законів України. П. Ткачук вважає, що роз'яснення права на конституційне оскарження суб'єктам права гарантує розуміння, реалізацію та захист суб'єктивних прав громадян у судах загальної юрисдикції відповідно до відповідних норм позитивного права. Щодо конституційних скарг, він включає до суб'єктів права на конституційне оскарження громадян, іноземців, апатридів та юридичних осіб [189, с. 76]. Таким чином, за конституційним зверненням доступ до конституційного правосуддя передбачається як в індивідуальному порядку, так і від груп осіб, що оформлюються юридично згідно з виробничими, громадськими чи іншими інтересами.

Закон України «Про Конституційний Суд України» [190] було ухвалено 16 жовтня 1996 р., а здійснювати свої повноваження він почав з 1 січня 1997 р. Основні принципи його діяльності передбачені в Основному Законі України. Стаття 147 Конституції України встановлює, що Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках

інших актів, дає офіційне тлумачення Конституції України та здійснює інші повноваження відповідно до цієї Конституції [180].

Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на засадах верховенства права, незалежності, колегіальності, відкритості, пропорційності та обов'язковості його рішень і висновків [180].

Як єдиний орган конституційної юрисдикції, Конституційний Суд України здійснює свої повноваження виключно відповідно до положень Конституції України та відповідних законів – у межах і способом, передбаченими цими нормативно-правовими актами. Згідно з А. Стрижаком, рішення Конституційного Суду України про визнання правових актів неконституційними ухвалюються на таких підставах: а) несумісність із Конституцією України; б) порушення процедури їх прийняття, ухвалення або набрання чинності, встановленої Основним Законом України; в) перевищення конституційних повноважень під час їх ухвалення. При цьому Конституційний Суд не має права втручатися в діяльність інших органів державної влади або виходити за межі своїх повноважень [191, с. 6].

Таким чином, Конституційний Суд став ключовим органом влади у системі правового захисту Конституції України, основоположних засад і цінностей з урахуванням верховенства права й обов'язковості дотримання вимог відповідної правової процедури.

У процесі розбудови системи правосуддя значна увага приділялась визначенню правового статусу Верховного Суду України. Зокрема, зазначалось, що «Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції та вперше в практиці судових органів України констатувалося, що Голова Верховного Суду України мав обиратися та звільнятися з посади одними суддями, тобто Пленумом Верховного Суду шляхом таємного голосування згідно встановленого законом порядку» [175].

Стаття 125 Основного Закону визначала, що найвищим судом у системі судоустрою України є Верховний Суд України [180].

Потрібно зазначити, що Конституція України як і відповідна законодавча база з регламентації діяльності судових установ в Україні сформували належну законодавчу базу функціонування Верховного Суду України аж до 2001 р. Вже у 2001 р., у зв'язку із завершенням терміну дії п. 12 Перехідних положень Конституції України, Верховною Радою України було ухвалено ряд законів щодо внесення змін до законів «Про судоустрій України» та «Про статус суддів». Законом України «Про судоустрій України» від 21 червня 2001 р. передбачалася така система судів загальної юрисдикції: місцеві суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України [175].

Хоча законодавча база цього періоду стала певним результатом досвіду організації та діяльності вітчизняних судових органів, потреба в новому законодавстві про судоустрій все ще залишалася. З огляду на це 7 лютого 2002 р. було ухвалено новий Закон України «Про судоустрій України» [192], де було відображено конституційні засади організації судової влади.

Законом передбачалося, що Верховний Суд України був визнаний найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. У межах здійснення правосуддя Верховний Суд України повинен був забезпечувати рівне застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції [192]. Передбачалося, що Верховний Суд України не розглядає цивільні й кримінальні справи як суд першої інстанції, а здійснює повноваження касаційної та виняткової інстанцій у цивільному процесі, а також касаційної та виняткової – у кримінальному процесі [193, с. 77]. Крім того, він наділений компетенцією з вирішення справ за нововиявленими обставинами, судові рішення в яких ним постановлені.

Аналізуючи процес становлення вітчизняних судів та їхнє місце в системі здійснення правосуддя, потрібно зазначити, що «їхні організаційно-правові засади діяльності знайшли чітке відображення в законодавстві України, де вирішувались невідкладні завдання оптимізації судової влади і

судової системи» [194, с. 101]. Так, ст. 124 Конституції України передбачала, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, а ст. 127 встановлювала, що правосуддя здійснюють судді, у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних» [180]. Таким чином, офіційно визначено, що судочинство в Україні здійснюється виключно судами. Судові рішення може скасувати чи змінити лише суд апеляційної чи касаційної інстанції в порядку апеляційного чи касаційного провадження. Потрібно зазначити, що здійснення правосуддя тільки спеціально уповноваженими державними органами, тобто судами, має важливе значення для дотримання прав і свобод людини і громадянина, оскільки саме судова процедура передбачає першочергове дотримання законності при вирішенні справи. З огляду на викладене необхідно детальніше зупинитися на аналізі відповідного законодавства, яке регламентує принципи українського судоустрою.

У 2006 р. Президент України видав Указ, яким затвердив Концепцію вдосконалення судівництва для забезпечення справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [180]. Головною метою Концепції було забезпечення становлення системи судівництва в Україні як єдиної системи судового устрою і судочинства, що діє на засадах верховенства права відповідно до європейських норм і гарантує право кожної особи на справедливий суд. Серед завдань Концепції визначалося: розроблення науково обгрунтованої методологічної основи для розвитку правосуддя в Україні на наступні 10 років; удосконалення законодавства в цій сфері; вирішення проблем, що виникли внаслідок непослідовності попередніх судових реформ; забезпечення доступності та справедливості судової системи; підвищення прозорості у діяльності судів; оптимізація системи судів загальної юрисдикції; зміцнення гарантій незалежності суддів; підвищення професійного рівня суддів; підвищення статусу суддів у суспільстві; значне поліпшення умов професійної діяльності суддів; значне

покращення виконання судових рішень; сприяння розвитку альтернативних (позасудових) методів вирішення спорів [180].

На підставі Концепції Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права розробила проекти законів «Про судову систему України» та «Про статус суддів». Вони мали вирішити низку ключових питань і бути спрямованими на підвищення ефективності судової системи та рівня довіри громадськості до неї. Як зазначили Л. Наливайко та В. Олійник, довіра громадськості є невід'ємною умовою для забезпечення ефективності судочинства [197]. Водночас низка принципових положень зазначених документів викликала дискусії саме з огляду на концептуально визначені цілі та завдання реформування судової системи. Ці положення фактично передбачали чотирирівневу систему судів із можливістю повторної касації та численними судовими установами з окремим судочинством, що спричиняло критику з погляду доступності, зрозумілості та рівня довіри до судів.

Реалізація проголошених європейських стандартів у реформі судової системи України відбувалася повільно. Це спричинило подальші пошуки ефективних моделей функціонування судової влади. Основними принципами судових перетворень, з урахуванням вітчизняного досвіду, рекомендацій Венеційської комісії та вимог міжнародних організацій у сфері правосуддя, були визнані: забезпечення справжньої незалежності судів, суддів і судових рішень; захист прав громадян; боротьба з корупцією на всіх рівнях влади та в усіх сферах суспільного життя; відновлення довіри суспільства до судової та правоохоронної систем [181, с. 288]. У результаті цих пошуків 7 липня 2010 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Цей Закон визначив організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, яке засноване на принципах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право кожного на

справедливий суд [198]. У частині здійснення правосуддя Закон установив такі положення:

1) правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Передача функцій судів іншим органам чи посадовим особам, а також незаконне привласнення цих функцій забороняються;

2) особи, які незаконно привласнюють функції суду, несуть відповідальність згідно із законом;

3) народ бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних [198].

У Законі України «Про судоустрій і статус судів» загалом зберігалася звична для громадян система судів. Систему судоустрою України склали суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції утворювали єдину систему судів. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні визначався Конституційний Суд України. Створення надзвичайних та спеціальних судів не допускалося. Судами першої інстанції визначалися місцеві загальні суди, місцеві господарські суди та окружні адміністративні суди. До другої інстанції (апеляційної) належали загальні апеляційні суди, апеляційні господарські та апеляційні адміністративні суди. У третій інстанції (касаційній) діяли Вищий господарський суд, Вищий адміністративний суд, а також новостворений Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ [181, с. 289]. Важливими новаціями в Законі стали положення, спрямовані на зміцнення гарантій судового захисту прав людини. З метою усунення затримок у здійсненні правосуддя було вдвічі скорочено строки розгляду більшості справ.

Таким чином, з прийняттям Конституції України 1996 р. було створено ґрунтовну основу для формування належних правових умов зміцнення системи вітчизняного правосуддя. Сформована на її базі законодавча основа сприяла впровадженню низки заходів із судової реформи та суттєво

наблизила українські суди до сучасних європейських стандартів. Законодавство було спрямоване не лише на зміни в судочинстві, а й мало стати підґрунтям для підвищення ефективності функціонування прокуратури, адвокатури та внесення змін до чинної нормативно-правової бази у сфері правосуддя.

3.2. Роль основних засад судочинства у забезпеченні доступу до правосуддя

Досвід вітчизняного державо- і правотворення дозволив виробити низку важливих положень щодо доступу до правосуддя, які не втратили актуальності й донині. Кожна історична епоха – від становлення української державності до періоду незалежності України – сприяла формуванню власних, унікальних рис у системі вітчизняного судочинства. Це дало змогу викристалізувати низку основоположних принципів, чітке дотримання яких сприятиме якісному забезпеченню доступу до правосуддя в сучасних умовах. Це особливо важливо в контексті реалізації судово-правової реформи, де дотримання ключових засад здійснення правосуддя має сприяти утвердженню й розвитку в Україні правової держави та ефективному формуванню громадянського суспільства.

Принципи правосуддя в системі вітчизняного судочинства – це основні правові норми, які визначають суть і природу судової діяльності. Вони виражені в нормативно-правових актах через спеціальні положення або впливають із загальної системи правових норм. Згідно зі ст. 129 Конституції України основними конституційними засадами судочинства є: незалежність судів; додержання законності; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення обвинуваченню доведення вини особи; змагальність сторін та їхнє право подавати докази і доводити їх переконливість перед судом; публічне представництво обвинувачення в суді

прокурором; забезпечення права обвинуваченого на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційне оскарження судового рішення та, у випадках, визначених законом, на касаційне оскарження; обов'язковість судового рішення. Водночас передбачено, що «законом можуть бути визначені також інші засади судочинства» [28, с. 26]. На переконання І. Марочкина, хоча Конституція не завжди прямо називає певні положення принципами, їхнє значення залишається надзвичайно важливим. Йдеться, зокрема, про те, що правосуддя може здійснюватися лише судами, і заборонено делегувати ці функції іншим органам або посадовим особам; судді мають бути незалежними й недоторканими, підпорядкованими лише закону; народ бере участь у здійсненні правосуддя; справи можуть розглядатися як колегіально, так і одноособово. Такі засади охоплюють як організаційні основи судової влади, так і процес здійснення правосуддя [28, с. 26–27].

Принципи правосуддя, пронизуючи всю діяльність суду з розгляду і вирішення справ, по-особливому виявляються в різних його видах. Правосуддя у справах конституційного, цивільного, кримінального та адміністративного судочинства здійснюється в судовому процесі, що об'єднує низку стадій. Так, кримінальний процес складається з досудової та судової кримінально-процесуальної діяльності. Принципи правосуддя реалізуються на судових стадіях кримінального процесу, особливо на стадії судового розгляду, коли суд виносить обвинувальний або виправдувальний вирок. Принципи правосуддя взаємопов'язані між собою і становлять систему, яка впливає на поведінку учасників правовідносин [199, с. 5].

Принцип здійснення правосуддя тільки судом охоплює всю судову діяльність в усіх її аспектах – як у вирішенні справ по суті, так і в перевірці законності та обґрунтованості судових рішень. Цей вид судової діяльності відповідає природі судів і є основою здійснення правосуддя.

Цей принцип встановлює юридичний порядок, за яким скасування або зміна судових рішень можливе тільки вищим судом і відбувається в межах здійснення правосуддя. Жодне судове рішення не може бути скасоване або змінене будь-яким іншим державним органом, а тільки судом. У цьому виявляється не лише самостійність суду, а і його авторитет.

Діяльність суду регулюється законом, який визначає порядок здійснення правосуддя, що забезпечує захист прав і законних інтересів людини. У законодавстві передбачені особливості здійснення принципу правосуддя тільки судом щодо різних видів правопорушень.

У сфері розгляду кримінальних справ цей принцип означає, що лише суд має право вирішувати питання про вину особи у вчиненні злочину та призначати їй кримінальне покарання. Цей принцип визначає загальну структуру кримінального процесу, включаючи діяльність із досудового розслідування злочинів. Судова діяльність може привести до встановлення невинності особи у вчиненні злочину. Рішення, ухвалені в таких випадках, фіксуються у вироку суду, який може бути обвинувальним або виправдовувальним [200, с. 49].

Цей принцип чітко виявляється при розгляді судом цивільних справ. Він стверджує, що інші державні органи та громадські установи не мають права розглядати цивільні справи, які належать до компетенції суду. Якщо закон передбачає, що деякі цивільні справи можуть бути розглянуті не судом, а іншими органами, це не вважається правосуддям у звичайному розумінні. Наприклад, комісії з трудових спорів, утворені на підприємствах, в установах, організаціях, розглядають трудові спори, однак така діяльність не є правосуддям і принцип його здійснення тільки судом на цю комісію не поширюється.

Серед принципів, що регулюють організацію та функціонування правосуддя, принцип незалежності суддів займає фундаментальне місце. Дотримання цього принципу гарантується відповідними заходами захисту,

спрямованими на запобігання будь-якому неправомірному впливу на суддів під час виконання ними своїх професійних обов'язків [201, с. 1].

У постанові Пленуму Верховного Суду України від 13 червня 2007 р. № 8 «Про незалежність судової влади» зауважено, що «гарантії незалежності і недоторканності суддів як носіїв судової влади та самостійності судів як судових органів визначено Конституцією та законами України» [202]. Реалізація положень щодо незалежності суддів при здійсненні правосуддя, зокрема завдяки посиленню гарантій його забезпечення, вважаємо важливим чинником утвердження принципу верховенства права і ключових інститутів сучасного демократичного суспільства.

Принцип незалежності суддів у здійсненні правосуддя містить два взаємопов'язані аспекти:

1) під час розгляду справ суддям гарантується відсутність зовнішнього впливу чи намагання змусити їх ухвалити певні рішення, що можуть надходити від державних органів, посадових осіб, громадян або суддів вищих інстанцій;

2) судді розглядають та вирішують справи відповідно до закону. Рішення, що не відповідають закону, визнаються незаконними та безпідставними, і їх переглядають.

Ці два аспекти, які пояснюють суть принципу, доповнюються третім, пов'язаним із роллю індивідуальної правосвідомості судді. Ця правосвідомість не може протиставлятися закону, оскільки вона формується на його основі. Переконавання судді є результатом застосування закону до конкретної справи. Закон – непохитний, а суддя – незалежний. Це відображає важливий аспект судової діяльності [203, с. 31].

Незалежність суддів передбачає їхній обов'язок підкорятися закону. Суди в Україні вчиняють судочинство відповідно до Конституції і відповідних законів, а також на засадах верховенства права. Інше розуміння цього принципу звело б нанівець його дію. Якщо б судді перебували в

залежному становищі від будь-яких організацій чи посадових осіб, то про жодне підпорядкування закону не могло бути й мови [204, с. 63]. Закон передбачає, що будь-яке втручання в здійснення правосуддя, будь-яка спроба вплинути на суд або суддів будь-яким чином, будь-яке ображення суду або суддів, а також збір, зберігання, використання та поширення інформації в усній, письмовій або будь-якій іншій формі з метою впливу на неупередженість суду заборонені і тягнуть за собою відповідальність відповідно до положень закону [198].

Принцип незалежності суддів при здійсненні правосуддя забезпечується через встановлені законодавством гарантії: «1) спеціальну процедуру здійснення правосуддя; 2) визначений порядок призначення суддів; 3) право суддів на відставку; 4) функціонування органів суддівського самоврядування; 5) матеріальне і соціальне забезпечення суддів відповідно до їх статусу; 6) захист державою не тільки суддів, але й членів їхніх сімей та їхнього майна» [200, с. 50].

У прийнятті рішень у конкретній справі судді самостійні. Вони повинні при цьому керуватися своїм переконанням щодо оцінювання тих чи інших фактів, а також застосування закону [205; 206; 207, с. 282; 208, с. 435–436]. Існує таємниця наради суддів при винесенні рішення у справі. Закон не передбачає розголошення суддями оцінки фактів і подій, що обговорювалися під час їх перебування в нарадчій кімнаті. Порушення цих вимог може призвести до визнання судового акта незаконним, що призведе до його скасування [198].

Принцип рівності сторін у судовому процесі перед законом і судами означає, що дотримання прав людини і громадянських прав гарантується незалежно від таких ознак, як стать, раса, національність, мова, соціальне походження, майновий стан і посада, місце проживання, релігія, членство в громадських організаціях тощо [198].

Джерелами принципу рівності перед законом і судом є концепції справедливості, що склалися в суспільстві і мають специфічний історичний характер. Справедливість є моральною категорією, яка виражається головним чином у принципі рівності перед законом і судом [209, с. 92]. Однією з особливостей права є взаємодія між правом і справедливістю, їх збіг і вплив на людей. Однак у суспільному житті право є більш стабільним, ніж мораль. Тому можливе порушення гармонії між правовими нормами та уявленнями про справедливість. Навіть незначні елементи несправедливості в праві є помітними, оскільки право регулює найважливіші соціальні відносини. Це вимагає вдосконалення законодавства та практики його застосування [210, с. 104].

Справедливість згадується в законодавстві. Так, Кримінально-процесуальний кодекс України (далі – КПК України) перелічує підстави для скасування або зміни вироку. Серед них – невідповідність покарання тяжкості злочину, а також особистість обвинуваченого [211]. «Покарання вважається невідповідним тяжкості злочину та особи обвинуваченого, якщо, не перевищуючи меж, передбачених кримінальним правом, воно є явно несправедливим за тривалістю та характером, як через свою м'якість, так і через свою суворість» [200, с. 51].

Рівність учасників судового процесу перед законом і судом слід розуміти як рівність перед законом, який застосовує саме суд, а не будь-який інший державний орган. Учасників судового процесу поділяють на дві групи: 1) особи, які юридично зацікавлені в результаті справи, тобто у висновках суду; 2) особи, які юридично не зацікавлені в результаті справи [200, с. 51–52].

До осіб, юридично зацікавлених у результаті справи, належать сторони конфлікту, зокрема «обвинувачений, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники. У цивільному процесі це позивач, відповідач і їхні представники» [203, с. 39].

До осіб, юридично не зацікавлених у результаті справи, належать свідки, експерти, перекладачі, зберігачі арештованого майна та ін. [203, с. 39].

«Принцип рівності учасників судового процесу перед законом і судом відповідає загальноприйнятому правилу про єдиний суд і єдиний для всіх закон» [203, с. 39]. Законодавство поширюється на всіх і тому суд повинен застосовувати його таким чином, щоб не надавати привілеї одним особам і дискримінувати інших. Він повинен піклуватися про те, щоб реалізувати права і законні інтереси кожної людини.

Основи принципу публічності правосуддя необхідно усвідомлювати в домінанті про те, кому в державі належить влада. Сутність цього принципу відображена в ст. 5 Конституції України, де сказано, що єдиним джерелом державної влади є народ. Він реалізує владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування.

Принцип публічності застосовується під час розгляду судом будь-яких справ. Він пронизує весь кримінальний, цивільний, адміністративний та господарський процеси, а також діє при розгляді Конституційним Судом України справ, що входять до його компетенції. Сутність цього принципу полягає в тому, що «суд не має права відмовити в розгляді справи, якщо вона підсудна суду» [200, с. 53]. Принцип публічності властивий кожному судовому процесу, у кожному з яких він виявляється по-різному. Його дія доповнюється елементами диспозитивності, яка полягає в тому, що особа може самостійно розпоряджатися своїми правовими інтересами залежно від власного бажання, а не бажання будь-яких органів, посадових осіб чи інших учасників судового процесу. Диспозитивність означає, що учасник процесу має можливість на свій вибір реалізувати свої права або відмовитися від цього. Наявність прав у суб'єктів не передбачає обов'язкового примусу скористатися ними [200, с. 53].

Принцип публічності правосуддя найбільш наочно виявляється при розгляді кримінальних справ. Відповідно до кримінального процесуального законодавства суд, прокурор, слідчий та орган дізнання зобов'язані «в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину і вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення факту злочину, осіб, винних у його скоєнні, та їх покарання» [212, с. 31].

Принцип публічності визначає активність органів досудового розслідування, прокуратури та суду. На стадії порушення кримінальної справи принцип публічності знаходить своє вираження в обов'язку своєчасно винести акт про порушення кримінальної справи. На стадії досудового розслідування слідчий самостійно приймає всі рішення щодо напряму слідства та проведення слідчих дій, за винятком випадків, коли потрібна санкція прокурора. На стадії судового розгляду суд розглядає справи та ухвалює рішення, у правильності яких він переконаний.

Принцип публічності притаманний також правосуддю в цивільних справах, хоча його застосування є більш вузьким, якщо порівняти з правосуддям у кримінальних справах. Базовим для принципу публічності в цивільному судочинстві є те, що суд приймає рішення, виходячи з результатів дослідження обставин справи, представлених доказів, без попереднього узгодження своєї думки зі сторонами.

Конкуренція між сторонами в судовому процесі є однією з важливих складових принципу, що гарантує рівність всіх перед законом і судом. Суддя повинен надати рівні можливості учасникам процесу. Сучасні виклики та актуальні питання реалізації судової реформи в Україні передбачають можливість для сторін відстоювати власні докази [212, с. 31–32]. У судовому рішенні має «бути надана їм відповідна оцінка, мотиви відхилення або врахування доказів (групи доказів)» [212, с. 32].

Учасників юридичного конфлікту можна поділити на дві сторони протистояння. Кожна зі сторін має свої інтереси, за захистом якими вона може звертатися до суду. У цивільному процесі одна сторона називається позивачем, а інша – відповідачем; у кримінальному процесі – потерпілим і обвинуваченим відповідно.

У разі порушення судового процесу сторони діють відповідно до своїх переконань. Однак реалізувати їх вони зможуть, якщо будуть наділені правами і реальними можливостями відстоювати в суді свою думку [203, с. 40]. Закон допускає захист своїх інтересів лише шляхом, передбаченим законодавством або відповідно до нього, виключаючи будь-які інші способи. У суді захист інтересів здійснюється через спір, полеміку, що є невід'ємною частиною будь-якої людської діяльності.

Змагальність можна розглядати як форму самовираження учасників судового процесу, адже для них важливо не лише швидке просування справи з однієї стадії судового процесу до іншої, а й створення умов для захисту їхніх прав і законно охоронюваних інтересів. Ця діяльність відбувається під судовим контролем, у межах судового процесу [200, с. 54].

Змагальність сторін у судовому процесі не є безмежною. Деякі дії сторони змушені здійснювати незалежно від власного бажання, а іноді – всупереч йому. У випадках, коли сторони зобов'язані з'явитися до суду, вони повинні брати участь у слідстві та судовому процесі, якщо справу вже порушено і вона підлягає розгляду в суді. Принцип змагальності застосовується протягом усього судового процесу, незалежно від його конкретної стадії. Рівність сторін залишається незмінною щодо подання доказів, висловлення клопотань та оскарження судових рішень. Наприклад, у цивільному процесі, якщо позивач має право змінити підстави свого позову, то відповідач також має право змінити підстави свого заперечення. Позивач і відповідач мають однакові права й обов'язки щодо доведення своїх

тверджень, участі в обговоренні матеріалів справи та оскарження судових рішень. Суд зобов'язаний забезпечувати рівні можливості для обох сторін.

У кримінальному процесі принцип змагальності виявляється через розмежування функцій обвинувачення та захисту, які виконують різні учасники процесу [211]. Функцію обвинувачення здійснюють потерпілий, його представник, цивільний позивач і його представник, а також прокурор. Функцію захисту виконують обвинувачений, його захисник, цивільний відповідач і його представник. Це розмежування функцій обумовлене відмінностями та протилежністю інтересів учасників у справ.

Принцип змагальності під час здійснення правосуддя часто асоціюють із принципом змагальності та рівноправності сторін. Рівноправність сторін впливає з необхідності захищати власну позицію під час спору під контролем суду, діючи в межах закону і відповідно до свого процесуального статусу.

Конституція України закріплює принцип забезпечення обвинуваченому права на захист при здійсненні правосуддя. У статті 59 Основного Закону передбачено, що кожен має право на професійну правничу допомогу, а у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. При цьому кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

При здійсненні правосуддя у кримінальних справах у межах цього принципу «реалізується домінанта забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист» [213; 214, с. 192]. Мета цього принципу полягає в запобіганні безпідставному притягненню особи до юридичної відповідальності та її незаконному засудженню.

Обвинуваченим є фізична особа, щодо якої винесено постанову про притягнення як обвинуваченого. Право обвинуваченого на захист включає низку кримінально-процесуальних засобів, за допомогою яких він може протидіяти висунутим проти нього звинуваченням. Він має право знати, у чому саме його звинувачують, оскаржувати докази щодо своєї участі у

злочині, вимагати зміни обвинувачення, надавати докази, що зменшують ступінь його відповідальності, а також захищати інші законні інтереси [200].

Для забезпечення обвинуваченому права на захист чинний кримінальний процесуальний закон зобов'язує осіб, які здійснюють провадження у кримінальній справі, не лише роз'яснити процесуальні права учасникам процесу, а й забезпечити можливість їх реалізації.

Право обвинуваченого на захист охоплює: 1) надання йому викладених в законі засобів для захисту ним самим своїх інтересів; 2) право користуватися допомогою захисника; 3) обов'язок органу дізнання, дізнавача, слідчого, прокурора і суду забезпечити можливість участі захисника у провадженні по справі. Гарантією забезпечення цього принципу є заборона покладати на обвинуваченого обов'язок доведення своєї невинності у справі.

Пояснюючи принцип забезпечення права на захист обвинуваченого, важливо враховувати, що цей принцип змінюється на різних етапах процесу і не є однаковим у всіх випадках. Держава не обмежується лише декларуванням права на захист, а забезпечує його реалізацію протягом всього процесу відповідно до міжнародних норм, що стосуються цього питання [39, с. 103; 41]. Навіть у тих випадках, коли захисник не бере участі в розгляді справи, обвинувачений не є об'єктом владних повноважень державних органів. Він є суб'єктом значних процесуальних прав, які може реалізовувати особисто.

Одним із найважливіших чинників, що забезпечують обвинуваченому право на захист, є допуск захисника з ранніх етапів процесу. Захисником є особа, уповноважена здійснювати захист прав і законних інтересів особи, а також надавати їй необхідну правничу допомогу в процесі провадження у справі [216, с. 61]. Підозрюваним є фізична особа, яку затримано за підозрою у вчиненні злочину або щодо якої орган кримінального переслідування порушив кримінальну справу чи виніс постанову про застосування

запобіжного заходу – до моменту винесення постанови про притягнення її як обвинуваченої або визнання підозрюваною. Захисник підозрюваного має право бути залученим з моменту оголошення йому протоколу затримання або постанови про застосування запобіжного заходу, що включає взяття під варту.

Слід зауважити, що надання кваліфікованої правничої допомоги є важливим елементом справедливої, гуманної й ефективної системи правосуддя, яка ґрунтується на принципі верховенства права. Відповідно до міжнародних стандартів у сфері правосуддя надання правничої допомоги є фундаментом для реалізації інших прав, зокрема права на справедливий судовий процес [40].

Під час здійснення правосуддя важливо дотримуватися також принципу всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи. Встановлення істини у справі – необхідна умова належного здійснення правосуддя. Цьому принципу належить особливе значення, оскільки він застосовується під час розгляду справи судом.

Всебічність, повнота й об'єктивність – ключові складові єдиного принципу, які відображаються а такій послідовності, що відповідає специфіці пізнання в судовому процесі. Це означає, що спочатку досягається всебічне розкриття обставин справи, далі забезпечується їх повнота, а потім проводиться об'єктивне дослідження. Всебічність розкриває механізми дослідження обставин, а повнота підкреслює глибину цього дослідження. Обидва аспекти взаємопов'язані й доповнюють один одного. Водночас їх реалізація можлива лише за відсутності будь-якої зацікавленості суду в певному результаті справи. Це підкреслює важливість належного добору суддівських кадрів і їхніх особистих якостей [217, с. 58].

Принцип всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи реалізується навіть у тому разі, якщо він не є безпосередньо закріпленою нормою-принципом. У такій ситуації його можна вивести із

системи права. Цей принцип особливо пов'язаний із принципом змагальності, оскільки саме завдяки його всебічності, повноті й об'єктивності сторони мають змогу належним чином захищати свої інтереси в судовому процесі [200, с. 57].

Оскільки існує принцип всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, у КПК України сформульовано перелік тих факторів, які потребують доказування в кримінальній справі, тобто предмет доказування. Цей перелік включає обставини, що є необхідними для встановлення правдивості у конкретній справі, такі як факт злочину, винність обвинуваченого, обставини, що впливають на ступінь та характер його відповідальності, а також розмір завданої шкоди.

У цивільних справах кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які посилається для обґрунтування своїх вимог або заперечень. Докази подаються сторонами до суду, але в окремих випадках суд може ініціювати їхнє збирання самостійно. Важливо, щоб судові рішення відповідали принципу всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, який є основою судової діяльності та процесу доказування [218].

У процесі здійснення правосуддя застосовується принцип використання державної мови [218]. Кримінальне процесуальне та цивільне процесуальне законодавство в цьому аспекті містить низку уточнень. Перекладачем є незацікавлена в результаті справи особа, яка володіє відповідними мовами для усного перекладу в ситуаціях, коли учасники процесу не розуміють мови, якою ведеться провадження, а також для перекладу письмових документів [203, с. 34]. Особа, яка діє як перекладач, повинна вільно володіти обома мовами. Також перекладачем може бути особа, яка розуміє знакову мову глухих або німих і здатна її використовувати для спілкування. Процесуальне законодавство гарантує реалізацію права на застосування рідної мови не лише в судах першої інстанції, а й у судах вищих інстанцій [203, с. 34].

Перекладач має право ставити учасникам процесу запитання для уточнення значення слів і виразів, які потребують перекладу. Він може отримувати винагороду за свої перекладацькі послуги та відшкодування витрат, пов'язаних із явкою до суду. Перекладач зобов'язаний з'являтися за викликом суду, засвідчувати достовірність перекладу своїм підписом, а також має право відмовитися від участі в справі, якщо не володіє необхідними знаннями для перекладу. Він зобов'язаний не розголошувати інформацію про обставини справи, що стали йому відомі у зв'язку з участю в справі. У разі завідомо неправильного перекладу перекладач несе кримінальну відповідальність відповідно до законодавства.

Зміст принципу використання державної мови під час здійснення правосуддя охоплює такі положення:

1) кримінальне розслідування проводиться державною мовою. Представник обвинувачення, слідчий і суд складають процесуальні документи також державною мовою;

2) особа повідомляється про підозру у вчиненні кримінального правопорушення державною мовою або іншою мовою, якою вона достатньо володіє для розуміння змісту підозри;

3) слідчий суддя, суд, прокурор та слідчий повинні забезпечити, щоб особи, які беруть участь у кримінальному провадженні та не володіють офіційною мовою або володіють нею недостатньо, мали можливість робити заяви, подавати клопотання та скарги і висловлюватися в суді своєю рідною мовою або іншою мовою, яку вони знають, а також, за необхідності, скористатися послугами перекладача відповідно до встановленої процедури;

4) судові рішення, що завершують судовий розгляд по суті у кримінальному провадженні або у випадках, коли розглядається питання про застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру, надаються сторонам або особам, щодо яких вирішується питання, а також

представникам юридичних осіб у перекладі на їхню рідну або іншу мову, якою вони володіють.

Зазначені положення діють впродовж усього провадження у справі.

Під час призначення суддів і прокурорів важливим аспектом є їхнє володіння мовою судочинства. Секретар судового засідання також повинен володіти державною мовою, оскільки протокол судового засідання має складатися цією мовою, як того вимагають правила судочинства та адміністративні процедури в судах України [198].

Під час проведення «судового процесу може виникнути ситуація, коли будь-який з учасників (обвинувачуваний, свідок, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники) володіє мовою судочинства, але бажає виступати рідною мовою під час судового засідання. Суд повинен забезпечити таку можливість і зобов'язаний викликати перекладача, що відповідає принципу використання державної мови при здійсненні правосуддя» [200, с. 57–58].

Принцип гласності правосуддя передбачає проведення судових засідань у відкритому форматі, що дозволяє особам, які досягли встановленого законом віку, бути присутніми на них, а також забезпечує можливість широкого висвітлення перебігу та результатів судових процесів у медіа.

Гласність правосуддя означає не лише інформування громадськості про роботу судів, а й є засобом, що стимулює інтерес громадян до судової системи, сприяє їхній здатності об'єктивно оцінювати соціальні явища та бажанню брати активну участь у боротьбі з правопорушеннями. Принцип гласності застосовується до всіх категорій справ в усіх судових установах і одночасно є засобом громадського контролю над діяльністю судових органів, що спонукає їх до винесення справедливих та об'єктивних рішень [216, с. 60].

Вітчизняне законодавство передбачає відкритий розгляд справ у судах. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» установлює, що судові рішення, судові засідання та інформація щодо справ, які розглядає суд, мають бути відкритими, за винятком випадків, передбачених законом. Кожна особа має право отримати усну або письмову інформацію про результати розгляду своєї судової справи. Також кожній особі гарантується вільний доступ до судового рішення в порядку, визначеному законом [198]. Судове засідання може бути закритим тільки відповідно до закону і з дотриманням усіх процесуальних норм.

Загалом суди розглядають справи у відкритому режимі, однак із цього правила існують винятки. Якщо відкритий розгляд справи суперечить інтересам держави чи особи, справа може розглядатися в закритому судовому засіданні, про що суд виносить відповідну ухвалу.

У цивільних справах закрите судове засідання проводиться у випадках, коли може бути розголошено конфіденційну інформацію, що охороняється законом, або на клопотання учасників справи з метою збереження конфіденційності усиновлення, запобігання розголошенню особистих аспектів життя учасників справи чи інформації, що може принизити їхню честь і гідність. Також це може бути обґрунтовано іншими випадками, передбаченими законом.

Крім того, для запобігання розголошенню інформації, яка стосується особистих аспектів життя громадян або може завдати шкоди їхній честі, гідності чи діловій репутації, суд може розглядати справу в цілому або проводити окремі процесуальні дії в закритому судовому засіданні. За запитом сторін або однієї з них, за відсутності заперечень щодо юридичної значущості для результату справи, суд може розглянути будь-яку справу в закритому судовому засіданні. Під час розгляду справи або проведення окремих процесуальних дій у закритому судовому засіданні присутні лише особи, юридично зацікавлені в результатах справи, а також, за потреби,

свідки, експерти, фахівці та перекладачі [200, с. 60]. Закрите судове засідання проводиться відповідно до всіх вимог законодавства. У разі проведення судового розгляду в закритому судовому засіданні прилюдно оголошуються лише вступна та резолютивна частини рішення, якщо вони не містять інформації, що потребує захисту та була викладена під час закритого розгляду справи чи проведення окремих процесуальних дій. Якщо вступна та/або резолютивна частини рішення містять таку інформацію, їх оголошення також відбувається в закритому судовому засіданні [218].

У кримінальних справах суд може проводити закрите судове засідання лише для забезпечення конфіденційності інформації, що становить державну таємницю, або інших захищених законом відомостей [203, с. 35]. Якщо судовий процес відбувався в закритому судовому засіданні, судове рішення оголошується прилюдно з утриманням інформації, що розглядалася під час закритого судового засідання і підлягає подальшому захисту від розголошення на момент оголошення судового рішення.

У контексті нашого дослідження важливим є також принцип участі присяжних засідателів у здійсненні правосуддя. Значення судової влади в державі визначається не лише її взаємозв'язками із законодавчою та виконавчою владою, а й ставленням громадян до її інститутів, яке залежить від впорядкованого громадського контролю та віри в їхню об'єктивність.

Як зазначалося в попередніх розділах, на ранніх етапах розвитку української державності суд здійснювався самим народом або його організаційними формами. У пізніший період, із посиленням монархічної влади, значну роль почали відігравати професійні судді. Часто вони здійснювали правосуддя спільно з представниками народу – присяжними або народними засідателями.

В Україні правовий статус присяжного визначено в Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Присяжний визначається як особа, яка на умовах, встановлених процесуальним правом, та за її згодою бере участь

разом із суддею у вирішенні судових справ або здійсненні правосуддя. Для формування списку присяжних територіальна адміністрація національної судової влади України звертається із відповідним запитом до відповідних міських рад. Міські ради складають список громадян, які мають постійне місце проживання в районах, що належать до юрисдикції відповідного районного суду, у кількості, зазначеній у запиті, які відповідають необхідним вимогам і висловили бажання бути присяжними [198].

Вони ухвалюють своє рішення на підставі безпосереднього спостереження за подіями в судовому засіданні. Засідателі розглядають справи спільно з професійними суддями у складі суду. У процесі здійснення правосуддя вони наділяються всіма правами судді [203, с. 37].

Колегія присяжних засідателів виносить вердикт лише з питань, що були перед нею поставлені. Присяжні можуть ухвалити обвинувальний або виправдувальний вердикт. Обвинувальний вердикт колегії присяжних є відповіддю на питання, чи заслуговує підсудний на обвинувачення. Професійний суддя у справі з присяжними виносить обвинувальний або виправдувальний вирок. У разі обвинувального вердикту присяжних суддя завжди оголошує обвинувальний вирок, визначаючи покарання для підсудного. У разі виправдувального вердикту присяжних суддя оголошує виправдувальний вирок.

Особи, які: були визнані судом такими, що мають обмежену або відсутню правоздатність, страждають на хронічні психічні або інші захворювання; мають судимість, яка не була знята або не відбута; не володіють державною мовою; обіймають посади, несумісні з виконанням своїх функцій (члени Верховної Ради України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органи, що здійснюють правоохоронну діяльність), військовослужбовці, секретарі, інші державні службовці, муніципальні службовці, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради суддів); особи, які

протягом останнього року були притягнуті до адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, та громадяни віком понад 65 років не можуть бути народними засідателями [198].

До принципів українського правосуддя належить також принцип колегіальності. У Конституції України встановлено, що судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних [180].

У законодавстві передбачено, що кримінальне провадження в суді першої інстанції стосовно злочинів, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років, проводиться колегіально судом у складі трьох суддів – лише за клопотанням обвинуваченого. Якщо кримінальне провадження стосується кількох обвинувачених, його розглядає колегіально суд у складі трьох суддів щодо всіх обвинувачених, якщо хоча б один із них подав клопотання про такий спосіб розгляду. Кримінальне провадження в апеляційному порядку у більшості випадків здійснюється колегіально судом у складі не менше трьох суддів [211, с. 31].

Колегіальний розгляд справ судом є однією з ключових гарантій всебічного, повного й об'єктивного вивчення всіх обставин справи та ухвалення законних і обґрунтованих рішень. Цей принцип може бути належним чином реалізований лише за умови фактичної рівноправності всіх членів судового складу. Значення принципу колегіальності полягає в тому, що він, по-перше, відображає демократичні цінності держави; по-друге, стимулює участь широких верств суспільства у здійсненні правосуддя, що є важливим для зміцнення громадянського суспільства; по-третє, забезпечує детальне обговорення питань, які підлягають вирішенню; по-четверте, впливає на формування внутрішнього суддівського переконання [200, с. 65].

У процесі здійснення правосуддя необхідно також дотримуватись принципу розумних строків розгляду справи судом. Цей принцип покликаний подолати затягування судових процедур, що є актуальною

проблемою в судовій системі. Водночас слід пам'ятати, що категорія «розумні строки розгляду справи», запозичена з міжнародного права, має власний зміст у кожному конкретному випадку визначення таких строків [219, с. 39].

Варто зауважити, що важливим принципом правосуддя сьогодні є обов'язковість судових рішень. Рішення суду, яке ухвалюється після розгляду справи, є ключовим актом судової влади й виноситься іменем України – незалежно від рівня судової інстанції або юрисдикції, у межах яких розглядалася справа, а також незалежно від складу суду – одноособового чи колегіального [203, с. 45]. Проблема невиконання судових рішень є особливо актуальною нині, адже особа в багатьох випадках після отримання рішення суду, що набрало законної сили, стикається з неможливістю його виконання. Закон передбачає, що судові рішення, які набрали законної сили, підлягають обов'язковому виконанню всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими та службовими особами, фізичними й юридичними особами, а також їхніми об'єднаннями на всій території України. Закон також установлює обов'язковість урахування (преюдиційність) таких судових рішень іншими судами. Чинне законодавство України передбачає юридичну відповідальність за невиконання судового рішення.

Таким чином, реалізація принципів правосуддя має важливе значення для забезпечення доступу до правосуддя. На різних етапах судового процесу ефективність реалізації цих принципів залежить від низки чинників, зокрема: обов'язків, що мають бути виконані на кожному етапі процесу; статусу органів і посадових осіб, які здійснюють провадження; участі громадських представників у вирішенні правового конфлікту; рівня деталізації правових норм, що регулюють судову діяльність. Принципи правосуддя є рівнозначними, а їхній порядок у переліку не має значення. Кожен з них має самостійне значення, а всі разом вони відображають сутність правосуддя та

мають універсальний характер. Саме в них розкривається потенціал суду як органу судової влади, що здійснює функцію правосуддя.

3.3. Особливості формалізації доступу до правосуддя в межах позитивного права України

Доступ до правосуддя гарантує кожній особі право на вільне звернення до судової системи для захисту своїх прав та інтересів, а також для вирішення юридичних конфліктів. При цьому кожна людина має право на справедливий і незалежний судовий розгляд відповідно до закону. Нормативно-правові акти, які регулюють доступ до правосуддя та формують національні стандарти в цій сфері, можуть класифікуватися з різних точок зору. Зокрема, за юридичною силою національні стандарти доступу до правосуддя поділяються на: 1) закони України – Конституція України та інші закони, що мають найвищу юридичну силу та містять основоположні положення про доступ до правосуддя і права громадян; 2) підзаконні нормативно-правові акти – постанови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, акти Президента України, міністерств та інших органів виконавчої влади, якими врегульовано конкретні, деталізовані аспекти функціонування правосуддя [220].

За предметом національні стандарти доступу до правосуддя поділяють на:

а) національні стандарти щодо доступу до цивільного судочинства (Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України), Закон України «Про захист прав споживачів» [221], Постанова Кабінету Міністрів України «Про реалізацію окремих положень Закону України „Про захист прав споживачів“» [222] тощо);

б) національні стандарти щодо доступу до кримінального судочинства (КК України, КПК України, Кримінально-виконавчий кодекс України [223], Постанова Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за несанкціоноване втручання, збут або розповсюдження інформації, що оброблюється в публічних електронних реєстрах, та посилення кримінальної відповідальності під час дії воєнного стану за кримінальні правопорушення у сфері використання інформаційно-комунікаційних систем» [224] тощо);

в) національні стандарти щодо доступу до господарського судочинства (Господарський процесуальний кодекс України (далі – ГПК України), Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [225], Кодекс України з процедур банкрутства [226] тощо);

г) національні стандарти щодо доступу до адміністративного судочинства (Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) тощо). До цієї групи також можна віднести акти, що регулюють певні аспекти правосуддя, такі як правила судової етики (Кодекс суддівської етики [227], Кодекс професійної етики судді [228]).

Нині Конституція України не містить прямого зазначення принципу «доступ до правосуддя». Однак А. Лужаницький вказує на необхідність та можливість тлумачити це право як важливу складову частину права на судовий захист, забезпечену Основним Законом України. «Підтвердженням цього є системний аналіз положень конституційних норм, які гарантують:

можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо згідно з Конституцією України (частина 3 статті 8);

захист прав і свобод людини і громадянина судом, забезпечення права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності державних органів, органів

місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (частини 1 і 2 статті 55);

право кожного після використання національних засобів правового захисту звертатися захищати свої права і свободи до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (частина 4 статті 55);

зобов'язання до частини національного законодавства України діючих міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (частина 1 статті 9);

те, що закріплені Конституцією права і свободи людини і громадянина не є вичерпними (частина 1 статті 22)» [26].

Порівнюючи положення щодо доступу до правосуддя в Конституції України [229], ми дійшли висновку, що вони не зазнали жодних змін, що свідчить про стабільність і незмінність конституційного режиму, який регулює доступ до правосуддя протягом певного періоду. Цікаво зазначити, що принципи доступу до правосуддя були визначені в конституційній угоді між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [150]. Зокрема, у цьому документі були закріплені такі положення:

- 1) виключність здійснення судової влади судами в Україні;
- 2) захист прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб і держави через здійснення правосуддя судами [150].

Законом України «Про судоустрій України» [192], який втратив чинність, не передбачалося конкретне право особи на доступ до правосуддя. Можливість звернутися до суду для захисту своїх прав була обмежена загальними положеннями, що стосувалися статусу та ролі судів у системі державного управління. Закон передбачав, що правосуддя здійснювали загальні суди України, які розглядали та вирішували цивільні, господарські,

адміністративні, кримінальні та інші справи, передбачені законом, у відкритих засіданнях. Чинний Закон України «Про судоустрій і статус суддів» у ст. 7 закріплює такі права:

1) кожному гарантується право на ефективний судовий захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним у встановленому законом порядку, що забезпечує розгляд справи упродовж розумного строку;

2) іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи користуються в Україні правом на судовий захист нарівні з громадянами та юридичними особами України;

3) доступ до правосуддя гарантується всім особам відповідно до положень Конституції України і здійснюється в порядку, встановленому чинним законодавством [23].

Аналізуючи зміст ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [23] щодо доступу до правосуддя, можна викремити кілька ключових аспектів:

а) право на захист – Закон гарантує кожній особі право на захист своїх прав, свобод і інтересів перед судом, який є незалежним, безпристрасним і справедливим. Це вважається одним із основних принципів правосуддя;

б) рівність перед законом – Закон також підтверджує рівність перед законом усіх осіб, включаючи іноземців, осіб без громадянства та іноземні юридичні особи. Це означає, що незалежно від національності чи правового статусу всі мають однаковий доступ до судового захисту;

в) доступність правосуддя – Закон акцентує на необхідності забезпечення доступності правосуддя для кожної особи відповідно до Конституції України та законодавства. Це підкреслює важливість забезпечення доступу до правової системи без перешкод та штучних бар'єрів.

Наразі право на судовий захист закріплено в багатьох нормативних актах, серед яких особливе значення мають кодифіковані нормативні акти,

що регулюють хід певних судових проваджень. Беручи до уваги Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [23], в Україні виокремлюють декілька видів судочинства, серед яких цивільне (ЦПК України [218]), кримінальне (КПК України [230]), господарське (ГПК України [231]), адміністративне (КАС України [232]), а також судочинство у справах про адміністративні правопорушення (КУпАП [233]).

Розглядаючи чинні нормативно-правові акти щодо принципу доступу до правосуддя, доцільно звернути увагу на такі аспекти.

1. ЦПК України [218] визначає наступні права щодо правового захисту:

а) кожна особа має право звертатися за правовим захистом, якщо її права, свободи або законні інтереси порушуються, не визнаються або заперечуються; б) органи влади та приватні особи можуть звертатися за правовим захистом від імені інших осіб, а також в інтересах суспільства чи громадськості; в) Відмова від права на правовий захист є недійсною; д) за згодою сторін спір може бути переданий на розгляд до арбітражного суду; е) Кожна особа має право брати участь у розгляді своєї справи..

2. У контексті ГПК України [231] можна виокремити такі аспекти: а) кожен має право звернутися до господарського суду для захисту своїх прав, свобод або законних інтересів, які були порушені, не визнані або оскаржені; б) нікому не може бути відмовлено в праві звернутися до господарського суду; в) юридичні особи, приватні підприємці, інші фізичні особи, органи влади та місцеві органи влади, а також особи, які мають законне право подавати позови від імені інших осіб, мають право звертатися до господарського суду для захисту своїх порушених, невизнаних або спірних прав та законних інтересів; г) відмова від права звертатися до суду з господарських питань є недійсною; д) сторони можуть домовитися про передачу спору до арбітражного суду або міжнародного господарського комерційного арбітражу.

3. Стосовно КАС України [232], то доцільно звернути увагу на такі аспекти: а) кожна особа має право звернутися до суду, якщо вважає, що дії або бездіяльність органів влади порушують її права, свободи чи законні інтереси відповідно до встановленого законом порядку; б) кожна особа має право на участь у розгляді своєї справи відповідно до встановленого законом порядку; в) відмова від права звернутися до суду є недійсною; г) іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні на рівних умовах із громадянами та юридичними особами України.

4. Якщо проаналізувати положення КПК України [230], то можна виокремити такі положення: а) кожна особа має право на справедливий судовий розгляд та на розгляд її справи в розумний строк незалежним та неупередженим судом; б) судові рішення та рішення, які набрали законної сили в порядку, встановленому законом, є виконавчими та підлягають негайному виконанню на всій території України; в) Кожна особа має право брати участь у розгляді справи в будь-якому суді, якщо справа стосується її прав та обов'язків; г) кримінальне судочинство не може перешкоджати особі користуватися іншими засобами правового захисту, якщо під час такого судочинства порушуються її права, гарантовані Конституцією України та міжнародними договорами, укладеними Україною.

Аналізуючи викладені положення, слід зазначити, що порівняно з редакціями згаданих кодексів до 2017 р., нині доступ до правосуддя є належним чином врегульованим. Це головним чином зумовлено ухваленням Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [234]. У загальному вигляді цим Законом було внесено ґрунтовні зміни, спрямовані на розширення та зміцнення прав громадян на доступ до суду, спрощення процедур подання позовів і заяв, удосконалення механізмів судового захисту

прав та інтересів осіб, а також на поліпшення процедур обґрунтування відмови у прийнятті позовних та інших заяв у контексті забезпечення доступу до правосуддя [235].

Згідно із Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [234] було запроваджено нову можливість подання позовної заяви через Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему (далі – ЄСІТС). Ця система є комплексним інформаційно-комунікаційним засобом, створеним для оптимізації роботи судів, полегшення доступу до юстиції та покращення доступності правосуддя [235]. Функціонування ЄСІТС дало початок підсистемі «Електронний суд», яка шляхом реєстрації електронних кабінетів осіб дає змогу звертатися до суду та подавати необхідні документи онлайн, що спрощує й прискорює цю процедуру [236]. Важливою складовою цієї підсистеми є можливість використання електронного підпису під час подання позовних заяв онлайн. Це забезпечує високий рівень захисту та автентифікації документів, що надсилаються до суду. Застосування електронного цифрового підпису дозволяє переконатися, що документи залишаються захищеними від підробки або втрати під час їх передавання та зберігання в електронному форматі. Це сприяє прозорості й відкритості судового процесу, а також спрощенню бюрократичних процедур і покращенню доступу громадян до правосуддя [237]. Порядок реєстрації електронних кабінетів регламентується положеннями ст. 14 ЦПК України, ст. 6 ГПК України, ст. 18 КАС України та ст. 35 КПК України.

Окремі аспекти звернення до суду, зокрема в контексті забезпечення захисту прав і свобод громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях, а також встановлення правового режиму з метою гарантування безпеки, підтримання законності та здійснення інших необхідних заходів у цих регіонах, регламентуються також такими нормативно-правовими актами,

як Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [237] і Закон України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» [238]. Основною метою зазначених актів є забезпечення правового захисту громадян, які мешкають на тимчасово окупованих територіях, а також визначення правового режиму для гарантування безпеки, дотримання законності та реалізації необхідних заходів у цих умовах.

«Одним із спільних аспектів доступу до правосуддя», як звертає увагу відомий український вчений М. Козюбра, є «вимога неможливості відмовити у правосудді» [239, с. 6]. Згідно з Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших осіб щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води), Суд наголосив, що жоден суд не має права відмовляти у справедливому судовому розгляді, якщо особа – незалежно від її громадянського статусу (громадянин України, іноземець чи особа без громадянства) – вважає, що її права чи свободи порушено або обмежено, або якщо вона стикається з іншими формами порушення своїх прав. Відмова суду в розгляді позовів чи інших звернень, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист. Це право, згідно зі ст. 64 Конституції України, не підлягає обмеженню [240].

Що стосується міжнародних стандартів доступу до правосуддя, до них належать міжнародні акти (договори, конвенції, резолюції тощо), якими врегульовано питання звернення особи до компетентного судового органу. Міжнародні стандарти доступу до правосуддя доцільно поділити на обов'язкові та факультативні залежно від їхнього характеру та ступеня юридичної зобов'язальності для держав. Обов'язкові стандарти встановлюють основні принципи й норми, яких держави зобов'язані

дотримуватись для забезпечення ефективного доступу громадян до правосуддя. Вони містяться в міжнародних документах, наприклад у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [241]. Такі стандарти відіграють ключову роль у забезпеченні справедливості, правопорядку та захисту прав людини в усьому світі, визначаючи орієнтири для діяльності судів і правозастосовних органів у державах-учасницях.

Факультативні стандарти мають рекомендаційний характер і містять кращі практики, поради та орієнтири щодо організації доступу до правосуддя. Вони можуть бути викладені у звітах, резолюціях, директивах та інших документах міжнародних організацій, які рекомендовано до впровадження, але які не мають обов'язкової юридичної сили. Попри це, такі стандарти можуть слугувати основою для вдосконалення національного законодавства й практики у сфері захисту прав людини.

Згідно з частиною четвертою ст. 10 ЦПК України, у судовій діяльності застосовується Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколи до неї, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Крім того, враховується практика Європейського суду з прав людини як одне з джерел права під час розгляду справ. Частина 2 цієї ж статті передбачає, що поряд з іншими джерелами права можуть застосовуватися норми міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України [218].

Згідно з ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожна особа має право на справедливий і публічний розгляд її справи у розумний строк незалежним і неупередженим судом, встановленим законом. Такий суд уповноважений вирішувати будь-які спори цивільного характеру або визначати обґрунтованість кримінального обвинувачення, висунутого проти особи [242]. Право на оскарження вироків у кримінальних справах передбачене ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [243]. Відповідно до п. 45 «Посібника зі

статті 6 „Право на справедливий суд (цивільна частина)“» Ради Європи, право на справедливий судовий розгляд має забезпечуватись відповідно до закону, який гарантує ефективний судовий захист сторін з метою охорони їхніх цивільних прав. Кожна особа має право на судовий розгляд у справах, що стосуються її цивільних прав і обов’язків. Параграф 1 ст. 6 гарантує право на доступ до суду як складову права на справедливий розгляд справи у цивільному провадженні. Хоча це право може бути обмеженим, жодне з таких обмежень не повинне порушувати його сутності [244].

Окремі аспекти доступу до правосуддя передбачені резолюціями та рекомендаціями Ради Європи, серед яких: Рекомендація Rec (2004) 4 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці [245]; Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя [51]; Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов’язки [246], а також висновками Ради Європи, серед яких: Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів [247]; Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та безсторонності [248]; Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів [249]; Висновок № 9 (2006) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права [250];

Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень [251].

Питання доступу до справедливого та безупередженого суду розглядалися в рішеннях Європейського суду з прав людини. Вони встановлюють права осіб на компенсацію та справедливий процес у суді, що є міжнародною гарантією прав людини і забезпечують, що держави-члени виконують свої зобов'язання. Прикладами рішень, які стосуються доступу до справедливого суду є, зокрема, у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» («*Golder v. the United Kingdom*») [252]; у справі «Юліус Клойбер Шлахтхоф GmbH та інші проти Австрії» («*Julius Kloiber Schlachthof GmbH and Others v. Austria*») [253]; у справі «Мактуф і Дам'янович проти Боснії та Герцеговини» («*Maktouf and Damjanović v. Bosnia and Herzegovina*») [254]; у справі «Ібрагім Гюркан проти Туреччини» («*Ibrahim Gürkan v. Turkey*») [255]; у справі «Ужукаускас проти Литви» («*Užkauskas v. Lithuania*») [256]; у справі «Храброва проти Росії» («*Khrabrova v. Russia*») [257].

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Беллет проти Франції» («*Bellet v. France*») «було зазначено, що § 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод містить гарантії справедливого судочинства, включаючи право на доступ до суду. Високий рівень доступу, що забезпечується національним законодавством, повинен забезпечити особі право на справедливий суд згідно з принципом верховенства права в демократичному суспільстві. Для забезпечення ефективного доступу особа повинна мати можливість оскаржувати будь-які дії, які порушують її права [258].

Аналізуючи практику Європейського суду з прав людини, Конституційний Суд України зазначив, що право на суд, гарантоване ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, не може бути реалізоване, якщо судова система держави допускає існування судових

рішень, які не виконуються на користь однієї зі сторін. Держава має позитивний обов'язок створити ефективну систему виконання судових рішень, яка гарантує їхнє своєчасне виконання без неприпустимих затримок. Забезпечення ефективного доступу до суду включає обов'язковість виконання судових рішень, ухвалених на користь особи. Держава та її органи несуть відповідальність за повне й своєчасне виконання судових рішень, винесених проти них [259].

Доступ до правосуддя також гарантується Хартія Європейського Союзу про основоположні права. Зокрема, відповідно до ст. 47 кожній особі гарантуються такі права: 1) право на ефективний захист у суді та справедливий судовий розгляд у випадку порушення її прав і свобод, що гарантуються правом Європейського Союзу; 2) право на ефективний правовий захист у судовому порядку; 3) право на справедливий і відкритий судовий розгляд, який здійснюється незалежним і неупередженим судом відповідно до закону [260]. Правосуддя у справах, що виникають у межах Європейського Союзу, вирішує Суд Європейського Союзу, відповідно до ст. 251 Договору про функціонування Європейського Союзу [261]. Окремі аспекти доступу до правосуддя передбачені рішеннями Суду Європейського Союзу, серед яких: у справі «Антуан Бокс та ін. проти регіону Валлонія» («*Antoine Boxus and Others v. Région wallonne*») [262]; у справі «Уповноважений суду аудиторів від Міністерства культури та туризму проти Служби з аудиту Міністерства культури та туризму» («*Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou v. Ypourgeio Politismou kai Tourismou – Ypiresia Dimosionomikou Elenchou*») [263]; у справі «Валері Харієв Белов проти CHEZ Електро Балгарія АД та ін.» («Балгарія та Європейська Комісія як треті особи») («*Valeri Hariiev Belov v. CHEZ Elektro Balgaria AD and others*») («*Bulgaria and the European Commission intervening*»)) [264]; у справі «Грем Дж. Вілсон проти Асоціації адвокатів Люксембургу» («*Graham J. Wilson v. Ordre des avocats du barreau de Luxembourg*») [265]; у

справі «Хронопост СА і Ла Пост проти французької спілки de l'express (UFEX) та ін.» («*Chronopost SA and La Poste v. Union française de l'express (UFEX) and Others*») [266].

Наступним аспектом є те, що звернення до компетентного судового органу здійснюється шляхом письмового та у встановленій формі звернення особи до суду шляхом подання позовної заяви або ж іншого процесуального документа. Згідно зі ст. 187 ЦПК України позов пред'являється через подання позовної заяви до суду першої інстанції, яка реєструється і найближчим часом передається судді [218]. Відповідно до ст. 9 КАС України розглядає адміністративні справи не інакше як за позовною заявою, поданою відповідно до цього Кодексу, в межах позовних вимог [232]. Згідно зі ст. 26 КПК України кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише після подання потерпілим заяви [230]. Згідно з нормами ЦПК України суд розглядає справи лише на основі звернень осіб, які подані відповідно до цього Кодексу, у межах встановлених вимог цих звернень, та на підставі доказів, які надані учасниками справи або витребувані судом у випадках, передбачених Кодексом [231]. Важливим етапом також є сплата судового збору, яка є підставою для розгляду справи судом та відкриття провадження.

Іншим спільним аспектом для різних галузей судочинства є послідовні етапи судового процесу, які включають відкриття провадження, підготовчий етап і підготовче засідання, розгляд справи по суті та ухвалення судового рішення. Після винесення рішення судом першої інстанції сторони мають право його оскаржити у вищій судовій інстанції шляхом апеляційного або касаційного провадження. Ці етапи є типовими для цивільного (ч. 3 ст. 2 ЦПК України [218]), кримінального (ч. 1 ст. 7 КПК України [230]), господарського (ч. 3 ст. 2 ГПК України [231]), адміністративного судочинства (ч. 3 ст. 2 КАС України [232]), а також судочинства у справах про адміністративні правопорушення.

Відповідно до статті 124 Конституції України, правосуддя здійснюється виключно судами. Це означає, що саме суди є єдиними органами державної влади, уповноваженими ухвалювати судові рішення згідно із законом та відповідальними за захист прав і свобод громадян, вирішення правових конфліктів і забезпечення справедливості в суспільстві. Ця стаття також закріплює два основоположні принципи здійснення правосуддя: а) неможливість передачі судових повноважень іншим органам або посадовим особам – така передача є недопустимою; б) всеосяжність судової юрисдикції, яка поширюється на будь-який юридичний спір або кримінальне обвинувачення [229]. Враховуючи те, що судова юрисдикція охоплює всі правові конфлікти та кримінальні обвинувачення, формується система організації та здійснення судових процесів у межах різних видів судочинства.

Таким чином, доступ до правосуддя є фундаментальним правом кожної особи, незалежно від виду судочинства. Це право передбачає можливість кожного звернутися до судової системи для захисту своїх прав та законних інтересів. Доступ до правосуддя означає, що судова система має бути не лише формально відкрита, а й реально доступна та ефективна для всіх верств населення, незалежно від соціального статусу, фінансових можливостей чи інших обставин. Співвідношення між доступом до правосуддя та видом судочинства є взаємозалежним: вид судочинства визначає коло правових питань, які можуть розглядатися судом, а доступ до правосуддя гарантує, що кожна особа має реальну можливість скористатися відповідним механізмом правового захисту.

Незалежно від виду судочинства, доступ до правосуддя зовнішньо проявляється через сукупність обов'язкових загальних ознак, серед яких: 1) гарантована доступність правової системи для всіх осіб без будь-яких форм дискримінації, що дає кожному змогу захищати свої права та інтереси; 2) забезпечення прозорості й справедливості судового процесу, включаючи

незалежність суддів і рівність усіх сторін перед законом; 3) можливість ефективного звернення до суду та інших органів, уповноважених на розгляд правових спорів і конфліктів; 4) право на обґрунтований та неупереджений розгляд справи, що передбачає дотримання належної процедури та оцінку доказів відповідно до закону; 5) забезпечення доступу до правничої допомоги та юридичних консультацій для всіх осіб, які цього потребують, з метою належного захисту їхніх прав та інтересів.

Згідно зі ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суди спеціалізуються на вирішенні питань, що стосуються цивільних, кримінальних, господарських справ, адміністративних справ, а також справ, пов'язаних із адміністративними правопорушеннями [23]. Окремі дослідники наголошують на важливості виділення конституційного судочинства як самостійної сфери поряд із наведеними видами судочинства [267; 268]. На нашу думку, такий підхід є недостатньо точним, оскільки конституційне судочинство не може вважатися повноцінним судочинством у загальноприйнятому розумінні цього терміна. Як уже зазначалося, правосуддя судами здійснюється. Відповідно до ст. 2 ЦПК України правосуддя – це справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд та вирішення справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав і законних інтересів юридичних осіб, а також інтересів держави [218].

Щодо конституційного судочинства, відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України», Конституційний Суд України здійснює конституційне провадження, вирішуючи питання про відповідність законів України та інших правових актів Конституції України (конституційність), про відповідність чинних міжнародних договорів України Конституції України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їхню обов'язковість шляхом офіційного тлумачення Конституції України в порядку конституційного подання,

конституційного звернення та конституційної скарги [269]. Таким чином, оскільки чинне законодавство не наділяє Конституційний Суд України повноваженнями щодо здійснення правосуддя, використання терміна «конституційне судочинство» не є коректним.

Як вже зазначалося, згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів», суди спеціалізуються на розгляді різноманітних типів справ, зокрема цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ, що стосуються адміністративних правопорушень» [23]. Отже, в Україні існують різні типи судового процесу, такі як цивільне, кримінальне, господарське, адміністративне судочинство, а також судочинство у справах про адміністративні правопорушення. Кожен із зазначених видів судочинства регулюється окремими кодифікованими нормативно-правовими актами: 1) проведення цивільного судочинства регулюється ЦПК України [218], який включає норми процесуального права, що визначають порядок розгляду та вирішення цивільних справ; 2) норми щодо кримінального судочинства містяться в КПК України [230], який визначає порядок розгляду кримінальних справ, права та обов'язки учасників кримінального процесу; 3) господарське судочинство регулюється ГПК України [231], який встановлює порядок розгляду спорів, пов'язаних з господарською діяльністю, а також правила проведення судових процедур у господарських справах; 4) норми адміністративного судочинства містяться в КАС України [232], який встановлює процедури розгляду справ, пов'язаних з діяльністю суб'єктів владних повноважень; 4) судочинство у справах про адміністративні правопорушення регулюється Кодексом України про адміністративні правопорушення» [233].

Кожен із наведених процесуальних кодексів визначає особливості та процедури здійснення судочинства у відповідних сферах, а також регулює питання доступу до правосуддя. Цивільне судочинство спеціалізується на розгляді справ, що виникають із різноманітних правовідносин, зокрема

цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових тощо (ч. 1 ст. 19 ЦПК України [218]). Ця галузь судочинства спрямована на вирішення спорів, пов'язаних із порушенням прав та законних інтересів, зокрема щодо відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення цивільних прав. У межах цивільного судочинства правом на звернення до суду наділені фізичні та юридичні особи, а також держава й інші публічно-правові утворення, які потребують судового захисту своїх прав [270]).

Цивільні справи розглядаються відповідно до правил цивільного судочинства у межах таких форм провадження: наказного провадження, позовного провадження (загального або спрощеного) та окремого провадження (ч. 2 ст. 19 ЦПК України). Для звернення до суду в порядку цивільного судочинства особа подає відповідну заяву у письмовій або електронній формі (з використанням кваліфікованого електронного підпису). Залежно від характеру справи, подається: позовна заява для позовного провадження, заява про видачу судового наказу для наказного провадження або заява для окремого провадження. Основними судовими актами є: рішення суду (для позовного та окремого провадження) і судовий наказ (для наказного провадження) [270].

Цивільний процесуальний кодекс України не встановлює конкретних строків для подання позовів до суду. Однак, згідно зі ст. 256 ЦК України, особа має право звернутися до цивільного суду захищати свої права, свободи або законні інтереси протягом строку позовної давності. Цей строк становить три роки з моменту, коли особа дізналася про порушення своїх прав, свобод або законних інтересів. Також передбачено спеціальні терміни позовної давності для окремих категорій справ: один рік – для справ, пов'язаних із спростуванням недостовірної інформації, і чотири роки – для справ, що стосуються визнання активів необґрунтованими і їх стягнення в дохід держави [270].

Отже, особливість доступу до цивільного судочинства полягає у вирішенні конкретних цивільних справ, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин. Для звернення до суду особа подає позовну заяву або іншу заяву, залежно від характеру справи, у письмовій або електронній формі з використанням електронного цифрового підпису. До заяви обов'язково додаються докази порушення чи оспорювання права. Позов подається в межах строку позовної давності, який загалом становить три роки з моменту, коли особа дізналася або могла дізнатися про порушення свого права. Однак для окремих категорій справ закон передбачає спеціальні скорочені строки. Доступ до правосуддя в межах цивільного судочинства реалізується через звернення до місцевих загальних судів як судів першої інстанції. У цивільному процесі сторони є рівними перед судом, а обов'язок доказування розподіляється між ними відповідно до їхніх процесуальних позицій. Таким чином, цивільне судочинство має специфіку щодо форми звернення, строків та процедур, що робить його одним із ключових механізмів захисту цивільних прав та інтересів громадян і юридичних осіб [271, с. 89].

«Особливості господарського судочинства України включають, передусім, особливий предмет спорів, які виникають з господарських та комерційних відносин, таких як спори, пов'язані з банківською діяльністю, земельними відносинами, корпоративними відносинами, орендними відносинами, розрахунками та іншими подібними ситуаціями» [271, с. 89]. Серед особливостей є і склад суб'єктів, до яких належать фізичні особи – підприємці, юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність (зокрема товариства, установи, підприємства тощо), а також держава через підприємства як господарські або негосподарські суб'єкти (ч. 1 ст. 2 ГПК України) [231].

Розгляд господарських справ здійснюється за правилами господарського судочинства в порядку наказного та позовного провадження

(загального або спрощеного) (ст. 12 ГПК України). Для звернення до господарського суду суб'єкт господарювання подає звернення у письмовій або електронній формі із застосуванням електронного цифрового підпису. Це може бути позовна заява для позовного провадження або заява для видачі судового наказу в разі наказного провадження. У разі позовного або окремого провадження суд виносить рішення, а у наказному провадженні – судовий наказ. Господарське процесуальне право України, подібно до цивільного, не встановлює конкретних строків для звернення до суду. Однак для господарського судочинства застосовуються норми ЦК України, зокрема стосовно позовної давності (ст. 257 ЦК України) [270].

Отже, «специфіка доступу до господарського судочинства України визначається рядом особливостей, які відрізняють його від інших видів судової діяльності. Для звернення до господарського суду фізична особа – підприємець або юридична особа має подати позов у відповідній письмовій або електронній формі. Забезпечення такого звернення включає необхідність отримання електронного цифрового підпису, реєстрації особистого кабінету (для всіх юридичних осіб) та надання доказів порушення свого права. Хоча ГПК України не передбачає спеціальних строків для звернення до господарського суду, за основу беруться положення ЦК України щодо позовної давності. Доступ до правосуддя у межах господарського судочинства охоплює звернення особи до господарських судів як судів першої інстанції. Сторони в господарському процесі є юридично рівними, тягар доказування розподіляється навпіл. Вказані аспекти роблять господарське судочинство важливим і ефективним механізмом захисту комерційних інтересів та вирішення господарських спорів» [272].

Адміністративне судочинство в Україні є формою здійснення правосуддя, яка займається вирішенням спорів, що виникають з діяльності суб'єктів владних повноважень і мають публічний характер. Згідно зі ст. 4 КАС України суб'єктами владних повноважень є органи державної влади (у

тому числі без статусу юридичної особи), орган місцевого самоврядування, орган військового управління, їх посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг [232].

Фізична чи юридична особа може звернутися до адміністративного суду шляхом подання позовної заяви (адміністративний позов) у таких випадках: 1) для скасування нормативно-правового акта; 2) для скасування індивідуального акта; 3) для визнання дій суб'єкта владних повноважень протиправними та накладення обов'язку утриматися від певних дій; 4) для визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та накладення обов'язку вчинити певні дії; 5) для визначення наявності або відсутності компетенції (повноважень) у суб'єкта владних повноважень, що порушують права особи [232].

Відмінності КАС України від ЦПК України та ГПК України виявляються у встановленні строків для звернення до адміністративного суду. Згідно зі ст. 122 КАС України особа може захищати свої права, свободи та інтереси, звернувшись до адміністративного суду протягом шестимісячного періоду, який починається з моменту, коли їй стало відомо або вона повинна була дізнатися про порушення цих прав. Якщо можливе вирішення спору в досудовому порядку згідно із законом і позивач скористався такою можливістю, або якщо закон вимагає вирішення спору в досудовому порядку, строк для звернення до адміністративного суду становить три місяці з моменту розгляду його скарги [232].

Адміністративне судочинство «відрізняється можливістю суду ініціювати певні процесуальні дії самостійно. Наприклад, адміністративний суд може вимагати докази за власною ініціативою (відповідно до статті 9); призначати експертизу (згідно зі статтею 102); застосовувати та скасовувати

заходи забезпечення позову (відповідно до статті 150)» [273]. Ми вважаємо, що таке право суду в адміністративному процесі має кілька обґрунтувань:

1) забезпечити ефективний захист прав і законних інтересів. Хоча адміністративний суд здійснює контроль за дотриманням суб'єктами владних повноважень законодавства, він має право вживати процесуальних заходів за власною ініціативою. Це сприяє повному, об'єктивному та неупередженому розгляду справи і забезпечує належний захист прав учасників адміністративного судочинства;

2) боротьба з процесуальною бездіяльністю сторін. У деяких випадках сторони можуть залишатися бездіяльними, зокрема, коли йдеться про подання доказів або витребування висновків експертів. У таких випадках адміністративний суд уповноважений за власною ініціативою вживати заходів для заповнення прогалин у доказах з метою забезпечення повного та вичерпного з'ясування обставин справи;

3) реалізація принципу інквізиційності в адміністративному судочинстві. В адміністративному судочинстві суд не обмежений позицією сторін, а має право активно збирати та оцінювати докази. Такий підхід відповідає інквізиційному характеру процедури, в якій суд самостійно сприяє встановленню фактів, необхідних для справедливого вирішення спору [273].

Отже, «специфіка доступу до адміністративного судочинства України визначається кількома основними аспектами. Адміністративне судочинство стосується захисту прав осіб, які були порушені суб'єктами владних повноважень. Фізична або юридична особа, яка бажає звернутися до адміністративного суду, подає позовну заяву у відповідній письмовій або електронній формі, надаючи необхідні докази. При цьому тягар доказування лежить на суб'єктах владних повноважень (а не розподіляється порівну між сторонами). Відповідно до КАС України особа може звернутися до адміністративного суду протягом шести місяців з моменту, коли вона дізналася або повинна була дізнатися про порушення своїх прав» [273].

Залежно від категорії справи та суб'єкта владних повноважень, «виокремлюється чимала кількість судових органів, які уповноважені розглядами справи за участі суб'єктів владних повноважень, як суди першої інстанції: місцеві загальні суди; окружні адміністративні суди; апеляційні адміністративні суди; апеляційний адміністративний суд, юрисдикція якого поширюється на місто Київ; Верховний Суд; Вищий антикорупційний суд. Така різноманітність означає, що система правосуддя пристосована до різноманітних потреб та ситуацій, що виникають у суспільстві, і надає можливість ефективного та справедливого вирішення різних видів справ».

У кримінальному судочинстві України здійснюється розгляд кримінальних справ, основою для яких є вчинення злочинів і адміністративних правопорушень, що визначені КК України [274]. Кримінальне судочинство України характеризується найвищим рівнем юридичної відповідальності, оскільки його основною функцією є розгляд кримінальних проваджень та ухвалення рішень щодо притягнення осіб до кримінальної відповідальності за вчинені злочини. Ця галузь судочинства включає дві стадії: досудове розслідування та судове провадження. Досудове розслідування розпочинається з моменту виявлення ознак злочину або надходження повідомлення про нього, після чого відповідні відомості вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань відповідно до ст. 214 КПК України [230].

Під час попереднього розслідування правоохоронні органи збирають докази, допитують свідків, з'ясовують хід подій та встановлюють осіб, причетних до злочину. На цьому етапі можуть проводитися обшуки, затримання підозрюваних, огляд місця злочину та інші слідчі дії для збору необхідної інформації. Судовий процес починається після завершення розслідування, коли справа передається до суду для вирішення. Судовий розгляд включає розгляд справи в суді, допит свідків і сторін, оцінку доказів, визначення вини підозрюваного або обвинуваченого та винесення вироку

відповідно до положень закону. Права та інтереси підозрюваних та обвинувачених захищаються під час судового розгляду, як це передбачено ст. 314 КПК України [230].

Кримінальне провадження ініціюється з моменту виявлення обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення відповідно до КК України. Зокрема, відповідно до ч. 4 ст. 26 КПК України кримінальне провадження в формі приватного обвинувачення може розпочатися лише за умови подання заяви потерпілого. Відмова потерпілого або його представника від обвинувачення у випадках, передбачених законодавством, призводить до безпеліційного припинення кримінального провадження в формі приватного обвинувачення [230].

В Україні не встановлені конкретні строки для звернення до суду у кримінальних справах, однак існують певні обмеження, пов'язані з давністю злочину, які можуть мати вплив на можливість порушення кримінальної справи та притягнення особи до кримінальної відповідальності. Законодавство передбачає поняття «давність злочину», тобто періоду, протягом якого держава має право притягнути особу до кримінальної відповідальності за вчинений злочин. Цей строк може відрізнятися залежно від серйозності злочину та норм законодавства. Після закінчення строку давності відповідальність за вчинений злочин припиняється, а особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Відповідно до ст. 49 КК України особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо з моменту вчинення злочину пройшов встановлений законом строк давності: два і три роки – для кримінальних проступків; п'ять років – для нетяжких злочинів; десять років – для тяжких злочинів; п'ятнадцять років – для особливо тяжких злочинів. Якщо особа на момент вчинення кримінального правопорушення не досягла 18-річного віку, строки давності притягнення її до кримінальної відповідальності є скороченими та становлять: два роки – для кримінальних проступків; п'ять років – для нетяжких злочинів; сім років – для тяжких

злочинів; десять років – для особливо тяжких злочинів [274]. Таким чином, хоча конкретні строки для звернення до суду не встановлені, давність злочину може вплинути на можливість порушення справи та притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Отже, «початок кримінального процесу в суді починається з подання письмової заяви або звернення в усній формі, яке фіксується в протоколі, до правоохоронних органів (Національна поліція, прокуратура). Забезпечення права на захист (для потерпілого) здійснюється через надання можливості безкоштовної правничої допомоги для осіб, які не мають достатніх фінансових ресурсів. Законодавством не встановлено строки для звернення до суду та проведення розгляду кримінальних справ, проте у цьому випадку значення матиме строк давності вчинення злочину (проступку). Україна має систему правоохоронних органів, які здійснюють досудове розслідування злочинів, а також адвокатуру, яка забезпечує правничу допомогу особам, які стають учасниками кримінального процесу. Забезпечення доступу до кримінального судочинства в Україні є важливим для забезпечення правосуддя та прав людини, адже дозволяє гарантувати справедливий судовий процес та захист прав та інтересів усіх учасників кримінального процесу» [275].

Доступ до різних видів судочинства має свої особливості, проте забезпечується загальноприйнятими процедурними правилами, встановленими законодавством, з метою забезпечення справедливого та ефективного правосуддя для всіх громадян, серед яких:

1) форма звернення: а) цивільне судочинство – позовна заява чи заява про видачу судового наказу; б) господарське судочинство – позовна заява чи заява про видачу судового наказу; в) адміністративне судочинство – адміністративний позов чи скарга (досудове врегулювання); г) кримінальне судочинство – кримінальне звинувачення чи заява про порушення кримінальної справи;

2) забезпечення форми звернення – письмова чи електронна форма з дотриманням вимог щодо електронного підпису та реєстрації електронного кабінету;

3) строки звернення: а) цивільне судочинство – у межах позовної давності; б) господарське судочинство – у межах позовної давності; в) адміністративне судочинство – 6 місяців чи 3 місяці у деяких випадках; г) кримінальне судочинство – від 2 до 15 років залежно від серйозності та давності вчиненого злочину.

У контексті розгляду особливостей формалізації доступу до правосуддя в межах позитивного права України неможливо оминати питання нормативного забезпечення доступу до правосуддя саме в умовах правового режиму воєнного стану. Також слід зазначити, що право на судовий захист гарантується конституційними гарантіями, згідно з якими судочинство здійснюється виключно судами, передбаченими законом. Право на судовий захист, яке включає можливість особи розпочати судовий процес і брати безпосередню участь у судовому процесі, не може бути обмежене, а також не може бути позбавлене цієї особи.

Відповідно до ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII «правосуддя на території, на якій уведено воєнний стан, здійснюється лише судами. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється» [276].

Згідно із Законом України «Про внесення зміни до пункту 31 розділу XII „Прикінцеві та перехідні положення“ Закону України „Про судоустрій і статус суддів“, від 1 грудня 2022 р. № 2808-IX щодо територіальної юрисдикції місцевих судів на території України, до прийняття закону щодо зміни системи місцевих судів на території України у зв'язку з утворенням (ліквідацією) районів» відповідні місцеві суди продовжують здійснювати свої повноваження в межах територіальної юрисдикції, що діяла до набрання чинності змінами до системи місцевих судів України, але не більше ніж

протягом одного року з моменту скасування або припинення воєнного стану в Україні. [277].

Як зазначає В. Горбалінський, «Верховний Суд переніс 122 суди із зони бойових дій, тимчасово окупованих районів та тимчасово окупованої території в інші регіони країни: 47 – з тимчасово окупованих територій, а 75 – із зони бойових дій. Суди довелося перенести через відсутність ефективного контролю над локаціями через бойові дії чи окупацію цих територій. Місцезнаходження судів мали змінити якнайшвидше» [278, с. 264].

Фактична кількість суддів апеляційних та місцевих судів станом на кінець грудня 2023 р. становила 4 697 осіб (здійснюють правосуддя 4 165 суддів) [279].

Як зазначається в Щорічній доповіді «Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні за 2023 рік», затвердженій рішенням Вищої ради правосуддя від 27 червня 2024 р. № 1999/0/15-24, під час воєнного стану незалежні суди, як і інші демократичні цінності, служать захисту фундаментальних цінностей: життя, прав, свободи та гідності кожної людини. Незважаючи на особливості правосуддя, роль судів під час воєнного стану не відрізняється від їхньої ролі в мирний час: це здійснення справедливого, незалежного та неупередженого правосуддя. Навіть у найскладніші для держави часи Конституція України залишається чинною, як і в звичайних умовах. Усі дії судової влади повинні бути спрямовані на максимально ефективне виконання її завдань та зміцнення принципу верховенства права і справедливості як головної мети судової влади [279].

Також у цій Доповіді звертається увага на те, що у Звіті Європейської комісії щодо України за 2023 рік вказано, що, незважаючи на ворожі дії та їхні наслідки на всіх рівнях українського суспільства, а також оголошення воєнного стану, уряд і парламент України продемонстрували рішучість упроваджувати реформи, необхідні для членства в ЄС. У сфері

функціонування правової системи Україна продемонструвала певну волю і повинна продовжувати свої зусилля з метою здійснення реформ. Україна продовжує надавати правові послуги і досягла значного прогресу у здійсненні реформ управління судовою системою, спрямованих на забезпечення її цілісності та професіоналізму. Незважаючи на значні виклики, українські інституції продемонстрували значну гнучкість і вжили необхідних законодавчих та організаційних заходів для продовження надання правових послуг громадянам та підприємствам у воєнний час [279].

У перші місці повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про внесення змін до розділу XII „Прикінцеві та перехідні положення“ Закону України „Про судоустрій і статус суддів“ щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя» від 15 березня 2022 р. № 2128-IX» [280]. Згідно із цим Законом у період дії воєнного стану та протягом 30 днів після дня його скасування (припинення) і за умови відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя, визначеного ст. 131 Конституції України [229] кількість суддів у суді (крім Верховного Суду) визначає Державна судова адміністрація України з урахуванням судового навантаження та в межах видатків, визначених у Державному бюджеті України на утримання судів та оплату праці суддів [280].

Крім того, цим Законом передбачено, що під час надзвичайного стану або воєнного стану та протягом 30 днів після їх закінчення, а також у ситуації, коли Рада Верховного Суду не є правомочною відповідно до статті 131 Конституції України [229], Голова Верховного Суду або особа, яка виконує повноваження Голови Верховного Суду, здійснює такі повноваження:

– приймає рішення про відрядження судді до іншого суду того самого рівня і спеціалізації та про дострокове закінчення відрядження судді. У

період відсутності повноважного складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України такі рішення приймаються без подання Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Положення абз. 2 ч. 2 ст. 55 цього Закону щодо граничного строку відрядження судді не застосовуються;

- проводить перевірку повідомлень суддів про втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя, оприлюднює результати та приймає відповідні рішення;

- затверджує Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положення, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів), а також затверджує внесення змін до зазначених документів;

- опубліковує в газеті «Голос України» та на вебпорталі судової влади України оголошення про створення та забезпечення функціонування відповідної підсистеми (модуля) ЄСІТС, а також оголошення про початок функціонування ЄСІТС у складі всіх необхідних для її повного функціонування підсистем (модулів) [280].

Крім того, у період дії правового режиму воєнного стану було ухвалено Закон України «Про внесення змін до Закону України „Про судоустрій і статус суддів“ щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного чи надзвичайного стану» від 27 липня 2022 р. № 2461–ІХ [281].

Відповідно до цього Закону встановлено, що додатковим способом інформування про суд, який розглядає справу, сторони спору та предмет позову, місце, дату і час судового засідання, може бути надання інформації з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг, зокрема з використанням мобільного застосунку «Дія» [281].

Також у перший день відкритої агресії постали питання, як забезпечити здійснення правосуддя в умовах воєнного стану та виконати конституційні функції, а також зберегти життя і здоров'я учасників процесу, суддів та

працівників апарату суду [279]. За даними Офісу Генерального прокурора, протягом січня–листопада 2023 р. збільшилася на третину, порівняно з аналогічним періодом минулого року, кількість облікованих кримінальних правопорушень проти правосуддя (з 3 909 до 5 217, або на 33,5 %) [279]. Також станом на кінець грудня 2023 р. від початку повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України 131 приміщення у 123 судових установах зазнали пошкоджень різного ступеня, зокрема й повного руйнування та розкрадання майна; зруйновані повністю 124 приміщення у 113 судах, з них 15 приміщень судів [279].

За цих умов постала проблема необхідності подальшого розширення можливостей використання переваг та здобутків дистанційного розгляду судових справ, зокрема у вигляді проведення відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням учасниками судового провадження власних технічних засобів для цього [282, с. 459]. Так, рішеннями Ради суддів України «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні» від 24 лютого 2022 року № 9 [283] та «Щодо затвердження окремих рекомендацій з організаційних питань роботи суддів в умовах воєнного стану» від 14 березня 2022 року № 10 [284] зверталася увага на необхідність участі сторін судового процесу в судовому засіданні в режимі відеоконференції, допустимості розгляду справ з різних приміщень судів, зокрема з використанням власних технічних засобів у разі, якщо провадження розглядається колегіально, а колегія суддів не може зібратись в одному приміщенні.

Водночас слід зазначити, що 2 березня 2022 р. Рада суддів України опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Основні з них такі:

- визначаючи умови роботи суду у воєнний час, керуватися реальною поточною обстановкою, що склалася в регіоні;

- у разі загрози життю, здоров'ю та безпеці відвідувачів суду, працівників апарату суду, суддів оперативно приймати рішення про тимчасове зупинення здійснення судочинства певним судом до усунення обставин, які зумовили припинення розгляду справ;
- визначити мінімальну кількість осіб, які мають перебувати в приміщенні суду протягом робочого дня, чітко розподілити між ними обов'язки;
- припинити проведення особистого прийому громадян керівництвом суду, роз'яснювати громадянам можливість відкладення розгляду справ у зв'язку із воєнними діями та можливість розгляду справ у режимі відеоконференції;
- обмежити допуск у судові засідання осіб, які не є їх учасниками;
- якщо можливо, відкладати розгляд справ (за винятком невідкладних судових розглядів) та знімати їх з розгляду; зважати на те, що велика кількість учасників судових процесів не завжди можуть подати заяву про відкладення розгляду справи через те, що вони залучені до функціонування критичної інфраструктури, через вступ до лав Збройних Сил України, територіальної оборони, добровольчих військових формувань та інших форм протидії збройної агресії проти України, або не можуть прибути в суд у зв'язку з небезпекою для життя;
- справи, які не є невідкладними, розглядати лише за наявності письмової згоди на це всіх учасників судового провадження;
- зосередитись виключно на проведенні невідкладних судових розглядів (взяття під варту, продовження строків тримання під вартою);
- у разі якщо провадження розглядається колегіально, а колегія суддів не може зібратись в одному приміщенні, то допустимо розглядати справи з різних приміщень судів, використовуючи власні технічні засоби [285].

В ракурсі питання щодо доступу до правосуддя в умовах правового режиму воєнного стану неможливо поза увагою залишити рішення Вищої ради правосуддя «Про розгляд звіту щодо діяльності Служби судової охорони у 2022 році» від 27 липня 2023 року № 756/0/15-23 [286], де Вищою радою правосуддя звертається увага керівництва Служби судової охорони (далі – ССО) на необхідність неухильного забезпечення підтримання громадського порядку в судах, охорони приміщень судів, органів та установ системи правосуддя в умовах воєнного стану, а також продовження та завершення взяття під охорону решти об’єктів органів системи правосуддя; вжиття ефективних заходів, спрямованих на забезпечення належної охорони судів, які відновлюють роботу на деокупованих територіях, зокрема щодо структури та штатної чисельності територіальних підрозділів (територіальних управлінь), які відновлюють діяльність. При цьому упродовж 2023 р. ССО взяла під охорону 53 об’єкти системи правосуддя (із них 52 суди), які розміщені в 55 будівлях. Через окупацію частини території України, пошкодження (руйнування) приміщень та/або активні бойові дії в місцях розташування об’єктів системи правосуддя на кінець 2023 р. тимчасово призупинено охорону 56 об’єктів, з яких 44 розташовані на тимчасово окупованій частині території України, а 12 розташовані в місцевості, наближеній до районів проведення активних бойових дій. Водночас ССО поновила охорону приміщень Херсонського апеляційного суду, Херсонського міського суду Херсонської області, Територіального управління Державної судової адміністрації України в Херсонській області та Новгородівського міського суду Донецької області. Станом на 31 грудня 2023 р. територіальні підрозділи ССО забезпечили охорону та підтримання громадського порядку в 639 судах, органах та установах системи правосуддя, розташованих у 685 будівлях. Завдяки вжитим превентивним заходам у 2023 р. співробітники територіальних підрозділів ССО не допустили пронесення до приміщень судів понад 196,7 тис. заборонених речей і предметів, які

становлять потенційну небезпеку для суддів та учасників судових процесів, майже 12,6 тис. одиниць зброї та 57 тис. ножів. Служба судової охорони забезпечила охорону громадського порядку та безпеку під час проведення 489 судових засідань, що мали суспільний резонанс. Зокрема, 91 із цих засідань супроводжувалося масовими заходами за участю 2,8 тис. громадян [279].

Реалії війни, крім перелічених заходів, зумовлюють необхідність внесення змін і до процесуального законодавства. У зв'язку з цим слід погодитися з точкою зору М. Смоковича про те, що «реалії сьогодення з-поміж „пакету законодавчих актів воєнного стану“ зумовили предметне опрацювання й інших правових актів» [287, с. 455]. Це стосується змін до Цивільного процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Адміністративного процесуального кодексу України, що стосуються здійснення правосуддя в умовах війни або надзвичайного стану. В основі цих пропозицій, змін та доповнень лежала єдина мета: забезпечити організаційно-процесуальну модель функціонування суду, яка б давала змогу забезпечити безперервність, справедливість та неупередженість правосуддя в умовах війни або надзвичайного стану без зайвих затримок. Йдеться про законопроекти щодо процедурних правил, таких як: а) організація та проведення засідань суддів під час воєнного або надзвичайного стану, включаючи дистанційну участь суддів у цих засіданнях; б) порядок і процедура розподілу судових справ, коли об'єктивно неможливо автоматично визначити склад суду в конкретній судовій справі; в) організаційна та процедурна форма участі сторін судового розгляду у відеоконференції поза приміщеннями суду з використанням власних технічних засобів; в) можливість суддів брати участь у відеоконференції дистанційно з використанням власних технічних засобів. При цьому порядок такої участі регулюється окремим рішенням, яким запроваджується спеціальний порядок роботи відповідного суду, тоді як дистанційна участь судді у

відеоконференції може бути підтверджена його кваліфікованим цифровим підписом відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги» (5.10.2017, № 2155-VIII). № 2155-VIII; г) розгляд судових проваджень за правилами спрощеного провадження за письмовою заявою всіх учасників судового процесу тощо. Зміст вищезазначених законопроектів щодо процедурних норм був ретельно розглянутий не тільки членами парламенту, а й судьями, секретарями, дослідниками, адвокатами тощо. Наразі законодавець відхилив ці пропозиції з незрозумілих причин [287, с. 455]. М. Смокович не погоджується з такою позицією парламенту, але зазначає, що це його конституційне право як єдиного органу законодавчої влади в Україні. «Наскільки такий крок законодавця є доцільним і виваженим – покаже час» [287, с. 455].

Висновки до розділу 3

Дослідження особливостей забезпечення Україною доступу до правосуддя в умовах сучасності засвідчує таке.

1. Комплексно показано, що незалежно від виду судочинства, доступ до правосуддя зовнішньо виражається через сукупність обов'язкових загальних ознак:: 1) гарантована доступність правової системи для всіх осіб без будь-яких форм дискримінації, що дає змогу кожному індивіду захищати свої права та інтереси; 2) забезпечення прозорості та справедливості судового процесу, зокрема незалежності суддів і рівності перед законом для всіх сторін; 3) можливість ефективного звернення до суду та інших правоохоронних органів з метою вирішення правових спорів і конфліктів; 4) право на обґрунтований і справедливий розгляд справи, включно з дотриманням належних процедур і використанням відповідних доказів; 5) можливість отримання правової допомоги й консультацій для всіх осіб, які потребують захисту своїх прав та інтересів.

2. Визначено, що в Україні наразі не конституційовано поняття «доступ до правосуддя». Своєю чергою, на рівні кодифікованих актів національні стандарти доступу до правосуддя поділяють на: а) національні стандарти щодо доступу до цивільного судочинства; б) національні стандарти щодо доступу до кримінального судочинства; в) національні стандарти щодо доступу до господарського судочинства; г) національні стандарти щодо доступу до адміністративного судочинства. Окремий блок національних стандартів доступу до судочинства становлять приписи, що стосуються суддівської етики.

3. Наголошено, що важливою віхою на шляху до забезпечення доступу до правосуддя стало оновлення у 2001 р. системи судів загальної юрисдикції: місцеві суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України. При цьому Верховний Суд України було визнано найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. У межах здійснення правосуддя Верховний Суд України мав забезпечувати єдність застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції.

4. З'ясовано, що важливим кроком на шляху до забезпечення доступу до правосуддя в Україні стало ухвалення у 2006 р. Концепції вдосконалення судівництва для забезпечення справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Стрижневою ідеєю цієї Концепції було забезпечення панування в Україні верховенства права та гарантування кожній особі права на справедливий суд. У подальшому, на основі європейських доктринальних підходів до розбудови системи судочинства, були розроблені проєкти законів «Про судову систему України» та «Про статус суддів», які містили значний обсяг положень щодо забезпечення доступу до правосуддя та права на справедливий суд.

5. Доведено, що важливою віхою на шляху до забезпечення доступу до правосуддя в Україні стало ухвалення 7 липня 2010 р. Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Цей Закон визначив організацію судової влади та

порядок здійснення правосуддя в Україні, заснований на принципах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантування права кожного на справедливий суд.

У частині здійснення правосуддя Закон установив такі положення:

правосуддя в Україні здійснюється виключно судами; передача функцій судів іншим органам чи посадовим особам, а також незаконне привласнення цих функцій – заборонені;

особи, які незаконно привласнюють функції суду, несуть відповідальність відповідно до закону;

народ бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

У Законі загалом зберігалася звична для громадян система судів. Систему судів України становили суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції утворювали єдину систему. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні визначався Конституційний Суд України. Створення надзвичайних та спеціальних судів не допускалося.

6. Показано, що ухвалений у 2016 р. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» у частині доступу до правосуддя охоплює кілька ключових аспектів::

а) право на захист. Закон гарантує кожній особі право на захист своїх прав, свобод і законних інтересів у суді, який є незалежним, безстороннім і справедливим. Це один з основоположних принципів правосуддя;

б) рівність перед законом. Закон підтверджує рівність усіх осіб перед законом, включно з іноземцями, особами без громадянства та іноземними юридичними особами. Це означає, що незалежно від національності чи правового статусу, кожен має рівний доступ до судового захисту;

в) доступність правосуддя. Закон наголошує на необхідності забезпечення доступності правосуддя для кожної особи відповідно до

Конституції України та законодавства. Це підкреслює важливість усунення перешкод і штучних бар'єрів при зверненні до суду.

7. Підсумовуючи особливості нормативного забезпечення доступу до правосуддя в умовах дії правового режиму воєнного стану, аргументовано доведено, що завдяки відповідним законодавчим змінам правосуддя в Україні здійснюється з урахуванням таких особливостей:

зміна територіальної підсудності справ – справи судів, які тимчасово не функціонують, розглядаються судами інших регіонів;

проведення судових засідань у режимі відеоконференції – за можливості участі всіх сторін у такому форматі;

відкладення розгляду судових справ – можливе як за ініціативою суду, так і за клопотанням учасників процесу;

розгляд справи за відсутності учасника – за наявності відповідної заяви або клопотання.

ВИСНОВКИ

Аналіз становлення і розвитку наукових уявлень щодо доступу до правосуддя в Україні на основі проведеного історико-правового дослідження та відповідної джерельної бази дає змогу сформулювати деякі висновки, пропозиції та рекомендації.

I. Доведено, що ідея доступу до правосуддя є похідною від розуміння правосуддя загалом як мети судочинства, що підтверджується таким: а) у період Стародавнього світу сутність правосуддя виявлялася через тлумачення суспільного блага; 2) у період християнства сутність правосуддя зводилася до аналога застосування встановлених за Божою волею правових норм відповідно до церковного вчення; 3) у період Нового часу сутність правосуддя полягала в посиленні абсолютизму та обґрунтуванні політико-правових прагнень монархів; 4) у просвітницький період формуються ідеї тлумачення доступу до правосуддя відповідно до принципів гуманізму, презумпції невинуватості, незалежності та змагальності.

II. Визначено, що основи доступу до правосуддя на українських землях ґрунтувалися на засадах звичаєвого права, норми якого поступово набували правового характеру й трансформувалися в судові повноваження відповідних органів влади та управління. Виокремлено суб'єктів, які здійснювали правосуддя: князя та його родичів, високопосадовців центрального й місцевого рівнів (поза резиденцією великого князя судочинство здійснювали місцеві князі або їхні представники).

III. Встановлено, що еволюція уявлень щодо доступу до правосуддя в період Великого князівства Литовського була тісно пов'язана з розвитком державного і суспільного життя: до першої половини XV ст. зберігалася судова система, що мала коріння в традиціях Київської Русі; з другої половини XV ст. спостерігалися процеси, пов'язані з посиленням влади Литовського князя, централізацією країни, трансформацією

ранньофеодальної монархії у станово-представницьку, формуванням і консолідацією станів, що вплинуло на розвиток судової системи.

IV. Аргументовано показано, що особливістю польського середньовічного правосуддя був судовий формалізм. Судочинство здійснювалося усно й відкрито з дотриманням визначених процесуальних норм. У цей період процесуальні питання детально регулювалися князівськими статутами, які мали загальнодержавне значення. Характерними рисами цього періоду стали: розмежування цивільного й кримінального судочинства, чітко виражений обвинувальний характер судового процесу.

V. Доведено, що суд і судочинство на українських землях у складі Російської імперії ґрунтувалися, з одного боку, на безправному становищі особи, а з другого – на значних повноваженнях органів державної влади.

Характерними ознаками судочинства були: базування як кримінального, так і цивільного процесу на інквізиційних засадах; вплив на процеси судочинства з боку представників місцевої влади (зокрема губернатора, який мав значні повноваження у судовій сфері та здійснював нагляд за судовим слідством і провадженням справ у судах); трансформаційні зміни загальноімперського законодавства у сфері судочинства в 1864 р., що призвели до множинності судових інстанцій з невизначеною підсудністю та різним порядком провадження; нормативна фіктивність реалізації принципів права на захист, презумпції невинуватості, гласності й змагальності; суперечність між проголошеними принципами правосуддя та самодержавним, бюрократичним імперським устроєм і кріпосницькими порядками.

VI. Продемонстровано, що система правосуддя на українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., передбачала однакову підсудність для всіх громадян імперії, а також відкритий і усний судовий розгляд.

VII. Встановлено, що радянське законодавство та наукова доктрина застосовували поняття «суд» і «правосуддя» без визнання суду як окремої гілки влади. До обов'язків суду, окрім безпосереднього здійснення правосуддя, входили функції боротьби зі злочинністю та профілактики правопорушень. Крім того, суди виконували виховну функцію, спрямовану на формування у громадян відданості соціалістичній законності та утвердження єдиної радянської ідеології.

VIII. Визначено, що після проголошення незалежності України суттєві зміни в забезпеченні доступу до правосуддя були зумовлені розвитком конституційного процесу та утвердженням демократичних прав і свобод. Поняття судової влади, принципів її здійснення, судової системи та правосуддя набули конкретного правового змісту. Було офіційно закріплено, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, а делегування їхніх функцій іншим органам або посадовим особам не допускається. Водночас було проголошено заборону на будь-яке втручання в здійснення правосуддя.

IX. Аргументовано показано, що під час становлення концептуальних засад доступу до правосуддя в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст. було виокремлено основні принципи, які відображають його природу й сутність. Ці принципи сформульовано в нормативно-правових актах у вигляді спеціальних норм або виведено із системи конкретних правових норм. При цьому доступ до правосуддя асоціюється з незалежністю суддів, дотриманням законності, рівністю всіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпеченням доведеності вини, рівністю сторін у змагальності та їхньою свободою представляти докази й переконувати суд, підтримкою державного обвинувачення прокурором, забезпеченням обвинуваченому права на захист, а також гласністю судового процесу.

X. Визначено, що доступ до правосуддя розуміється як: а) діяльність суду, що полягає як у розгляді конкретних справ на судових засіданнях, так і в здійсненні судового контролю за дотриманням прав громадян на різних

стадіях процесу; б) гарантована державою можливість для зацікавленої особи в найкоротший строк безперешкодно бути допущеною до процедури судового захисту своїх прав та інтересів і відстоювати їх у встановленому законом порядку.

Незалежно від виду судочинства, доступ до правосуддя зовнішньо виражається в сукупності обов'язкових загальних ознак: 1) гарантована доступність правової системи для всіх осіб без будь-яких форм дискримінації, що дозволяє кожному захищати свої права та інтереси; 2) забезпечення прозорості й справедливості судового процесу, включаючи незалежність суддів і рівність усіх сторін перед законом; 3) забезпечення можливості ефективного звернення до суду з метою вирішення правових спорів та конфліктів; 4) забезпечення права на обґрунтований і справедливий розгляд справи, включаючи доступ до відповідних процедур і доказів; 5) забезпечення можливості отримання правничої допомоги та юридичних консультацій для всіх, хто потребує захисту своїх прав та інтересів.

XI. Встановлено, що доступ до різних видів судочинства має свої особливості, проте забезпечується загальновизнаними процедурними правилами, встановленими законодавством, з метою гарантування справедливого та ефективного правосуддя для всіх громадян. Серед таких правил:

1) форма звернення: а) цивільне судочинство – позовна заява чи заява про видачу судового наказу; б) господарське судочинство – позовна заява чи заява про видачу судового наказу; в) адміністративне судочинство – адміністративний позов чи скарга (досудове врегулювання); г) кримінальне судочинство – кримінальне звинувачення чи заява про порушення кримінальної справи;

2) забезпечення форми звернення – письмова або електронна форма з обов'язковим дотриманням вимог щодо електронного підпису та, за потреби, реєстрації в електронному кабінеті;

3) строки звернення: цивільне судочинство – у межах позовної давності; господарське судочинство – у межах позовної давності; адміністративне судочинство – 6 місяців або 3 місяці в деяких випадках; кримінальне судочинство – від 2 до 15 років залежно від серйозності та давності вчиненого злочину.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя: ретроспектива філософського обґрунтування. *Правові новели*. 2023. № 21. С. 229-237.
2. Дигести Юстиніана. Переклад 1-го титулу 1-ї книги дигест «Про правосуддя і право». URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/VI/520-540/Digestae_Just_II/text1.htm (дата звернення: 07.01.2024).
3. Марк Туллій Ціцерон. Про закони. Про державу. Про природу богів / пер. В. Литвинов. Львів : Апріорі, 2019. 392 с.
4. Турянський Ю. І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2019. Вип. 23. С. 39-44.
5. Платон. Зібрання творів у 4 т. Київ : «Книжкова Майстерня». 1993. Т. 2. 529 с.
6. Арістотель. Політика / Пер. з давньогрек. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
7. Ясинок М. М. Доступ до правосуддя як важлива гарантія демократичного суспільства. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 79-85.
8. Мельничук Н. І. «Злочин» та «покарання» у філософсько-правовому вимірі : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2010. 469 с.
9. Жданенко С. Б. Теократичні ідеї Августина Блаженного та їх середньовічна імплементація. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2017. № 1(32). С. 53–63.
10. Аквінський Фома. Сума теології. Част. II–I. Київ, 2006. 576 с.
11. Правосуддя : філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія / відп. ред. В. С. Бігун. Київ, 2009. 316 с.
12. Заєць А. П. Ідеї природного право у творчості Гуго Гроція. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 16-20.

13. Андрущенко О. Ю. Аналіз розвитку філософських поглядів на конфлікт інтересів як проблеми влади та правосуддя зокрема. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 7. Ч. 1. С. 7–14.
14. Подковенко Т. О. Індивід, суспільство і держава: грані співвідношення у концепції Томаса Гоббса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 194-198.
15. Клокун А. Джон Лок: про свободу, приватну власність і розподіл влади. URL: <https://plomin.club/john-locke-about-freedom-private-property-and-distribution-of-power/> (дата звернення: 05.01.2024).
16. Монтеск'є Ш. Л. Про дух законів : хрестоматія. Київ, 2008. 720 с.
17. Хвойницька Х. Особливості трактування природно-правових ідей у творчості просвітників (Вольтер, Ж-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Філософські науки»*. 2014. № 780. С. 58-62.
18. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 360 с.
19. Камнєва В. О. Філософське обґрунтування ідей миру за І. Кантом. Матеріали наук.-практ. семінару. 2023. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u381/zbirnik_kantivski_chitannya.pdf (дата звернення: 09.01.2024).
20. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. Київ, 2011. 303 с.
21. Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство / пер. з нім. О. Остапчука та М. Кушніра. Київ : Юніверс. 2000. 334 с.
22. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. 568 с.

23. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#top> (дата звернення 24.01.2024).
24. Бігун В. Філософсько-правове осмислення правосуддя (щодо розмежування понять «судочинство» і «правосуддя»). *Вісник Львівського університету. Серія юрид.* 2009. Вип. 48. С. 21–27.
25. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя: феноменологія змісту. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 22–23 грудня 2023 р.). Львів. Торунь : Liha-Press, 2023. С. 441-444.
26. Лужанський А. В. Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні. *Держава і право.* 2010. Вип. 50. С. 197-201.
27. Ткачук О. Сучасні проблеми здійснення правосуддя в цивільному судочинстві України. *Національний юридичний журнал: теорія і практика.* 2016. № 2. С. 106–111.
28. Організація судової влади в Україні : навч. посіб. / за ред. : І. Є. Марочкін, Н. В. Сибільова. Харків : Право, 2009. 184 с.
29. Корчевна Л. О., Короленко І. М. Створення Вищої ради правосуддя України в контексті посилення незалежності судової влади. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство.* 2019. Т. 24. Вип. 2(35). С. 49-57.
30. Ірха Ю. Б. Сучасні підходи до розуміння поняття «доступ до правосуддя». *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні.* Київ : ВАІТЕ, 2020. С. 26–30.
31. Козюбра М. Система судоустрою України: історія, сучасний стан і перспективи в контексті конституційної реформи. *Національна безпека і оборона.* 2016. № 5-6. С. 75-79.

32. Березіна Т. М. Конституційні межі реалізації права громадян на захист у суді: Україна та зарубіжний досвід : дис. ... д-ра філософії : 08 Право : 081 Право. Ужгород, 2021. 192 с.

33. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах з російським самодержавством. *Український історичний журнал*. 2010. № 4(493). С. 59-83.

34. Draft Universal Declaration on the Independence of Justice : final report / by the Special Rapporteur, L.M. Singhvi. Geneva : UN, 24 Aug. 1987. 15 р.

35. Бангалорські принципи поведінки суддів : ООН; Принципи, Міжнародний документ від 19.05.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення 24.01.2024).

36. Документи інституцій Ради Європи щодо засобів захисту від надмірної тривалості провадження. Ухвалено Комітетом міністрів 24.02.2010 р. на 1077-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://rm.coe.int/native/1680701805> (дата звернення: 27.01.2024).

37. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками і доповненнями) / укл. і гол. ред. В. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2010. 1728 с.

38. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 3186.

39. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. 756 с.

40. Загальна (Універсальна) хартія судді : Хартія, Міжнародний документ від 17.11.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j63#Text (дата звернення: 27.01.2024).

41. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 47. Ст. 3040.

42. Кучинська О. П., Щиголь О. В. Поняття та зміст доступу до правосуддя в кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 20-30. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/20-30>.

43. Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323#Text (дата звернення 24.01.2024).

44. Лазарєв В. В., Жидовцева О. А. Щодо наукової дискусії про юридичну природу зловживання правом. *Право і безпека*. 2021. № 1(80). С. 151-155. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.21>.

45. Владишевська В. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя: особливості термінології та класифікації. *Юридичний вісник*. 2016. № 3. С. 47-50.

46. Козакевич О. М. Фундаментальність права на доступ до правосуддя. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Одеса, 26 груд. 2018 р.,) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», каф. загальнотеорет. юриспруденції. URL: <https://hdl.handle.net/11300/11949>. (дата звернення: 29.01.2024).

47. Білоскурська О. В. Щодо поняття конституційних обов'язків. *Право України*. 2004. № 10. С. 85–88.

48. Мікічурова О. В. Африканська система та механізми захисту прав людини. *DICTUM FACTUM*. 2020. № 2(7). С. 80–86. DOI: <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2020-2-7-80-86>.

49. Верба І. О. Міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2015. Вип. 17(1). С. 39-42.

50. Матеріали Дев'ятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції / наук. інтернет-конференції. Вип. 9 / Терлюк І. Я. (укладач). ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів : Ліга-Прес, 2019. 250 с.

51. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf> (дата звернення 24.01.2024).

52. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою : міжнародний документ від 1985 р. URL: <https://khp.org/1080460475> (дата звернення: 01.02.2024).

53. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля : міжнародний документ від 25.06.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 01.02.2024).

54. Конвенція про права осіб з інвалідністю : міжнародний документ від 13.12.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 01.02.2024).

55. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права : в 2 ч. Мюнхен, 1947. Ч. 1. 88 с.

56. Єщенко О. В. Особливості доступу до правосуддя в часи Київської Русі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2023. Т. 34(73). № 5. С. 122-129.

57. Становлення і розвиток держави і права Київської Русі IX – X ст. URL: <https://vseosvita.ua/library/stanovlenna-i-rozvitok-derzavi-i-prava-kiiivskoi-rusi-ih-h-st-425620.html> (дата звернення 14.02.2024).

58. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І. Б. Усенка. Київ : «Наукова думка», 2014. 502 с.

59. Історія економіки та економічної думки : підруч. / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 792 с.

60. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нью-йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1990. 128 с.

61. Булкат М. С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (додержавний період, періоди ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого князівства Литовського). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2017. Вип. 30(1). С. 12-15.
62. Городовенко А. В. Конституційно-правові засади модернізації системи судів загальної юрисдикції: проблеми теорії та практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2019. 204 с.
63. Вілкул Т. Л. Руська правда. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ruska_pravda (дата звернення: 17.02.2024).
64. Сокальська О. В. Коронне «scgutšim» чи литовсько-руське «выведанье»: досудове слідство на українських землях у XVI столітті. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 110-116.
65. Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. Мюнхен, 1951. 131 с.
66. Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж, 1949. 49 с.
67. Загуменна Ю. О., Наджафлі Е. М. Принципи адвокатської діяльності в Україні: адміністративноправовий аспект : монографія. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2020. 276 с.
68. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права : в 2 ч. Мюнхен, 1947. Ч. 2. 175 с.
69. Історія держави та права зарубіжних країн : словник-довідник / уклад. Д. Г. Каюк. Дніпропетровськ : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003. 180 с.
70. Бондарук Т. І. Пани-рада як аристократичний елемент у системі органів влади Великого князівства Литовського (за працями О. О.

Малиновського). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 178-187.

71. Журбелюк Г. В. Регулювання проблем судоустрою Статутом Великого князівства Литовського 1588 року: осучаснення досвіду. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 121-127.

72. Наливайко Л. Р., Олійник В. М. Теоретико-правова характеристика взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. унт внутр. справ, 2019. 192 с.

73. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського : монографія. Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 199 с.

74. Шевчук А. В. Судова влада та суспільство Правобережної України наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2022. 535 с.

75. Бойко І. Й. Польське право як важливе джерело статутів Великого князівства Литовського (1529-1588 рр.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 32-39.

76. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка у Великому князівстві Литовському. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 53-59.

77. Кириченко Ю. М. Поширення магдебурзького права та його особливості в містах України. *Форум права*. 2011. № 4. С. 361-366.

78. Кобилецький М. М. Поширення магдебурзького права на українських землях Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 49-53.

79. Бедрій М. Статути Великого князівства Литовського як джерела правового регулювання діяльності копних судів на українських землях (1529-1842 рр.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 145-150.

80. Охотницька Н. В. Становлення судової системи України (1991-2012 р.р.): історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 212 с.

81. Серeda О. В. Форми участі народу у здійсненні правосуддя в правовій традиції України. *Історія державотворчих процесів в Україні та зарубіжних країнах (до 100-річчя утворення УНР)* : зб. наук. ст. та тез повідомл. міжнар. наук. конф. (м. Харків, 23 листоп. 2017 р.). Харків, 2017. С. 218–220.

82. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.

83. Волошкевич Г. А. Правове оформлення шляхетського стану у Статутах Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 167-173.

84. Аракелян М. Р. Еволюція інституту адвокатури на українських землях за статутами Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 99-103.

85. Шевченко О. В. Правові засади діяльності першої Малоросійської колегії у контексті україно-російських відносин. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри: XIV Міжнародна науковопрактична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»* : збірник тез доповідей (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 514-517.

86. Дегтярьов С. І. Українське судочинство наприкінці XVII – у XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 104. С. 11-18.

87. Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 471 с.

88. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 548 с.
89. Калашник О. А. Становлення й розвиток місцевих загальних судів в Україні: історичний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. Вип. 8. С. 21-24.
90. Булкат М. С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (періоди Гетьманщини; входження українських земель до складу Російської імперії; радянський). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2018. Т. 29(68). № 1. С. 1-6.
91. Танцюра В. І., Куліш С. М., Пересада О. О. Історія України : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 639 с.
92. Кормич Л., Багацький В. Історія України : підручник. Київ : Алерта, 2006. 412 с.
93. Шандра В. С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII - першої половини XIX ст.: структура та судові практики. *Український історичний журнал*. 2009. № 2. С. 83-96.
94. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Істина, 2006. 416 с.
95. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль : Видавництво Астон, 2016. 392 с.
96. Портнов А. В. Становлення і розвиток конституційного судочинства в Україні: теоретичні та практичні проблеми : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2009. 42 с.
97. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : серія історична та філологічна* : науковий збірник / [редкол. : О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-

Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. X. 352 с.

98. Нестерчук Л. П. Судочинство в Україні здійснюється виключно судами. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.) : у 2 т. / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса : Юридична література, 2016. Т. 2. С. 135-137.

99. Павелко В. О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 46. С. 439–446.

100. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ-ХХст). Київ : Атіка, 2012. 328 с.

101. Серєда О. В. Із історії впровадження суду присяжних в ході судової реформи 1864 року. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 33. С. 156-165.

102. Шишкін В. І. Судові системи країн світу : навч. посіб : у 3-х кн. Київ : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 2. 336 с.

103. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793-1830 рр. = *Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine 1793-1830* / з фр. пер. З. Борисюк. Львів : Кальварія, 2007. 294 с.

104. Бурдін М. Ю. Запобіжні заходи за Статутом кримінального судочинства 1864 р. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2011. Т. 24(63). № 2. С. 11-16.

105. Грошевий Ю. М. Судове слідство за Статутом кримінального судочинства 1864 р. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. № 4. С. 106-112.

106. Максимов О. В. Судова реформа на Правобережжі 1864 р.: фахова дискримінація поляків в умовах «кадрового голоду». *Intermarum*. 2014. № 1. С. 124-139.
107. Сидорчук О. Участь присяжних засідателів у судовому процесі за судовими статутами 1864 року. *Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична*. 2003. Вип. 38. С. 106-111.
108. Єрмолаєв В. Суд присяжних в Україні: історико-правові аспекти (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2(77). С. 27-41.
109. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Київ : Ін Юре, 2007. 622 с.
110. Кучер А. М. Вища рада правосуддя як оновлений вищий орган суддівського самоврядування. *Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави* : зб. тез доп. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квіт. 2018 р.); матеріали I Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського «Західноукраїнська Народна Республіка – П'ємонт українського державотворення» (м. Тернопіль, 13-14 квіт. 2018 р.). Київ-Тернопіль : ТНЕУ, 2018. С. 25-28.
111. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. Київ, 1961. 128 с.
112. Горбачов В. П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 1995. 19 с.
113. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. : монографія. Харків : Консум, 2011. 288 с.
114. *Ефективність норм права* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 лист. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. 540 с.
115. (III) Універсал Української Центральної Ради. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/iii_universal.pdf (дата звернення 14.01.2021).

116. Логвиненко І. А. III Універсал Української Центральної Ради в історії національного державотворення. *Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)* : зб. наук. ст. і тез доп. на наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Харків, 25 листоп. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 187-188.

117. Лазарєв В. В. Нормативно-правові засади регулювання громадянства в Україні в 1917-1921 роках. *Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)* : зб. наук. ст. і тез доп. на наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Харків, 25 листоп. 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 174-175.

118. Якуніна А. О., Дідух Ю. А. Суд і судочинство в УНР (1917-1918). *Українська Центральна Рада - світоч національного державотворення : історико-правові уроки та сучасні реалії* : матеріали круглого столу (м. Тернопіль, 10-11 берез. 2017 р.). Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. С. 309-310.

119. Бондар М. Між Сциллою і Харибдою: Конституційний Суд у системі поділу влади. *Конституційний Суд у системі органів державної влади: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення* : матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 16 трав. 2008 р.). Київ : Ін Юре, 2008. С. 53-71.

120. Закони про тимчасовий державний устрій України : Закон від 29.04.1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text> (дата звернення: 25.02.2024).

121. Романюк Я., Іванченко І. Іменем України: становлення судової влади у період української революції 1917–1921 рр. *Право України*. 2017. № 3. С. 46-61.

122. Бойко І. Й. Місце і роль Галичини у державно-правовій системі Австрії та Австро-угорщини 1772–1918 рр. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 41-48.

123. Єфремова Н. В. Історико-правовий аспект приєднання західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 48. С. 189-196.

124. Едер П. Організація і діяльність судових органів у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 роки). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 68. С. 97–107.

125. Кондратюк О. В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів : СПДФО «Марусич», 2006. 20 с.

126. Гриб Н. П. Австрійська конституція 1849 р. : особливості її прийняття, структура та основні положення. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 81-86.

127. Ковальчук І. В. Організаційно-правові засади діяльності крайових судів у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1855–1918 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 80-87.

128. Урсуляк О. В. Відновлення суду присяжних за Конституцією Австрії 1867 року та його правовий статус на західноукраїнських землях. *Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України* : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 жовтня 2014 р.). Хмельницький, 2014. С. 13-16.

129. Бойчук А. Ю. Інститут адвокатури на західноукраїнських землях другої половини XIX – початку XX століття (на матеріалах Галичини) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 20 с.

130. Качур В. О. Закріплення незалежності суддівської діяльності у конституції Австрії 1867 р. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. 1. С. 29-31.

131. Роговська А. І. Суд і судочинство в Західноукраїнській Народній Республіці. *Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави*

: зб. тез доп. міжнар. юрид. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квіт. 2018 р.). Київ-Тернопіль : ТНЕУ, 2018. С. 272-274.

132. Присташ Л. Т. Формування судової системи Західної Української Народної Республіки. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 35. С. 13-21.

133. Історія держави і права України / за ред. А. Й. Рогожина : у 2 ч. Харків : Основа, 1996. Ч. 2. 480 с.

134. Заріцька І. М. Виникнення радянського земельного законодавства(листопад 1917 - квітень 1918 рр. *Часопис Київського у-ту права*. 2008. № 7. С. 43-48.

135. Гусева В. П. Деякі особливості діяльності правозаступників в УСРР у 1918-1922 роках. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 1. С. 11-14.

136. Судові установи в період діяльності Української Народної Республіки /11.1917 – 01.1920/. URL: <http://vla.court.gov.ua/sud0390/100/40/> (дата звернення 01.03.2024).

137. Декрети про суди. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2. 744 с.

138. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. Київ, 1993. 192 с.

139. Положення про революційна трибунали. *Вісник Української Народної Республіки*. 1918. № 16. С. 4.

140. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки : монографія. Дніпропетровськ : АМСУ, 2010. 479 с.

141. Про внутрішній розпорядок роботи та управління Губсуду : інструкція НКЮ УСРР від 03.02.1923 р. *Бюлетень НКЮ*. 1923. № 2. С. 46–51.

142. Усеїнова Г. С. Деякі аспекти впровадження судової системи УСРР після реформи 1922 р. *Проблеми законності*. 2011. № 115. С. 235-241.
143. Сушло А. С. Історія суду радянської України (1917-1967рр.). Київ : Видавництво Київського університету, 1968. 233 с
144. Деміда М. А. Початок сталінського суду: за матеріалами особливої папки (1924–1925 рр.). *Держава та регіони*. 2016. Вип. 4. С. 4-8.
145. Дурнов Є. С. Адвокатура в Україні: історико-правове дослідження (кінець ХІХ-ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2018. 36 с.
146. Михайлов О. Державно-правові процеси розвитку судоустрою України у ХХ столітті. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 8. С. 8–11.
147. Положення про судоустрій УСРР : Постанова ВЦВК від 23.10.1925 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp250018?an=2&ed=1927_05_11 (дата звернення: 10.03.2024).
148. Думанівська А. Я. Політико-правові засади становлення та розвитку радянської судової системи в Україні у 1918-1953 рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2013. Вип. 21. Ч. 1. Т. 1. С. 41-44.
149. Панченко В. С. Умови служби мирових суддів як гарантія професійного виконання обов'язків: на прикладі Волинської губернії (1871–1919 рр.). *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 118 – 130.
150. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1995. № 18. Ст. 133.

151. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Харків : Право, 2008. 304 с.
152. Шевченко А. Є. Організаційно-правові аспекти становлення та адміністративної діяльності спеціальних підрозділів НКБС України на транспорті у кінці 20-х - середині 40-х рр. ХХ ст. : монографія. Київ : Національна академія наук України, інститут історії України, 2005. 472 с.
153. Беланюк М. В., Вронська Т. В. Перші кроки відновлення роботи органів юстиції на визволеній від нацистів території України (1943 – 1944 рр.). *Інформація і право*. 2019. № 2(29). С. 129-140.
154. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія. Київ : Атіка, 2004. 288 с.
155. Про статус суддів у СРСР : Закон Союзу РСР від 04.08.1989 р. № 328-1. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0328400-89> (дата звернення 24.02.2024).
156. Закон про судоустрій Української РСР, прийнятий Верховною Радою Української РСР 30 червня 1960 року. Із змінами і доповненнями, затвердженими Верховною Радою Української РСР 12 квітня 1963 року та 25 червня 1964 року. Київ, 1965. 14 с.
157. Історія Верховного Суду України. URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/DCEF80B885A1C8B8C225812F002DA85E](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/DCEF80B885A1C8B8C225812F002DA85E) (дата звернення: 05.01.2024).
158. Конституція (Основний Закон) України : Закон Української РСР від 20.04.1978 р. № 888-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text> (дата звернення: 10.03.2024).
159. Українській юстиції 90 років. Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_15435 (дата звернення 14.03.2024).
160. Шевчук І. М. Становлення та розвиток інституту конституційного контролю в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 31. Т. 1. С. 112-115.

161. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон Української РСР від 27.10.1989 р. № 8303-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11#Text> (дата звернення: 15.03.2024).

162. Скоморовський В. Б. Історико-правова характеристика створення і ліквідації СРСР : монографія. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. 410 с.

163. Про статус суддів в СРСР : Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 04.08.1989 р. № 328-I. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0328400-89#Text> (дата звернення: 20.03.2024).

164. Терзі О. С., Ковальова М. В. Вплив Декларації про державний суверенітет на розвиток конституційного ладу України. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 3. С. 124-128.

165. Декларація про державний суверенітет України : Декларація від 16.07.1990 р. № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 20.03.2024).

166. Правова доктрина України : у 5 т. / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція. 976 с.

167. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради України; Акт від 24.08.1991 р. № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 21.03.2024).

168. Відомість Про Результати Всеукраїнського Референдуму. 1 Грудня 1991 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Фонд 1 «Верховна Рада України, мм. Харків, Київ». Оп. 28. Спр. 144. Арк. 6.

169. Звернення Верховної Ради України До парламентів і народів світу. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 8. Стор. 199.

170. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон України від 24.10.1990 р. № 404-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-12#Text> (дата звернення: 21.03.2024).

171. Тимченко І. А. Механізм конституційної юрисдикції в Україні: становлення і розвиток. *Право України*. 2010. № 6. С. 12-25.

172. Сердюк В. О. Проблеми реалізації судово-правової реформи в Україні (1991-2004 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 18 с.

173. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету міністрів України від 28.12.1991 р. № 386. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-91-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.03.2024).

174. Гончаренко О. В. Формування органів державного управління формуванням суддівського корпусу. *Університет. Історико-філософський журнал*. 2007. № 5. С. 1-18.

175. Копиленко О. Л., Гончаренко В. Д., Зайчук О. В. Становлення і розвиток Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 1(35). С. 2-11.

176. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2016. 848 с.

177. Євдокимов В. О., Полтавець Ю. П. Витоки створення Вищої ради юстиції. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 1. С. 5–14.

178. Яковлєв А. А. Конституційний Суд України і його роль у конституційному процесі: досвід доби незалежності. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2(85). С. 47-58.

179. Битяк Ю. Становлення та шляхи забезпечення доступності правосуддя в адміністративному судочинстві. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 1(32). С. 51-60.

180. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text> (дата звернення 28.03.2024).

181. Дрок Г. М. Конституційно-правові засади реформування судової влади в сучасних умовах державотворення в Україні. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОН молодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 42. С. 280-294.

182. Щерблюк О. В. Організаційні основи судоустрою в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021. 253 с.

183. Про Вищу раду юстиції : Закон України від 15.01.1998 р. № 22/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/22/98-вр#Text> (дата звернення: 28.03.2024).

184. Костицький М. В. Правове регулювання конституційної юрисдикції в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 4. С. 18-21.

185. Турченко О. Г., Боровицький О. А. Щодо правового регулювання діяльності Вищої ради правосуддя в контексті принципу верховенства права. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 2(38). С. 33-43.

186. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21.12.2016 р. № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> (дата звернення: 29.03.2024).

187. Сухарко А. В. Порядок формування Вищої ради правосуддя. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. Т. 1. С. 134-137.

188. Селіванов А. О. Конституційне правосуддя і конституційна юрисдикція в Україні (доктринальне визначення). *Право України*. 2010. № 6. С. 34-44.

189. Ткачук П. Питання доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 74-81.
190. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 30.03.2024).
191. Стрижак А. А. Конституційний Суд України як гарант дотримання конституційних принципів демократичної, правової держави. *Право України*. 2010. № 6. С. 4-11.
192. Про судоустрій України : Закон України від 07.02.2002 р. № 3018-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14#Text> (дата звернення 30.03.2024).
193. Сердюк В. В. Правовий статус Верховного Суду України як найвищого судового органу у системі судів загальної юрисдикції. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3-4(19-20). С. 75-90.
194. Долежан В. В. Судова реформа і раціоналізація судової системи України. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2011. Т. 10. С. 101-112.
195. Кузніченко С. О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану в СРСР під час Великої вітчизняної війни. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 173–175.
196. Концепція судово-правової реформи в Україні від 28.04.1992 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 30. Ст. 426.
197. Нестерцова-Собакарь О. В. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44-47.
198. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text> (дата звернення: 03.04.2024).

199. Булкат М. С. Система принципів судової влади. *Право і суспільство*. 2017. № 5. Ч. 2. С. 3-7.

200. Кримінальний процес : підручник : в 2 ч. / за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова, В. В. Луцика. Львів : ЛьвДУВС, 2019. Ч. 1. 532 с.

201. Галайденко Т. В. Гарантія незалежності суддів та їх реалізація в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2013. 20 с.

202. Про незалежність судової влади : Постанова Верховного суду України від 13.06.2007 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07#Text> (дата звернення 08.04.2024).

203. Орзіх М. П., Єзеров А. А. Конституція України діє, конституційні перетворення тривають (до 15-ї річниці Конституції України). *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2011. Т. 10. С. 28-46.

204. Фідря Ю. О. Заборона втручання у здійснення правосуддя: до питання ефективності гарантії. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 16 жовт. 2020 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2020. С. 63-66.

205. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР» : Закон України від 24.02.1994 р. № 4017-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-12#Text> (дата звернення 08.04.2024).

206. Козакевич О. М. Генезис ідеї права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 19-24.

207. Пономарьова О. О. Добросесність як критерій відбору кандидата на посаду судді Верховного Суду. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київський національний

університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, 17 груд. 2018 р.). Київ : Алерта, 2018. С. 281-284.

208. Шевчук В. А. Вплив позаправових факторів при прийнятті рішення суддею: теоретичний і практичний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 434-438.

209. Пігарева Г. Загальновизнані принципи здійснення правосуддя: міжнародний та національний досвід. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 91-94.

210. Гапоненко В. А., Рихлік В. А. Зв'язки з громадськістю : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2015. 238 с.

211. Кузніченко С. О. Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель : моногр. Одеса : ОДУВС, 2011. 324 с.

212. Остафійчук Л. А. Проблеми доступу до правосуддя. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 16 жовт. 2020 р.). Київ : Видавництво ВАІТЕ, 2020. С. 30-33.

213. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 13.04.2024).

214. Конституційні акти України. 1917-1920 : невідомі конституції України / наук. ред. і упоряд. : Ю. Д. Прилюк, В. Ф. Жмир. Київ : Філософ. і соціол. думка, 1992. 269 с.

215. Маслюк О. В. Процесуальний порядок участі захисника в доказуванні обставин, що мають значення для спростування підозри (обвинувачення). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 3. С. 102–106.

216. Полянський А. Г. Реалізація конституційних засад справедливого та ефективного правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 59-62.

217. Стефанчук М. М. Реформування системи правосуддя в Україні: сучасні виклики. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 16 жовт. 2020 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2020. С. 55-60.

218. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top> (дата звернення 24.04.2024).

219. Судова влада в Україні: сучасна доктрина, механізми та перспективи реалізації. Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 21 грудня 2016 року. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 2. С. 37-47.

220. Єщенко О. В. Нормативно-правове регулювання принципу доступу до правосуддя. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 368-375.

221. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення 24.04.2024).

222. Про реалізацію окремих положень Закону України «Про захист прав споживачів» : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.03.1994 р. № 172. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-94-%D0%BF#Text> (дата звернення 24.04.2024).

223. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення 24.04.2024).

224. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за несанкціоноване втручання, збут або розповсюдження

інформації, що оброблюється в публічних електронних реєстрах, та посилення кримінальної відповідальності під час дії воєнного стану за кримінальні правопорушення у сфері використання інформаційно-комунікаційних систем : Постанова Верховної Ради України від 16.01.2024 р. № 3551-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-20#Text> (дата звернення: 24.04.2024).

225. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24.02.1994 р. № 4002-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text> (дата звернення: 24.04.2024).

226. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 24.04.2024).

227. Кодекс суддівської етики : Кодекс від 22.02.2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text> (дата звернення: 24.04.2024).

228. Кодекс професійної етики судді : Кодекс від 24.10.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0004415-02#Text> (дата звернення: 24.04.2024).

229. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 28.04.2024).

230. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 28.04.2024).

231. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 28.04.2024).

232. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 28.04.2024).

233. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 28.04.2024).

234. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення 08.05.2024).

235. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Положення від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> (дата звернення: 08.05.2024).

236. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами : Закон України від 29.06.2023 р. № 3200-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3200-20#Text> (дата звернення: 08.05.2024).

237. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 12.05.2024).

238. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції : Закон України від

12.08.2014 р. № 1632-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1632-18#Text> (дата звернення: 14.05.2024).

239. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави : єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2007. Т. 64 С. 3-9.

240. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) : Рішення Конституційного суду України від 25.12.1997 р. № 9-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text> (дата звернення: 16.05.2024).

241. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 17.05.2024).

242. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Конвенція, Міжнародний документ, протокол від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 18.05.2024).

243. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (укр/рос) : Протокол, Міжнародний документ від 22.11.1984 р. № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804#Text (дата звернення 20.05.2024).

244. Посібник зі статті 6 «Право на справедливий суд (цивільна частина)» Ради Європи. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_6_ukr (дата звернення: 20.05.2024).

245. Рекомендація Rec (2004) 4 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в

університетській освіті та професійній підготовці. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/03.pdf> (дата звернення 20.05.2024).

246. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/09.doc> (дата звернення 21.05.2024).

247. Висновок №1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_1.doc (дата звернення: 21.05.2024).

248. Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та безсторонності. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_3_2002.pdf (дата звернення: 21.05.2024).

249. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn6_2004.pdf (дата звернення: 22.05.2024).

250. Висновок № 9 (2006) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_9_2006.pdf (дата звернення: 22.05.2024).

251. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf (дата звернення: 22.05.2024).

252. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (Golder v. the United Kingdom), №4451/70,

1975 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57496%22%5D%7D> (дата звернення 24.05.2024).

253. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юліус Клойбер Шлахтхоф GmbH та інші проти Австрії» (Julius Kloiber Schlachthof GmbH and Others v. Austria), №21565/07 та ін., 2013 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-118045%22%5D%7D> (дата звернення 24.05.2024).

254. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мактуф і Дам'янович проти Боснії та Герцеговини» (Maktouf and Damjanović v. Bosnia and Herzegovina), №2312/08 і 34179/08, 2013 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-122716> (дата звернення 25.05.2024).

255. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ібрагім Гюркан проти Туреччини» (Ibrahim Gürkan v. Turkey), №10987/10, 2012 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-111840%22%5D%7D> (дата звернення 25.05.2024).

256. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ужукаускас проти Литви» (Užukauskas v. Lithuania), №16965/04, 2010 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-99819%22%5D%7D> (дата звернення 26.05.2024).

257. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Храброва проти Росії» (Khrabrova v. Russia), №18498/04, 2012 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-113632%22%5D%7D> (дата звернення 26.05.2024).

258. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Bellet v. France» 1994 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-57952&filename=CASE%20OF%20BELLET%20v.%20FRANCE.docx&logEvent=False> (дата звернення 27.05.2024).

259. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України „Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів“, положень частин першої, третьої статті 29 Закону України „Про Державний бюджет України на 2020 рік“, абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II „Прикінцеві положення“ Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про Державний бюджет України на 2020 рік“ : Рішення Конституційного суду України від 28.08.2020 р. № 10-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text> (дата звернення 27.05.2024).

260. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yeuropejskogo-soyuzu/> (дата звернення 29.05.2024).

261. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями : Договір, Міжнародний документ, протокол від 07.02.1992 р., 25.03.1957 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 30.05.2024).

262. Рішення Суду Європейського Союзу у справі «Антуан Бокс та ін. проти регіону Валлонія» (Antoine Voxus and Others v. Région wallonne), 2011 р. URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-128/09&language=en> (дата звернення 30.05.2024).

263. Рішення Суду Європейського Союзу у справі «Уповноважений суду аудиторів від Міністерства культури та туризму проти Служби з аудиту Міністерства культури та туризму» (Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou v. Ypourgeio Politismou kai Tourismou –

Ypiresia Dimosionomikou Elenchou), 2012 p. URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-363/11> (дата звернення 01.06.2024).

264. Рішення Суду Європейського Союзу у справі «Валері Харієв Белов проти CHEZ Електро Болгарія АД та ін. (Болгарія та Європейська Комісія як треті особи)» (Valeri Hariev Belov v. CHEZ Elektro Bulgaria AD and others (Bulgaria and the European Commission intervening)), 2013 p. URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-394/11> (дата звернення 01.06.2024).

265. Рішення Суду Європейського Союзу у справі «Грем Дж. Вілсон проти Асоціації адвокатів Люксембургу» (Graham J. Wilson v. Ordre des avocats du barreau de Luxembourg), 2006 p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1427301031303&uri=CELEX:62004CJ0506> (дата звернення 02.06.2024).

266. Рішення Суду Європейського Союзу у справі у справі «Хронопост СА і Ла Пост проти французької спілки de l'express (UFEX) та ін.» (Chronopost SA and La Poste v. Union française de l'express (UFEX) and Others), 2008 p. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1427301110952&uri=CELEX:62006CJ0341> (дата звернення 02.06.2024).

267. Григор'єв В. А. Конституційне судочинство як спосіб конституційного контролю : історична ретроспектива європейської моделі конституційної юстиції в Україні. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Алєнін [та ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 43. С. 218-226.

268. Городовенко В. Конституційне судочинство як засіб юридичного захисту прав людини. *Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій* : збірник матеріалів І Маріупольського конституційного форуму. Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 57-62.

269. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#top> (дата звернення 07.06.2024).

270. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top> (дата звернення 07.06.2024).

271. Довга М. О., Дяченко С. В. Особливості юрисдикції господарських судів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 87-93. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.16>.

272. Єщенко О. В. Ідея доступу до правосуддя в різних видах судочинства. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 23–24 лютого 2024 р.). Львів. Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 182-185.

273. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя у різних видах судового процесу. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2023. № 3. С. 295-303.

274. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.06.2024).

275. Єщенко О. В. Теоретико-порівняльний аспект концепту доступу до правосуддя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2023. Т. 34(73). № 1. С. 100-105.

276. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 07.03.2025).

277. Про внесення зміни до пункту 31 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо територіальної юрисдикції місцевих судів на території України, до прийняття закону щодо зміни системи місцевих судів на території України у зв'язку з

утворенням (ліквідацією) районів: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2808-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2808-20#Text> (дата звернення 07.03.2025).

278. Горбалінський В. В. Доступ до правосуддя в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 263-265.

279. Щорічна доповідь «Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні за 2023 рік», затверджена рішенням Вищої ради правосуддя від 27 червня 2024 року № 1999/0/15-24. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/shchorichna_dopovid_za_2023_rik_pro_stan_zabezpechennya_nezalezhnosti_suddiv_v_ukrayini.pdf (дата звернення: 07.03.2025).

280. Про внесення змін до розділу XII "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя : Закон України від 15.03.2022 р. № 2128-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2128-20#Text> (дата звернення: 07.03.2025).

281. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 27.07.2022 р. № 2461–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-IX#Text> (дата звернення: 20.08.2024).

282. Наджафлі Е. Дигіталізація державної влади: теоретико-правовий дискурс : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2025. 524 с.

283. Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні : рішення Ради суддів України від 24.02.2022 р. № 9. URL: <https://rsu.gov.ua/en/news/opublikovano-risenna-rsu-sodo-vzitta-nevidkladnih-zahodiv-dla-zabezpechenna-stalogo-funkcionuvanna-sudovoi-vladi-v-ukraini> (дата звернення: 20.08.2024).

284. Щодо затвердження окремих рекомендацій з організаційних питань роботи суддів в умовах воєнного стану : рішення Ради суддів України від 14.03.2022 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0010414-22#n3> (дата звернення: 07.03.2025).

285. Савчин Н. Деякі особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. URL: <https://law.chnu.edu.ua/deiaki-osoblyvosti-zdiisnennia-pravosuddia-v-umovakh-voiennoho-stanu/> (дата звернення: 07.03.2025).

286. Смокович М. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. Право. 2022. Вип. 70. С. 450-455.

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях України:

1. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя: ретроспектива філософського обґрунтування. *Правові новели*. 2023. № 21. С. 229–237. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2023.21.32>.

2. Єщенко О. В. Теоретико-порівняльний аспект концепту доступу до правосуддя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 100–105. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/16>.

3. Єщенко О. В. Особливості доступу до правосуддя в часи Київської Русі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 5. С. 122–129. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.5/22>.

4. Єщенко О. В. Нормативно-правове регулювання принципу доступу до правосуддя. *Право і суспільство*. 2023. № 2, т. 2. С. 368–375. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.54>.

1. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя у різних видах судового процесу. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2023. № 3. С. 295–303. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.48>.

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру:

1. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя: феноменологія змісту. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кременчук, 22–23 груд. 2023 р.) Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 441–444. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-351-7-119>.

2. Єщенко О. В. Ідея доступу до правосуддя в різних видах судочинства. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 лют. 2024 р.) Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 182–185. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-374-6-51>.

3. Єщенко О. В. Правосуддя в Україні в добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рієка, 12–13 трав. 2025 р.). Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2025. С. 91–94.

3. Єщенко О. В. Правосуддя в Україні в добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рієка, 12–13 трав. 2025 р.). Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2025. С. 91–94.

ДОДАТОК Б

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Одеського
державного університету
внутрішніх справ

доктор юридичних наук, професор
підполковник поліції

Максим КОРНІЄНКО

05 2025 року

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження на тему:
«Доступ до правосуддя в Україні: історико-правове дослідження»
Єщенка Олександра Володимировича у наукову діяльність Одеського
державного університету внутрішніх справ

Комісія у складі:

- 1) начальника відділу організації наукової діяльності ОДУВС, кандидата юридичних наук, доцента Домброван Наталії, підполковника поліції;
- 2) ученого секретаря секретаріату Вченої ради ОДУВС, кандидата педагогічних наук Ісаєнка Максима;
- 3) начальника відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури ОДУВС, кандидата юридичних наук Теслюк Ірини,

склали цей акт про те, що висновки, пропозиції, результати дослідження, рекомендації, розроблені Єщенком Олександром у ході роботи над дисертаційним дослідженням на тему: «Доступ до правосуддя в Україні: історико-правове дослідження» застосовуються у науково-дослідній роботі Одеського державного університету внутрішніх справ з метою подальшої розробки проблемних питань, пов'язаних із історико-правовим дослідженням доступу до правосуддя.

Зазначені наукові напрацювання Єщенка Олександра були використані під час підготовки фахових наукових статей та тез доповідей на науково-практичних конференціях:

1. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя: ретроспектива філософського обґрунтування. *Правові новели*. 2023. № 21. С. 229-237. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2023.21.32>.

2. Єщенко О. В. Теоретико-порівняльний аспект концепту доступу до правосуддя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 100–105. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/16>.

3. Єщенко О. В. Особливості доступу до правосуддя в часи Київської Русі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені*

В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2023. Т. 34 (73), № 5. С. 122–129. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.5/22>.

4. Єщенко О.В. Нормативно-правове регулювання принципу доступу до правосуддя. *Право і суспільство. 2023. № 2, т. 2. С. 368-375. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.54>.*

5. Єщенко О.В. Доступ до правосуддя у різних видах судового процесу. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management). 2023. № 3. С. 295–303. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.48>.*

6. Єщенко О.В. Доступ до правосуддя: феноменологія змісту. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кременчук, 22-23 груд. 2023 р.) Львів; Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 441–444. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-351-7-119>.*

7. Єщенко О.В. Ідея доступу до правосуддя в різних видах судочинства. *Юридичні науки: проблеми та перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23-24 лют. 2024 р.) Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2024. С.182-185. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-374-6-51>.*

8. Єщенко О.В. Правосуддя в Україні в добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рієка, 12–13 трав. 2025 р.). Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2025. С. 91-94.*

Члени комісії:

**Начальник відділу організації
наукової діяльності ОДУВС
кандидат юридичних наук, доцент
підполковник поліції**

Наталія ДОМБРОВАН

**Учений секретар секретаріату
Вченої ради ОДУВС
кандидат педагогічних наук**

Максим ІСАЄНКО

**Начальник відділу аспірантури
(ад'юнктури) і докторантури ОДУВС,
кандидат юридичних наук**

Ірина ТЕСЛЮК

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Одеського
державного університету

внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Максим КОРНІЄНКО

«29» 05 2025 року

АКТ

**про впровадження в освітній процес Одеського державного університету
внутрішніх справ наукових розробок дисертаційного дослідження
Єщенка Олександра Володимировича на тему:
«Доступ до правосуддя в Україні: історико-правове дослідження»**

м. Одеса

«29» 05 2025 р.

Комісія у складі:

- директора інституту права та безпеки ОДУВС, доктора юридичних наук,
професора Шкути Олега;

- завідувача кафедри адміністративно-правових дисциплін інституту
права та безпеки ОДУВС, доктора юридичних наук, професора, Денисової
Аліни,

- начальника відділу організації освітнього процесу ОДУВС, кандидата
технічних наук, доцента, полковника поліції Сіфорова Олександра,

склали цей акт з приводу того, що висновки, пропозиції, результати
дослідження, рекомендації, розроблені Єщенком Олександром у ході роботи
над дисертаційним дослідженням за темою: «Доступ до правосуддя в Україні:
історико-правове дослідження», використовується у освітньому процесі
Одеського державного університету внутрішніх справ, у викладанні на
лекціях, семінарських та практичних заняттях студентам, слухачам та
курсантам з навчальних дисциплін: «Адміністративний процес», «Судові та

правоохоронні органи України», «Теоретичні та практичні питання адміністративного судочинства».

Результати наукового дослідження використані у освітньому процесі Одеського державного університету внутрішніх справ:

1. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя: ретроспектива філософського обґрунтування. *Правові новели*. 2023. № 21. С. 229-237. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2023.21.32>.

2. Єщенко О. В. Теоретико-порівняльний аспект концепту доступу до правосуддя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 100–105. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/16>.

3. Єщенко О. В. Особливості доступу до правосуддя в часи Київської Русі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 5. С. 122–129. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.5/22>.

4. Єщенко О. В. Нормативно-правове регулювання принципу доступу до правосуддя. *Право і суспільство*. 2023. № 2, т. 2. С. 368–375. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.54>.

5. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя у різних видах судового процесу. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2023. № 3. С. 295–303. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.48>.

6. Єщенко О. В. Доступ до правосуддя: феноменологія змісту. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кременчук, 22–23 груд. 2023 р.) Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 441–444. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-351-7-119>.

7. Єщенко О. В. Ідея доступу до правосуддя в різних видах судочинства. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 лют. 2024 р.) Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 182–185. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-374-6-51>.

8. Єщенко О. В. Правосуддя в Україні в добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рієка, 12–13 трав. 2025 р.). Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2025. С. 91–94.

Члени комісії:

**Директор інституту права та безпеки
доктор юридичних наук, професор**

Олег ШКУТА

**Завідувач кафедри
адміністративно-правових дисциплін
інституту права та безпеки
доктор юридичних наук, професор**

Аліна ДЕНИСОВА

**Начальник відділу
організації освітнього процесу
кандидат технічних наук, доцент
полковник поліції**

Олександр СІФОРОВ